

Magyar leíró nyelvtan

Mondattan I.

Írták

BÁNRÉTI ZOLTÁN

DUDÁS KÁLMÁN

GYURIS BEÁTA

KÁLMÁN LÁSZLÓ

NOVÁK ATTILA

TRÓN VIKTOR

Szerkesztette

KÁLMÁN LÁSZLÓ

Magyar leíró nyelvtan

Mondattan I.

Szerkesztette
KÁLMÁN LÁSZLÓ

Az eredeti kéziratot lektorálta

Siptár Péter

Készült a Soros Alapítvány támogatásával
(FEPP 238/60)

MTA–ELTE Elméleti nyelvészet szakcsoport

Budapest, 2001

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
1. A magyar egyszerű mondat fajtái	10
1.1. Bevezetés	10
1.2. A beszédértékek	13
1.2.1. Csupa kiemelés	13
1.2.2. Egyes elemek kiemelése	14
1.2.3. A mondat igazságának kiemelése	16
1.3. A magyar mondatok felépítése	19
1.3.1. A legegyszerűbb mondatok	19
1.3.2. A topik	21
1.4. A ragozott ige mögötti összetevők	23
2. A topik és a kontrasztív topik	24
2.1. Topik és komment	24
2.1.1. A topik és a komment elhatárolása	24
2.1.2. Egy prozódiai alapú teszt	25
2.1.3. Van-e univerzális prozódiai teszt?	30
2.1.4. A mondathatározók elhelyezkedésén alapuló teszt	32
2.1.5. A kontrasztív topikra jellemző módosítók	35
2.2. A topikokról általában	35
2.3. Kontrasztív topik	37
2.3.1. Pozíció és intonáció	37
2.3.2. A kontrasztív topik „asszociáltja”	40
2.3.3. Tesztek	41
2.3.4. Interpretáció	42
2.3.5. A kontrasztív topik által bevezetett implikatúra	43
2.4. Hatókör	45
2.4.1. A hatókör fogalma	46
2.4.2. Hatóköri viszonyok a kontrasztív topikos mondatokban	47
2.4.3. Kollektív és disztributív olvasat	53
2.4.4. Adverbális kvantorok a kontrasztív topikban	53
2.4.5. A kontrasztív topik implikatúra és az ígemód	54

3. Igevivők	55
3.1. Az igevivő fogalma	55
3.2. Az igevivők fajtái	56
3.2.1. Az igekötők	56
3.2.2. Lexikális igevivő-kijelölés	56
3.2.3. Másodlagos predikátumok	60
3.2.4. Névelő és kvantor nélküli (puszta) névszói csoportok	62
3.2.5. Nem monoton növekvő kvantorok	64
3.2.6. A „negatív értelmű” határozók	66
3.2.7. Névelőt tartalmazó névszói csoportok	67
3.3. Az inifitívusz	68
3.4. A fókusz	70
3.5. A hangsúlytalan <i>csak</i>	73
3.6. A <i>vala-</i> és a <i>né-</i>	74
3.7. A <i>bár-/akár- ... is</i> szerkezet	75
3.8. A kérdőszavak	75
4. A kommentelőzmények	77
4.1. Bevezetés	77
4.2. Az IS pozíció	78
4.3. A MINDEN mező	79
4.4. A kommentelőzmények és a tagadás	82
4.5. A SOK pozíció	84
4.6. A <i>sok</i> jelentései és eloszlása	88
4.7. A kommentelőzmények disztributivitása	90
4.8. A topikban álló kvantorok disztributivitása	92
5. A hatókör felszíni egyértelműsítése	93
5.1. Bevezetés	93
5.2. Ahol az elv teljesül	93
5.2.1. Az ige előtti kommentszakaszon	93
5.2.2. A topikban és a kommentben lévő elemek között	94
5.2.3. Az ige előtt és az ige mögött álló elemek között	94
5.3. Ahol az elv nem teljesül	95
5.3.1. Az ige mögötti elemek között	95
5.3.2. Az ige mögötti irtóhangsúlyos összetevők	95
5.3.3. A kontrasztív topikban álló elemek	96
5.3.4. A topikon belüli hatóköri viszonyok	97
6. Kérdések	99
6.1. A kérdések főbb típusai	100
6.1.1. Eldöntendő kérdés és kiegészítendő kérdés	100
6.1.2. Az eldöntendő kérdés	101
6.1.3. A választó kérdés	102
6.1.4. A <i>nem</i> és az eldöntendő kérdés	102
6.1.5. Beágyazott eldöntendő kérdések	103

6.1.6.	Kiegészítendő kérdés	105
6.2.	Kérdő, vonatkozó és felkiáltó kifejezések	107
6.2.1.	Egyszerű kérdő kifejezések	107
6.2.2.	A birtokos szerkezet kérdésekben	110
6.2.3.	Két csoda	111
6.3.	A kiegészítendő kérdések mondattana	113
6.3.1.	A kérdőszó helye	113
6.3.2.	Lokalitás	114
6.3.3.	„Pied-piping”	115
6.3.4.	Névszói állímány és kérdések	116
6.4.	Több kérdő kifejezést tartalmazó kérdések	121
6.4.1.	Álkérdőszós kérdések	121
6.4.2.	Többszörös kérdés	123
6.4.3.	Mellérendelő kérdés	125
6.5.	További kérdőmondati szerkezetek	129
6.5.1.	Visszakérdezések	129
6.5.2.	Nem fókuszos kérdések	131
6.5.3.	További speciális kérdőmondati konstrukciók	132
7.	Kérdőszavas felkiáltó mondatok	137
7.1.	Kérdések és kérdőszavas felkiáltások	137
7.2.	A <i>nem</i> és a <i>minden</i>	140
7.3.	Több kérdő kifejezést tartalmazó felkiáltások	141
8.	Vonatkozó mellékmondatok	143
8.1.	A vonatkozó mellékmondatok mondattana	143
8.2.	A vonatkoztatás célpontja	146
8.3.	Nem korlátozó vonatkoztatás	147
8.4.	Korlátozó vonatkoztatás és névmások	150
8.4.1.	Névmások	150
8.4.2.	A fej elhagyása	152
8.4.3.	Az <i>olyan</i> névmás	155
8.4.4.	A <i>mint</i> kötőszó	156
8.5.	Egyéb vonatkozó mellékmondati konstrukciók	158
8.5.1.	A <i>csak</i>	158
8.5.2.	Az <i>az, ami</i> szerkezet	158
9.	A <i>hogy</i> kötőszós mellékmondat	160
9.1.	Utalószók és a mellékmondat szerepe	160
9.2.	Mondatbővítményt váró predikátumok	162
9.2.1.	Beágyazott kérdés	162
9.2.2.	Csak kijelentő mondatokat alárendelő régensek	165
9.2.3.	Feltételes módú mellékmondat	166
9.2.4.	Felszólító módú mellékmondat	168
9.3.	A mellékmondat bevezetői és a névmások	169
9.3.1.	Névmási utalószavak	170

9.3.2.	Utalószó nélküli mellékmondatok	171
9.3.3.	Az <i>úgy</i> utalószó	172
9.3.4.	Személyes névmási utalószavak	174
9.3.5.	A névmás elhagyása	175
9.3.6.	A <i>hogy</i> elhagyása	177
9.4.	Speciális <i>hogy</i> kötőszós konstrukciók	180
10.	Ellipszis	181
10.1.	Az <i>ellipszis</i> terminus használata	181
10.2.	Az előreható ellipszis	182
10.2.1.	Előreható ellipszis irtóhangsúly után	182
10.2.2.	Igecsoport-ellipszis irtóhangsúly nélkül	184
10.3.	A hátraható ellipszis	185
10.3.1.	Hátraható ellipszis irtóhangsúly után	185
	Tárgymutató	189

Bevezetés

A jelen kötetben szereplő írások szándékaink szerint alapját képezik majd egy új magyar leíró nyelvtannak, az ún. akadémiai nyelvtan alternatívájának. Egyelőre nem a tömör, felsorolásszerű megfogalmazásra törekedtünk; helyenként érveléseket, bizonyításokat is közreadunk, mert tudjuk, hogy a leíró nyelvtani hagyománytól élesen eltérnek az itt leírtak, és úgy gondoltuk, hogy ezt indokolni kell. De meggyőződésünk, hogy a leírt tényeket majd „telefonkönyvszerűen” is fel lehet sorolni, tehát a hagyományos értelemben vett leíró nyelvtan kerekedhet belőlük.

A kötet szerzői az MTA–ELTE Elméleti nyelvészeti szakcsoport doktori iskolájának hallgatói és a szak oktatói. A kötet létrejöttében azonban – az előmunkálatokban, de a további munkálatokban is – nem ők voltak az egyedüli résztvevők. A kutatószemináriumon, amelynek ez a kötet az első terméke, mások is aktívan részt vettek, akiknek ezúton mondunk köszönetet. Az Elméleti nyelvészet szak újító kezdeményezése a kutatószeminárium, s e könyv egyben ennek az intézménynek a hasznosságáról is vall.

A kötetben a mondatban egy kiragadott részét fedjük le; szándékunk szerint legalább egy további kötetre van még szükség ahhoz, hogy a legtöbb jelentős mondatnani jelenség sorra kerüljön. Úgy tervezzük, hogy – mindaddig, amíg az Elméleti nyelvészet szakon erre lehetőség van – a leíró nyelvtan további területeit is megpróbáljuk abban a korszerű szellemben feltérképezni, amellyel a mondatnani is megközelítjük.

Nem tüntettük fel a szerzőket a fejezetek mellett, mert ezek messzemenően kollektív munka eredményei. A rend kedvéért azonban álljon itt azoknak a neve, akik az egyes fejezetek elsőrendű alkotóinak tekinthetők: *A magyar egyszerű mondat fajtái* – Kálmán László és Novák Attila; *A topik és a kontrasztív topik* – Gyuris Beáta és Novák Attila; *Igevivők* – Dudás Kálmán, Novák Attila és Kálmán László; *A kommentelőzmények és A hatókör felszíni egyértelműsítése* – Novák Attila; *Kérdések, Kérdőszavas felkiáltó mondatok, Vonatkozó mellékmondatok és A hogy kötőszós mellékmondat* – Trón Viktor; *Ellipsis* – Bánréti Zoltán és Kálmán László.

1. fejezet

A magyar egyszerű mondat fajtái

1.1. Bevezetés

A nyelveket általában megpróbálják típusokba sorolni, például aszerint, hogy az adott nyelv mondataiban az alany, a tárgy és az ige tipikusan milyen sorrendben állnak a kijelentő mondatokban. Egy nyelv mondatai akkor mutatnak egységes képet ebből a szempontból, ha valóban az határozza meg a mondatrészek sorrendjét, hogy az adott mondatrész milyen grammatikai funkciót (alany, tárgy stb.) tölt be a mondatban. Az angol például ilyen nyelv. Az angol mondatok szórendileg egy elől álló alanyra és egy azt követő állítmányra bonthatóak. Az állítmányi rész elején áll a mondatban a ragozott ige. Ha az alanyon kívül más bővítmény, például tárgy is áll a mondatban, akkor az követi az igét. Mivel az angolban az alany- és a tárgyesetű névszói csoportok alaktanilag általában nem különböznek egymástól, más módon nem is azonosítható a grammatikai szerepük, mint az ígéhez viszonyított sorrendjük alapján. Az angolnál gazdagabb névszóragozási rendszerrel bíró nyelvek egy részére (például a németre) is jellemző, hogy a mondatrészek grammatikai funkciója és a sorrendjük szoros összefüggést mutat.

A magyar azonban nem olyan nyelv, amelyben annak a ténynek, hogy egy névszói csoport alanyi vagy tárgyi szerepet játszik a mondatban, bármilyen megjósolható szórendi következménye lenne.¹ Az alábbi három mondat például lényegében ugyanazt a tényállást fejezi ki, ugyanazok az összetevők állnak ugyanazzal az igével

¹ Valójában voltak olyan pszicholingvisztikai kísérletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy általában alany-ige-tárgy sorrendet feltételez a magyar beszélők többsége azokban az esetekben, amikor valamilyen okból nem világos, hogy melyik az alany és melyik a tárgy, mert a morfológia nem ad felvilágosítást, mint például abban a mondatban, hogy *A kutyaám kergeti a macskám*. Az ilyen jellegű kommunikációs stratégiák azonban csak azokban az esetekben játszanak szerepet, ahol az alább ismertetett nyelvtani tényezők nem határozzák meg teljesen egyértelműen a sorrendet.

ugyanabban a viszonyban, mégis az első mondatban alany–ige–tárgy, a másodikban tárgy–ige–alany, a harmadikban pedig ige–alany–tárgy sorrendet találunk.

- (1) a. A papa a végén levágta a Dezsőt.
- b. A Dezsőt a végén levágta a papa.
- c. A végén levágta a papa a Dezsőt.

Szó sincs róla azonban, hogy szabad lenne a magyarban a szórend. Igen szigorú és bonyolult szabályok vonatkoznak ugyanis a szórendre – erről hamar megbizonyosodhatunk, amikor egy idegen anyanyelvű magyarul tanulóval beszélünk, és rögtön felfigyelünk a szórendi hibákra, amiket vét. Ezek a szabályok azonban szinte egyáltalán nem hivatkoznak a mondatrészek grammatikai funkciójára. A mondaton belüli grammatikai funkció kódolása a magyarban az esetragok dolga, nem pedig a szórendé.²

A szórendi viszonyok meghatározásában egész más tényezők játszanak szerepet. A mondat szereplőit és a mondat által kifejezett tényállás körülményeit megnevező névszói csoportok és határozók belső felépítése például (elsősorban az, hogy milyen mennyiségjelölők és névelők fordulnak elő bennük) alapvetően behatárolja, hogy az adott névszói csoport, illetve határozó hol jelenhet meg egyáltalán a mondatban, illetve ha egy adott helyen (adott prosódiai – hangsúly- és intonációs – minta kíséretében) jelenik meg, az milyen többletjelentést hordoz a semleges elrendezéshez képest.

A magyar mondat alkatára talán az a legjellemzőbb, hogy a magyarban grammatikalizált, közelebbről mondattani kifejezésmódjai vannak annak, hogy az egész mondat és különböző részei hogyan kapcsolódnak a közvetlen beszédkörnyezethez: ahhoz, ami közvetlenül előtte hangzott el, vagy amit a kimondatlan közvetlenül megelőző kontextusban a beszélő fontosnak ítél. Persze minden nyelvben vannak esetek, amikor ez fontos, például a nyelvekben szoktak lenni ‘Igen’ jelentésű mondatok, amelyek csak egy közvetlenül megelőző eldöntendő kérdésre adhatók válaszként (akkor is, ha az a kérdés kimondatlan, de ezt a továbbiakban már nem fogjuk mindig hozzatenni). A magyarban azonban szinte minden mondatra rányomja a bélyegét, hogy milyen szerepet tölt be a beszélgetésben, sőt, hogy egyes részei ezen belül milyen szerepet játszanak.

Mivel a magyar mondat szerkezetileg is tükrözi azt, hogy mely beszédhelyzetben használható, elsősorban olyan rendszerező elveket veszünk alapul, amelyek ezeket a különbségeket képesek megragadni. A két legfontosabb viszony, amely a mondat és a beszédhelyzet között fennállhat, a **párhuzam** és a **szembeállítás (kontraszt)**. Ezek sok szempontból hasonlítanak, és általában azonos módon fejezzük ki őket:³

² A névszói csoportok szintjén egyébként nem ez a helyzet: a főneveket a jelzőik, a jelzőket a határozóik kötelezően megelőzik, még a jelzők sorrendje is kötött aszerint, hogy milyen típusúak. Ha van mennyiségjelölő („számnév”) a névszói csoportban, az az összes jelzőt megelőzi, és ha névelő is van, az mindezek előtt áll. A névszói csoporton belül tehát kizárólag a sorrend jelöli az összetevők közötti függőségi viszonyokat: semmilyen morfológiai jelölt egyeztetés nincs közöttük.

³ Ebben a fejezetben az egyértelműség kedvéért általában jelöljük a példamondatokban a főhangsúlyokat és a hangsúlyos szótagon induló dallamot. Az alábbi szimbólumok főhangsúlyt és egyben a főhangsúlyos szótagon induló ún. karakterdallamot jelölnek:

(2) **Párhuzam és szembeállítás**

- a. Pista /gombócot, Feri pedig \levest főzött.
- b. Pista nem /gombócot, hanem \levest főzött.

Az (a) mondat a párhuzamba állítás példája: két tényállást úgy mutatunk be, mint amelyek a legtöbb mindenben közösek (párhuzamosak), a kettejük közötti különbséget kiemeljük. A mondatban ennek a *gombócot* és a *levest* szavak **fókuszba** állítása felel meg; hogy ez pontosan mit jelent, arra alább (1.2.2.) visszatérünk. Ugyanez a kiemelés figyelhető meg a (b) mondatban, amelyben szembeállítás van: itt egyetlen tényállásról szól a beszélő, pontosabban arról, hogy valaki más milyennek látja azt a tényállást, és ezzel szemben ő milyennek. Amiben ketten nem egyeznek meg, (egyikük szerint *gombócot*, a másikuk szerint *levest* főzött Pista), kiemeléssel van jelölve.

A párhuzam és a szembeállítás tehát egyaránt **kiemeléssel** jár. A mondat nem kiemelt része általában a beszédhelyzetből ismert, vagy legalábbis a beszélő ismertnek (ismerhetőnek) tekinti (ez nagyjából az, amit a mondat **témájának** szoktak nevezni). Ebben azonban némi elővigyázatossággal kell majd eljárunk, hiszen a fen-

I főhangsúly

Az intonáció jelölése nélkül a főhangsúly jelenlétére utal.

II irtófőhangsúly

Az intonáció jelölése nélkül a főhangsúlyra jelenlétére utal, és egyben figyelmeztet arra, hogy a dallamtartományon belül ezt nem követi, nem is követheti újabb főhangsúly.

\ féleső dallam

Olyan eső jellegű dallam, amely a beszélő normális hangterjedelmének alsó határánál (az alapvonalnál) magasabban ér véget. A leggyakoribb dallamtípus.

\ eső dallam

Olyan eső jellegű dallam, amely a beszélő normális hangterjedelmének alsó határának közelében ér véget. Azt jelöli, hogy az adott megnyilatkozás önálló és befejezett.

/ emelkedő dallam

A beszélő normális hangterjedelmének felső tartományában ér véget. Azt jelöli, hogy az adott megnyilatkozás befejezetlen, nyitott, folytatás várható.

> magas szinttartó dallam

A dallam egésze a hangterjedelem felső tartományában húzódik, magassága állandó. Ez is nyitott megnyilatkozásokra jellemző.

\ ereszkedő dallam

A dallam egésze a hangterjedelem felső tartományában húzódik, de magassága folyamatosan csökken. Ez a dallam egyrészt – az előző kettőhöz hasonlóan – lehet nyitott megnyilatkozások dallama, másrészt az értékelő felkiáltások és az óhajok dallama is ez (vagyis két homofón dallamról van szó).

^ emelkedő-eső dallam

Az eldöntendő kérdések jellemző dallama. A dallam folyamatosan emelkedik egészen a szakasz utolsó előtti szótagjáig, de az utolsó szótagon eső a dallam.

— stilizált karakterdallam

Egy magas és egy alacsonyabb (de az alapvonalnál magasabban fekvő) teraszból áll. Ha több szótagos szakasz hordozza, akkor az alacsonyabb plató rendszerint az utolsó szótagra esik, amely meg is nyúlhat. A hallgatót cselekvésre buzdítja, így a **vokatívusz (megszólítás)** dallama gyakran ilyen. Ez a csúfolódó megnyilatkozások dallama is.

ti (a) mondat is például elhangozhat olyan beszédhelyzetben, ahol nem ismerhető információ, hogy akár Pista, akár Feri főzött volna valamit:

(3) **Párhuzam ismert előzmény nélkül**

- a. Mindnyájan el voltak foglalva. Pista gombócot, Feri pedig levest főzött.
- b. Mindnyájan el voltak foglalva. Pista gombócot főzött, Feri pedig levest.

Bár a (b) itt stílusán jelöletlenebb, mindkét változat előfordul. Ez azért van, mert a párhuzam nagyon gyakori retorikai eszköz, sokszor olyankor is használjuk, amikor nem vehetjük ismertnek a két ismertetett tényállás egyikét sem, még a közös vonásaikat sem. Ezért a szembeállítás vizsgálata alkalmasabb lesz az alábbiakban a példáink megítélésére.

Azt is megfigyelhetjük, hogy a mondat témájának megfelelő rész a mondatokból általában **elhagyható**. Erre részletesen a 10. fejezetben térünk ki, de annyit megemlítünk, hogy például a fenti (2) példákban is elhagytuk az egyik tagmondatban a nem kiemelt részt (ott a másikban is elhagyhattuk volna). Hasonló elven működnek a **rövid válaszok** is: a kérdés–válasz párokban ugyanis a válasz témáját a kérdés határozza meg, azt tehát nem kell megismételni.

Természetesen nem minden mondatunkban élünk a párhuzam vagy a szembeállítás eszközével, de a magyar nyelvtannak éppen az a jellegzetessége, hogy a mondatokat érdemes annak tekintetében jellemezni, hogy milyen párhuzam vagy szembeállítás kifejezésében vehetnek részt, mert nagyon sok mondattani minta van, amelyek között így ragadhatjuk meg a különbséget: használatuk különbsége ugyanis éppen ilyen tekintetben különbözik egymástól.

1.2. A beszédértékek

Ebben a részben aszerint fogjuk felállítani az egyszerű mondat típusait, hogy mi hordozhatja bennük a kiemelt résznek megfelelő információt.

1.2.1. Csupa kiemelés

A legegyszerűbb mondattípus természetesen az, amelyben nincs kiemelt elem. Ezeket a mondatokat mégis használhatjuk szembeállításra, de csak úgy, hogy a mondat egész tartalmát szembeállítjuk egy másik állítással:

(4) **Kiemelést nem tartalmazó mondatok**

- a. 'Pista 'bement a 'tanácsra.
- b. 'Kigyulladt a 'raktár!

Az (a) mondat nagyon sok esetben használható, de szembeállításban csak akkor szerepelhet, ha ebben és a vele szembeállított tényállásban semmi olyan közös rész nincs, amit nyelvileg kifejeznénk:

(5) **Teljes szembeállítás**

- 'Mari 'aludt, 'Pista meg 'bement a 'tanácsra.

A nyelvileg ki nem fejezett, de feltehetően jelen levő közös rész, téma az lehet, hogy például ugyanarról az időpontról szólnak (pl. *tegnap délután*). Ha ugyanis semmilyen közös témája nem lenne a két tagmondatnak, akkor nem is szerepelhetnének formailag szembeállító vagy egyáltalán mellérendelt szerkezetben. Így tehát ezeket a **lapos prozódiajú**, vagyis prozódiai kiemelést nem tartalmazó mondatokat úgy is tekinthetjük, hogy csupa kiemelést tartalmaznak. Ezeket a legjelöltebb mondatokat gyakran **semleges beszédértékűnek** fogjuk nevezni. Vannak azonban olyan lapos prozódiajú, csak teljes szembeállításban részt vevő mondatok is, amelyeket nem nevezünk semlegesnek, például:

(6) **Folyamatos mondat**

'Pista 'éppen 'ment 'be a 'tanácsra, amikor...

Ez az ún. **folyamatos** („progresszív”) mondat. A szembeállítási lehetőségek szempontjából jelöletlen, bár formája sajátos (hangsúlyos benne az igekötő és az ige is – ha igekötős igét tartalmaznak –, és ilyenkor az igekötő nem megelőzi, hanem követi az igét).

A kiemelésnek azonban a magyarban nem a hangsúlyozás az egyedüli hordozója, tehát a semleges beszédértékű mondatokból nem lehet akárhogyan kiemelést tartalmazót „létrehozni”:

(7) **Lehetetlen kiemelés**

*'Pista bement a (' tanácsra.

A következő alponthan a kiemelés lehetőségeiről lesz szó.

1.2.2. Egyes elemek kiemelése

Korábban (l. (2)) már idéztünk olyan példát, amelyben egyes elemek vannak kiemelve:

(8) Feri pedig 'levest főzött a barátnőjének.

Ez a mondat jó példája a **fókusz** használatának: ha egy elem (általában mondatrész) közvetlenül a ragozott ige előtt áll, úgy, hogy sem az ige, sem az azt követő részek nem főhangsúlyosak, akkor mondjuk azt, hogy az illető elem fókuszban (fókuszpozícióban) áll. A ragozott igével való szomszédosság igen szigorú követelmény, igekötős ige esetén az igekötő sem állhat a helyén, az ige előtt:

(9) **Fókusz igekötős igével**

- a. Feri a ''barátnőjének vitte el a süteményt.
- b. *Feri a ''barátnőjének elvitte a süteményt.

Olykor a mondatban nem engedi meg, hogy csak a kiemelt elemet állítsuk fókuszpozícióba, csak egy nagyobb egységet lehet. A névszói csoportok belsejéből például nem helyezhetjük kizárólag a kiemelt elemet a fókuszpozícióba: a teljes névszói csoportot oda kell helyezni:

(10) **Kiemelt elemmel együtt fókuszba kényszerülő elemek**

- a. Feri csak a fehér "törülközőket mosta ki.
(... a fehér lepedőket viszont nem.)
- b. Feri Karcsi "barátnőjének vitte el a süteményt.
(... nem pedig Karcsi lányának.)

Ha magát az ígét emeljük ki, akkor persze (akár igekötős, akár nem), ő kapja meg az irtóhangsúlyt ("), és akár azt is mondhatjuk, hogy ilyenkor maga az ige van fókuszpozícióban:

(11) **Fókuszban az ige**

- a. Mari "kanalazta a joghurtot.
(... nem pedig itta).
- b. Mari "kikanalazta a joghurtot.
(... nem pedig kiitta).

Végül meg kell említeni azt is, hogy a fókusz akár **metanyelvi** kiemelésre is használható, vagyis olyankor, amikor nem a kiemelt nyelvi elem jelentését, hanem magát a nyelvi elemet állítjuk szembe egy másikkal:

(12) **A fókusz metanyelvi használata**

- a. Az nem a Szili"konvölgy, hanem a Szilí"ciumvölgy.
- b. Nem „add "oda nekem”, hanem „add "ide nekem”.

Mondanunk sem kell, hogy az általános elv miatt, miszerint a mondat témájának megfelelő információ elhagyható, mindig a fókuszt tartalmazó mondattal egyenértékű mondatot kapunk, ha csak a fókuszban álló, kiemelt elemeket mondjuk ki, feltéve, hogy a beszédhelyzetből világos a téma (például amikor kérdésre válaszolunk).

Ha a mondatban van fókuszhelyzetű elem, akkor utána csak akkor lehet egy elem hangsúlyos, ha szintén ki van emelve. Ilyenkor **többszörös kiemelésről** beszélhetünk. (A „többszörös fókusz” nem lenne szerencsés kifejezés, hiszen csak a ragozott ige előtti pozíciót nevezzük fókusznak.)

(13) **Többszörös kiemelés**

- a. Nem "Pista vitte el Marinak a "süteményt, hanem "Feri a "pástétomot.
- b. *'Pista 'elvitte Marinak a'süteményt.

A (b) példa mutatja, hogy ha egyetlen elem sincs fókuszban, akkor csak a „csupa kiemeléses”, semleges mondat lehet jó, olyankor nem lehet csak egy-két elemet kiemelni. A csupa kiemelést tartalmazó mondat tehát nem a többszörös kiemelés végtelen esete, mert abban egyetlen elem sem foglal el fókuszhelyzetet.

Összefoglalva: a fókuszt tartalmazó mondatok a magyarban mind szórendileg, mind prosódiailag markánsan elkülönülő osztályt alkotnak.

Bizonyos típusú elemek kiemelése azonban nem történhet fókuszba állítással. Vagyis bizonyos összetevőknek akkor sem a fókuszban van a helyük, ha kiemeljük őket. Ilyenek a (pozitív jelentésű) **kvantorok** és az *is*-es kifejezések, ||@@ amelyekről a 4. fejezetben lesz szó:

(14) **Kvantorok kiemelése**

- a. Nemcsak "Jóskák mentek el a moziba; "mindenki elment.
- b. Nemcsak "Jóska vitte el minden barátját a moziba, hanem "Pista is minden barátját elvitte.

(Az igekiemelés szabályának másik lehetséges megfogalmazása, hogy ő is az ilyen összetevők körébe tartozik, nem lehetséges fókuszba állítani, ezért megtartja a helyét, de irtóhangsúlyt kap.)

1.2.3. **A mondat igazságának kiemelése**

Sajátos esete a kiemelésnek, amikor tulajdonképpen *semmi sincs kiemelve* a mondatból, mivel a mondat egész tartalma a témához tartozik. Ilyenkor a szembeállítás vagy párhuzam csak a mondat *igazságára* vonatkozhat (ez az ún. **verumfókusz**):

(15) **Verumfókusz**

- a. Jóska "meglátogatta a barátnőjét.
(... Feri viszont nem.)
- b. Jóska "ivott a mérgezett vízből.
(... de a legtöbben nem ittak belőle.)

Mint látható, ezek a mondatok csak olyan mondatokkal állíthatók szembe, illetve párhuzamba, amelyek a saját tagadásukat tartalmazzák, tehát az egész tartalmuk szerepel a mondat témájában, legfeljebb az igazságuk vita tárgya.⁴

Ezekből a példákból azt lehetne gondolni, hogy formailag az igazság kiemelésekor ugyanolyan szerkezetű mondatokat használunk, mint az ige kiemelésekor. Ez majdnem mindig így is van, azonban létezik ezeken kívül egy sajátos mondattípus a magyarban, amely a verumfókusz csoportjába sorolandó, sokszor mégsem egyezik meg formailag egyetlen igekiemelő mondattal sem. Ez a mondattípus az **egzisztenciális mondat**, amellyel alább kis kitérőt kell tennünk.

(16) **Igekiemelés és egzisztenciális mondatok**

- a. Jóska "vizet ivott a pohárból.
(igekiemelő mondat: ... nem pedig bort, vagy ... nem pedig lágytojást evett belőle)

⁴ Igazából a verumfókuszos mondatoknak ezt a szerepét játszhatják a fókuszos és az egyéb kiemeléses mondatok is, amikor a tagadott változatukkal vannak szembeállítva:

(i) **Kiemeléses mondatok verumfókuszszerű szerepben**

- a. Jóska a "barátnőjét látogatta meg.
(amikor erre reagálunk vele: Jóska "nem a barátnőjét látogatta meg)
- b. Jóska "kanalazta a joghurtot.
(amikor erre reagálunk vele: Jóska nem "kanalazta a joghurtot, hanem "litta)

A tévedések elkerülésére tehát meg kell különböztetni a verumfókusz típusú értelmezést a verum fókuszos mondatoktól, amelyek csak ebben a szerepben használhatók.

- b. Jóska "ivott vizet a pohárból.
(... Mari viszont nem ivott belőle vizet; *... Mari viszont lágytojáást evett belőle, illetve *... Mari viszont eltörte.)

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a verumfókuszos mondatoknak is megfelelnek rövid válaszok: amikor a téma a beszédhelyzetből ismert, elég annyit mondanunk, hogy *Igen* vagy *De igen*, illetve egzisztenciális mondatok esetében ilyeneket: *Ivott, Ettünk, Voltunk*.

Egzisztenciális mondatok

Az egzisztenciális értelmezés akkor áll elő, ha a mondat témája nem egy konkrét esemény bekövetkezése egy konkrét időpontban, hanem egy bizonyos *típusú* esemény bekövetkezése *valamely* időpontban (innen a neve: az ilyenfajta esemény pusztája létét állítja). Ez látható abból, hogy ha minden elem („szereplő”) határozott az egzisztenciális mondatban, akkor legalább az esemény időpontja határozatlan értelmet kap:

(17) Egzisztenciális mondat határozott szereplőkkel

Írta már fel ez a rendőr a rendszámomat.
(valamikor; volt olyan eset)

Az egzisztenciális konstrukció olyan pusztája névszói csoportokat tartalmazó vonzatszerkezeteket is megenged, amelyek nem igazán jók, ha ez a konstrukció nem szerepel a mondatban:

(18) Egzisztenciális mondatok névelőtlen vonzatokkal

- a. ??A `gyerekek most éppen `strandon röplabdáznak.
- b. ^Röplabdázatok már strandon?
- c. ?? Ma `közúti balesetet láttam. (= Ma láttam egy közúti balesetet.)
- d. /Én `láttam már közúti balesetet.
- e. ?? `Lajos `fán lát `elefántot.
- f. `Lajos `látott már `fán `elefántot.

További, az egzisztenciális mondatok sajátos értelmezéséből fakadó érdekesség, hogy azoknak a mondatoknak, amelyeknek a tartalma eleve egy esemény bekövetkeztét, pusztája létezését fejezi ki, a verumfókuszos változata szükségképpen egybeesik az egzisztenciális változatával:

(19) Eleve egzisztenciális jelentésű mondatok verumfókusszal

- a. "Voltunk moziban.
(verumfókusz = egzisztenciális)
- b. "Moziban voltunk.
(csak a *moziban* fókuszos kiemelése lehet)
- c. "Ettünk almát.
(verumfókusz = egzisztenciális)

- d. "Almát ettünk.
(csak az *almát* fókuszos kiemelése lehet)

Könnyen ellenőrizhető ez az állítás, ha ezeknek a mondatoknak a tagadott változatait vesszük szemügyre: az (a–b) mondatok lehetséges tagadásai közül a *Nem voltunk moziban* ilyen esemény bekövetkeztét tagadja, a *Nem moziban voltunk* pedig csak tagadott fókusszal értelmezhető ('máshol voltunk, nem pedig moziban'), és hasonlóképpen a (c–d) esetében: a *Nem ettünk almát* az ilyen események bekövetkeztét tagadja, míg a *Nem almát ettünk* csak tagadott fókuszú lehet ('mást ettünk').

Ezeket az eleve egzisztenciális jelentésű mondatokat az jellemzi, hogy az esemény (illetve eseménytípus) létezésén kívül a bennük szereplő individuumok létezését is állítják: *Voltunk moziban* 'van (volt) olyan mozi, amelyben voltunk'; *Ettünk almát* 'van (volt) olyan alma, amit ettünk'. Ez a mondatípus (amelyet a korábbi, **eseményegzisztenciálisokkal** szemben **individuumegzisztenciálisnak** is nevezhetünk) azonban természetesen csak olyan individuummal kapcsolatban használható, amely a diskurzus korábbi szakaszából vagy a tágabb kontextusból (a beszélő számára nyilvánvaló módon) a hallgató számára még nem ismert. Az eseményegzisztenciális mondatok esetében ugyanennek csak az eseményre kell teljesülnie, ugyanakkor a mondatban szereplő összes névszói csoport határozott lehet, mint azt a (17) példában láttuk. Az individuumegzisztenciális mondatok tehát kizárólag új diskurzusszereplő bevezetésére használhatóak. Az esemény-egzisztenciális mondatokhoz hasonlóan ezekben a mondatokban is elől van a ragozott ige.

(20) **Individuumegzisztenciális mondatok**

- a. `Áll egy `páncélozott jármű a `ház előtt.
- b. `Van egy csomó `könyv az `asztalon.
- c. `Alakítottunk egy `immunológia szakkört.
- d. `Született egy kis `gnúborjú.
- e. `Rajzoltam néhány `paralelepipedont.
- f. `Vettem egy `búvárszivattyút.
- g. `Jött egy `levél `Kubából.

Határozott (vagyis már ismert individuumot jelölő) névszói csoporttal ezek az igék csak akkor használhatók, ha van igevivőjük (l. a 3. fejezetet), vagy van a kommenten belül kontrasztba állított elem (például maga az ige, ha van mivel kontrasztba állítani):

(21) **Egzisztenciális igék határozott vonzatokkal**

- a. `Ott van a `könyv az `asztalon. / Az `asztalon van a `könyv. / `Tegnap volt a `könyv az `asztalon.
- b. `Megalakítottuk a `fenomenológia szakkört is. / A `papírgyűjtő egyesület `tegnap alakult.
- c. `Megszületett a `tatubébi. / A kis `rénborjú `farfekvésben született.
- d. `Vette a búvárszivattyút, (`nem lopta).
- e. `Megjött a `levél `Kubából. / `Ez a levél `Kubából jött. / A `levél `tegnap jött Kubából.

Ebben a részben a beszédértékük szerint soroltuk típusokba a magyar mondatokat, a következő részben a felépítésüket vizsgáljuk meg.

1.3. A magyar mondatok felépítése

Kézenfekvő, hogy a mondatfajták leírásánál a legegyszerűbb mondatok szerkezetéből induljunk ki. Várható, hogy nagyon sok magyar mondat ezeknek a legegyszerűbbeknek, az alapvető típusoknak valamilyen gazdagabb változata.

Legelőször is azt kell eldöntenünk, mi számít egyszerűnek. Az „egyszavas”, nagyon egyszerű mondatok közül most kizárhatjuk a mondatyszavakat (pl. *Igen, Ejha!*) és hasonlókat, hiszen ezek semmiféle szerkezettel nem rendelkeznek, szerkezetekbe szervesen még csak be sem illeszthetők. A következő legegyszerűbb mondat típusba azok tartoznak, amelyek **rövid válaszként** használhatóak. Ha eldöntendő kérdésre ilyen választ adunk: *Be, Pista, Senki*, ezek kétségtelenül nagyon egyszerű megnyilatkozások. Ugyanakkor ezek hosszabb mondatok rövidítéseinek tekinthetők, hiszen tudjuk, hogy teljesebb válaszok, reakciók rövid változatai; a teljesebb változatokban még hangsúlytalan elemek követik őket, csak azokat el lehet hagyni. Ezért sokan ezeket az **ellipszis (kihagyás)** eseteinek tekintik, szerkezetüket a teljes, kihagyást nem tartalmazó mondatokéval azonosítják.

1.3.1. A legegyszerűbb mondatok

A legegyszerűbb mondatok, ha nem rövid válaszok, akkor bizonyára tartalmaznak legalábbis egy ragozott igét. Vegyünk ilyen mondatokat, azután majd megvizsgáljuk őket:

(22) Nagyon rövid mondatok

- a. Gyere!
- b. Igyál!
- c. Megjöttem.
- d. Elindult.
- e. Esteledett.
- f. Vége (van).
- g. Ez botrány (volt).
- h. Ő (volt) az igazgató.
- i. Ő indult el.

Látjuk, hogy valóban mindegyikük tartalmaz ragozott igét, bár az (f–h) mondatok csak zárójelben, vagyis nem feltétlenül – erre még visszatérünk. Beszédértékükre nézve ezek a mondatok a (h–i) kivételével mind csupa kiemelést tartalmazók, de ez ebben az esetben egybeesik azzal, mintha csak egy kiemelés lenne, sőt, a verumfókuszos alakjuk is ugyanez. (A (h–i) több elemet tartalmaz, ezért többféleképpen is hangsúlyozható, és beszédértéke is többféle lehet.)

Mindenekelőtt vegyük észre, hogy az összes fenti mondat (az *Esteledett* és az utolsó három kivételével) valamilyen értelemben „hiányos”, vagyis értelmileg olyan

mondatrészeket tartalmaz, amelyek mintha hangtalan névmással lennének kifejezve. Igaz, hogy az (a) és (b) felszólító mondatok elé nem lehet kitenni az alanyt (a *te* szót), legfeljebb önálló tagmondatként, **megszólításként** („vokatívusz”): *Te, gyere!* Ezekben tehát nincsen névmásszerű alany, de az *Esteledett* mondatról is különböznek, hiszen a *jön, iszik* igék elé legalább máskor lehet alanyt tenni, az *esteledik* ige viszont mindig alanytalan. A felszólító mód teszi, hogy a második személyű alanyt nem kell és nem is lehet kitenni, de azt is, hogy azért értelmileg jelen van. A legegyszerűbb mondatok tehát (ha a mondatzavakat és a rövid válaszokat levonjuk) az **alanytalan igéket** (*esteledik*) tartalmazók és a felszólító módúak.

A (c) és (d) mondatokban az alany olyan, mintha ki nem mondott névmás lenne; az igealakból tudjuk, hogy egyes számú, első, illetve harmadik személyű névmást kell odaértenünk. Nagyon bonyolult kérdés, hogy ezeket a mondatokat csak egy kicsit is bonyolultabbnak kell-e tekintenünk, mint az alanytalanokat és a felszólító módúakat, mondván, hogy igazából van bennük alany, csak nem hallatszik. Leíró szempontból elég annyit mondani, hogy ezekben nincs kimondott alanyszerepű mondatrész. Egy későbbi kötetben külön fogunk foglalkozni az értelmileg jelenlevő, de elhagyható mondatrészekkel kapcsolatos tudnivalókkal.

Az (f–h) mondatok rengeteg problémát vetnek fel. Először is: ezekben nem mindig van ragozott ige, és ha jelen van, akkor is csak létige lehet. Ebben az értelemben tehát ezek már eleve bonyolultabb mondatok, mint az előzőek. Ráadásul a (h) mondatban nem elhagyható az alany (ha nem rövid válaszként, hiányos felkiáltásként stb. használjuk): akkor is ki kell tenni, ha névmás, mint a fenti példa mutatja. Az (f–g) mondatokban azonban nem kell kitenni a hiányzó mondatrészt (azt, akinek vége van, illetve azt, ami botrány); ez valószínűleg azzal is összeügg, hogy a *vége* szó személyragot tartalmaz (l. *Végünk van, Végetek van* stb.), s ez – akárcsak a ragozott igékben – a névmás szerepét tudja játszani. A (g) mondat esetében azonban – legalábbis jelen időben, ahol nem hallatszik ragozott ige – nincs ilyen magyarázat. Erre még visszatérünk.

Más különbség is van az (f) és a (g–h) mondatok között: az (f) mondatban a ragozott ige kitétele jelen időben választható, míg a (g–h) mondatokban jelen időben egyáltalán nem jelenhet meg. Múlt időben (valamint feltételes és felszólító módban) mindhárom mondatfajta kötelező a ragozott ige jelenléte. Mondjuk azt, hogy a következő legegyszerűbb mondatfajta az, amit a *Vége van* mondat illusztráltunk: nevezzük ezt **bekebelező birtoklásmondatnak**, mert a tárgyat bekebelező *fát vág* csoporthoz hasonló „bekebelezést” figyelhetünk meg benne (a sima birtoklásmondat – pl. *Van három gyereke* – bonyolultabb, mert a ragozott ige után is áll valami, és a létige jelen időben sem elhagyható). A bekebelezésről a 3. fejezetben szólnunk részletesebben.

Akkor most térjünk rá a (g) és a (h) mondatokra. Látszólag egyetlen mondattípusról van szó, pedig a helyzet ennél bonyolultabb. Azt állítjuk, hogy a (g) mondat, amelyet **névszói állítmányos mondatnak** fogunk nevezni, jelen időben egyáltalán nem tartalmaz létigét. Úgy célszerű felfognunk, hogy ezekben jelen időben maga a névszó (itt: a *botrány*) játssza a ragozott ige szerepét. Legalábbis ezt a felfogást támasztja alá az a körülmény, hogy a fókuszosan kiemelt összetevő ez elé a névszó elé kerül:

(23) **Névszói állítmány és fókusz**

- a. A 'jelölés botrány.
(... nem a választás)
- b. 'Pista betörő.
(... nem pedig Karcsi)

Ez a jelenség persze még azzal a feltételezéssel is összeférne, hogy a névszói állítmányú mondatban a jelen idő harmadik személyében is van létige, csak éppen nem hallható. Ám akkor azt várnánk, hogy a nem hallható létige előtt lenne fókuszpozíció, márpedig úgy látszik, hogy nincs:

(24) **Nincs fókuszpozíció az „üres” létige előtt**

- a. /Betörő \Karcsi volt.
(... nem pedig Pista)
- b. */Betörő \Karcsi.

Azt, hogy az üres létige előtt elvileg kellene lennie fókuszpozíciónak, jól mutatja az a másik mondatfajta, amelyet a fenti (22h) példában láttunk:

(25) **Amikor van fókuszpozíció az üres létige előtt**

- a. Az /igazgató \Karcsi volt.
(... nem pedig Pista)
- b. Az /igazgató \Karcsi ∅.
(... nem pedig Pista)

Ez a mondat tehát másképpen elemzendő, mint a névszói állítmányos mondat. Az ilyen típusú mondatokat **azonosító mondatoknak** fogjuk nevezni.

Végül szólnunk kell még a fenti (22i) mondatról, amely persze lehet kiemelő (fókusz tartalmazó) is, de hangsúlyozhatjuk így is:

(26) 'Ő indult 'el.

Ez a mondatfajta sajátos ötvöze a fókuszosan kiemelő és az azonosító mondatoknak. Szórendjét tekintve megegyezik a fókuszosokkal, de – mint éppen megmutattuk – csupa kiemelő mondatként is ejthető, s értelmezése ilyenkor az azonosító mondatokéval rokon: 'ő az, aki elindult'. Az alany itt ugyanúgy nem hagyható el, mint az azonosító mondatokban, hiszen mindkét esetben egyfajta „nem kiemelő szerepű fókusz” szerepét játssza; ezt **hókusz**nak nevezi a szakirodalom.

1.3.2. A topik

A magyar mondatok jellegzetes sajátossága, hogy általában minden nyelvtani jelölés (különleges névszórag, különleges igealak) használata nélkül lehet egyes összetevőket a mondat elejére tenni, ún. **topikpozícióba**. Az előző pontbeli „nagyon rövid” mondatok nem tartalmaztak ilyen összetevőket. A topikról részletesen a 2. fejezetben szólnunk majd. Jelentéstani szerepének meghatározása nagyon nehéz feladat. Hét-

köznapi szóhasználatból élve azt mondhatjuk, hogy a topik azt jelöli meg, *amiről mondani akarunk valamit* (ezért „logikai alanyának” is szokták nevezni):

(27) **A topik jelentéstani hozadéka**

- a. A vállalkozó ellen az ügyészség vizsgálatot kezdeményezett.
- b. Az ügyészség a vállalkozó ellen vizsgálatot kezdeményezett.
- c. A vállalkozó ellen vizsgálatot kezdeményezett az ügyészség.
- d. Az ügyészség vizsgálatot kezdeményezett a vállalkozó ellen.
- e. Vizsgálatot kezdeményezett az ügyészség a vállalkozó ellen.

Mivel ezek a mondatok szinte mindig felcserélhetők egymással, nehéz lenne szigorú szabályba foglalni, hogy melyik összetevő állhat a topikban: az (a)-ban és a (b)-ben mindkét szereplőt a topikba helyeztük, csak különböző sorrendben. Valószínűleg az (a)-t – vagy a (c)-t – használnánk, ha a továbbiakban is a vállalkozóról szóló információkat tervezünk átadni, viszont a (b)-t – vagy a (d)-t –, ha továbbra is az ügyészségről kívánunk beszélni. Az (e)-t, a mondat *topik nélküli* változatát csak akkor választjuk, ha vadonatúj hírt közlünk, ha a beszédhelyzetben sem a vállalkozó, sem az ügyészség felbukkanására nem lehetett számítani.

A topik nem kötelező része a mondatnak, bár – mint említettük – a topik nélküli mondatok általában sajátos viszonyban vannak az előzményükkel (vadonatúj információt közölnek). Azok a predikátumok például, amelyek egy individuum valamilyen állandó jellegű tulajdonságát fejezik ki (ilyenek például az érzelmi viszonyulást kifejező predikátumok) semleges tényközlő mondatokban általában nem fordulnak elő topik nélkül. Olyan szituációkban fordulhatnak még elő az ilyen tulajdonságokra vonatkozó predikátumok topik nélkül, amikor az adott tulajdonság megváltozik (tehát lehet vadonatúj információ):

(28) **Topik nélküli mondatok**

- a. `Zöld a `Mari `haja!
- b. `Szereti a Mari a Ferit!

Vannak olyan mondatok is, amelyek csak topikot tartalmaznak. Ilyenek például a félbeszakadt kérdések (ezek egyértelműen azonosítható topikot tartalmaznak, amelyik mögül elmaradt a mondat maradék része, az ún. **komment**). A komment nélküli (csak topikot tartalmazó) mondatok azonban lényegesen különböznek a topik nélküliektől abban, hogy ezek nem tartalmaznak tartalmas nyelvi elemekből fölépülő állítást, hanem a prozódiai szerkezet (elsősorban az intonáció) hordoz olyan jelentést, ami az adott kontextusban valamilyen módon értelmezhető. A komment nélküli mondatok – ellentétben a topik nélküliekkel – igen ritkák, és kizárólag félbeszakadt kérdésben fordulnak elő:

(29) **Csak topikból álló mondatok (félbeszakadt kérdések)**

- a. /Konyakot?
- b. /Angéla néni?

Első ránézésre hasonlóknak tűnnek az alábbi, vokatívuszos felkiáltásokat tartalmazó megnyilatkozások is:

(30) **Vokatívuszos felkiáltások**

- a. $\searrow$ Angéla néni?!
 (i) $\neg$ – Angéla néni!

A megszólítások anyaga azonban nem tekinthető topiknak: a vokatívuszos elemek ugyanis általában ún. **parentetikumokként** (zárójelben megjegyzett elemekként) szinte teljesen hangsúlytalanul, szervesen prosódiai tömböt alkotva épülnek be a mondat szerkezetébe csakúgy, mint például az idézetkísérők (– *mondta Pista* –, – *bólintott szerényen* – stb.). Ezek általában sajátos főhangsúly nélküli függelékdallamot hordoznak.

1.4. A ragozott ige mögötti összetevők

Vizonylag kevés megszorítás vonatkozik a ragozott ige mögött elhelyezkedő összetevőkre. Gyakorlatilag mindenfajta névszói csoport, illetve minden határozótípus megjelenhet a ragozott ige mögött, vagyis mindegyikhez találunk olyan mondattípust, ahol az adott összetevő az ige mögött áll, bár vannak olyan névszóicsoport-, illetve határozótípusok, amelyek normális esetben (semleges mondatokban) általában mindig közvetlenül megelőzik a mögöttük hangsúlytalanul csüggő ragozott igét. Ezek csak akkor jelenhetnek meg az ige mögött, ha egy másik igevivőbe törekvő elem kiszorítja őket onnan, vagy valamelyik olyan (nem semleges) szerkezetet testesíti meg a mondat, amelyben nem lehet igevivő.

A topikhoz hasonlóan nem korlátozott az ige mögött megjelenő összetevők száma sem. Általában az ige mögötti összetevők nagy részének a sorrendje is viszonylag szabadon változtatható, de némelyik elrendezés szokatlanabb másoknál, vagy kifejezetten rossz.

Az egyik ilyen sorrendi megszorítás az, hogy az ige kötő ige mögötti preferált helye általában közvetlenül az ige után van. Minél jobban eltávolodik ettől a helytől, annál rosszabbul hangzik a mondat. Ennél is szigorúbb kötöttség, hogy az ige mögötti *csaknak*||@@ általában közvetlenül az ige után kell állnia, az ige kötőt és más összetevőket megelőzve:

- (31) a. Ma Péter ment el vásárolni.
 b. ??Ma Péter ment vásárolni el.
 c. Ma Péter ment csak el vásárolni.
 d. *Ma Péter ment vásárolni el csak.

Bizonyos típusú mondatösszetevők gyakran irtóhangsúlyt viselnek, ha a ragozott ige mögött jelennek meg. Ezekről részletesen szólnunk az igevivővel foglalkozó 3. fejezetben, és visszatérünk rá a hatókör felszíni azonosításának elvét részletesen tárgyaló 5. fejezetben is.

2. fejezet

A topik és a kontrasztív topik

2.1. Topik és komment

Bár a magyar mondatok – mint láttuk – szórendileg nem oszlanak elöl álló alanyra és azt követő állítmányra, az esetek nagy részében mégis két szakaszra bonthatók. Összhangban azzal az elvvel, hogy a mondat felépítése és a kommunikációs szerepe összefügg, elkülöníthető egy rész a mondat elején, amely általában azokat az elemeket tartalmazza, amelyekről a mondat szól – ezt a részt nevezzük **topiknak** –, és ezt követi a mondatnak az a része, amely állítást tesz a topikban álló elemekről (vagy kérdést tesz fel velük kapcsolatban stb.) – ezt a részt nevezzük **kommentnek**. A topik és komment kifejezések az angol nyelvű terminológiából kerültek át a modern magyar nyelvészet szóhasználatába. A régebbi magyar nyelvű nyelvészeti munkákban **előkészítő rész** és **tüzetes rész** volt a nevük, de ezeket a kifejezéseket ma már nem használják.

Ebben a fejezetben először megpróbálunk olyan módszereket definiálni, amelyekkel a mondat topik- és kommentszakasza elkülöníthető egymástól. Ezután áttérünk a topikok, valamint a kontrasztív topikok részletesebb vizsgálatára. Áttekintjük, milyen szintaktikai és jelentéstani elvek szabályozzák a kifejezések topikban valamint kontrasztív topikban való megjelenésének lehetőségeit, valamint a topikot és kontrasztív topikot tartalmazó mondatok interpretációját.

2.1.1. A topik és a komment elhatárolása

A következő három példamondat abban különbözik egymástól, hogy más és más áll a topikban: az elsőben az alany, a másodikban viszont a tárgy. Az *a végén* összetevő mindhárom mondatban a topik része, de a harmadikban csak ez áll ott. Az első mondat arról szól tehát, hogy a papa a végén mit csinált, a második arról, hogy Dezsővel a végén mi történt, a harmadik pedig egyszerűen arról, hogy a végén mi történt. Ha a topik–komment határt szögletes zárójelekkel megjelöljük, így néznek ki a mondatok:

- (1) a. A `papa a `végén] [`levágta a `Dezsőt.

- b. A `Dezsőt a `végén] [`levágta a `papa.
- c. A `végén] [ `levágta a `papa a `Dezsőt.

Bár a beszélő elvileg szabadon dönthet arról, hogy mi legyen az, amiről a mondandója szólni fog, és mi lesz, amit mond róla, igen szigorú grammatikai feltételei vannak, hogy mi és milyen formában kerülhet a mondat topik részébe és mi a kommentbe, illetve hogy a kommenten belül mi, hol, milyen kommunikációs körülmények között helyezkedhet el. A topik és a komment fogalmát ezért nem a fenti homályos kommunikatív funkció alapján fogjuk definiálni, hanem jól tesztelhető formai jegyek alapján.

Azt egyébként jó előre leszögezhetjük, hogy ha van a mondatban ragozott ige, az mindig a komment része, mivel a komment tartalmazza a mondatban elhangzó állítást. A topikban – kontrasztív topikként – állhat ugyan ige, de soha nem ragozott alakban, hanem csak infinitívuszként.

2.1.2. Egy prozódiai alapú teszt

Ha a topik és a komment más-más kommunikatív szereppel bír, akkor felmerül a kérdés, hogy nem adhatnánk-e olyan tesztet a két mondatszakasz közötti határ megállapítására, amely a mondatban található intonációs mintákon alapul, hiszen könnyen meggyőződhetünk róla, hogy a mondatok intonációja (hangsúly- és dallammintája, illetve a mondatot tagoló szünetek elhelyezkedése) szorosan összefügg azok kommunikatív tagolásával. Az alábbi két szituációban elhangzó két – szegmentális tartalmát (azaz a benne szereplő fonémasorozatot) tekintve azonos – mondatot például éppen az intonációjuk különbözteti meg egymástól, ami tükrözi a közöttük lévő szerkezeti különbséget. Ez a szerkezeti különbség ebben az esetben éppen az, hogy míg az első válaszban az állítás (és egyben a mondat komment része) csak az, hogy *az enyém*, és az ezt megelőző szakasz a már a kérdésből ismert elemet tartalmazó topik, addig a második mondat teljes egészében komment.

- (2) a. (– Kié az a koszos csuka?)
– Az a /koszos csuka az `enyém.
- b. (– Melyik a te cipőd?)
– Az a `koszos csuka az enyém.

A két mondatban az a közös, hogy a komment dallama a beszélő normális hangterjedelmének alsó határa közelében véget érő monoton eső hangmagasságú, úgynevezett eső karakterdallam, amely azt jelzi, hogy önálló és befejezett megnyilatkozásról van szó. A topikot is tartalmazó első válasz topikjának dallama ugyanakkor lebegő jellegű (tipikusan emelkedő) dallam, amely az utána következő beszédszakaszt (itt a kommentet) csak mintegy előkészíti, és arra irányítja a figyelmet.

Valójában azonban – annak ellenére, hogy nyilvánvalóan szoros összefüggés van az intonáció és a szerkezet között – olyan univerzálisan használható prozódiai alapú tesztet nem tudunk megfogalmazni, amely tetszőleges mondat topikjának és kommentjének elválasztására könnyen használható lenne. Ennek az az oka, hogy bár a mondat szintaktikai és prozódiai szerkezete szorosan összefügg, a két szerkezet kö-

zötti leképezés egyrészt meglehetősen bonyolult, másrészt egyik irányban sem egyértelmű, és a két szerkezetet alkotó egységek határai általában nem esnek egybe.

Figyeljük meg például, hogy az említett példákban is, ahol egyébként viszonylag jó egyezést találtunk a prozódiai és a szintaktikai szerkezet között, másként tagolódnak a mondatok szintaktikai és prozódiai összetevőkre. A topikot és kommentet is tartalmazó első válaszban (l. (2a)) a komment hangsúlytalan névelője nem épül be a komment dallamába (sőt, dallamilag akár be is olvadhat a topikban levő részbe) annak ellenére, hogy szintaktikailag a kommenthez tartozik. Ennek az az oka, hogy az intonációs szerkezet jelentést hordozó alkotóelemei, a karakterdallamok, mindig hangsúlyos szótagon indulnak (ha úgy tetszik, ez a definíciójuk része), a névelők viszont hangsúlytalanok, és ez tulajdonképpen eleve kizárja, hogy a mondat prozódiai és szintaktikai tagolása teljesen egybeessen. A névelőkhöz hasonlóan hangsúlyképtelenek a kötőszók (l. (3)) és az előjárók (l. (4a)), illetve egyes módosítószók (l. (4b)) is.

- (3) a. /Manyi és \Lujza.
 b. /Okos vagy \szép?
 c. \Öt uszkve \hatszáz \katonát.
 d. \Olajos, tehát \csúszik.
 e. /Ránézett, majd \elájult.
 f. /Szerette, de \elhagyta.
- (4) a. /Zoltán mint \beltağ \szerepel a `cég \névjegyzékében.
 b. `Tavaly mintegy `hatezer `hajó `haladt át a `csatornán.

A névelők és társaik okozta zavarokon még könnyen túltennénk magunkat, de – mint az alábbi példák mutatják – akkor is előfordulhat, hogy nem a komment elején indul az eső dallam, ha ott például birtokos szerkezet, jelzőt tartalmazó vagy koordinált komplex névszói csoport áll. Ezekben az esetekben csak a komplex névszói csoport utolsó elemén kezdődik az eső dallam. Most nem az utolsó hangsúlyos szakaszból kimaradó részek hangsúlyképtelensége okozza a gondot (hiszen a kérdéses elemek hangsúlyosak), hanem az, hogy ebben a szerkezetben a komplex névszói csoport elemei az összes hangsúlyukat megőrzik, vagyis megtartják a prozódiai önállóságukat, bár szintaktikailag nem jelenhetnének meg önállóan.

- (5) a. (– \Ki állította fel a kanapét?)
 A `kanapét /én és az a `magas fiú állítottuk fel.
- b. (– \Ki rakta ide azt a koszos csukát?)
 Azt a `koszos `csukát az a /szerencsétlen \Lajos rakta ide.
- c. (– \Kie az a koszos csuka?)
 Az a `koszos /csuka a /vejem /féltestvérének a `fiáé.

Éppen ez a prozódiai önállóság teszi lehetővé például a birtokos szerkezet esetében az alábbi mondatok alaki megkülönböztetését az előző példasor utolsó mondatától. Az előző példákban a komment elején álló teljes névszói csoport volt a válasz, annak minden eleme új információt hordozott, és ennek megfelelően a névszói csoport összes hangsúlya megőrződött. Ha viszont a névszói csoport egy része már ismert

a kérdésből, akkor a komment élén álló névszói csoporton belül az utolsó hangsúly előrébb tolódik arra az elemre, amelyik a tulajdonképpeni válasz a kérdésre.

- (6) a. (– A /vejed \kijének a fiáé az a koszos csuka?)
 Az a `koszos /csuka a /vejem \féltestvérének a fiáé.
 b. (– \Kinek a féltestvérének a fiáé az a koszos csuka?)
 Az a `koszos /csuka a \vejem féltestvérének a fiáé.

További komplikációt okoz, hogy a mondatban általában nagyon sok önálló hangsúllyal és önálló dallammal bíró prosódiai egység jelenik meg, és ezek közül a legtöbb esetben csak az utolsó hordozza azt a dallamot, amely a megnyilatkozás kommunikatív típusának, a beszélő attitűdjének stb. megfelel. Ha intonációs alapú tesztet akarunk kidolgozni a topik–comment határ meghatározására, akkor az csak olyan feltételek mellett működhet, ha biztosítani tudjuk, hogy az adott dallam a topikon ne jelenhessen meg, a kommentnek viszont az egészén átíveljen.

Mivel minden főhangsúlyos szótag karakterdallamot indít, ezért az a feltétel, hogy az utolsó dallam az egész kommenten átíveljen, csak akkor teljesülhet, ha a kommentnek csak a legelején van főhangsúly. Mint az 1. fejezetben elmondtuk, az ilyen főhangsúlyt (amely után a mögötte álló hosszabb mondatszakasz nem tartalmazhat másik főhangsúlyt) irtóhangsúlynak nevezzük. Az irtóhangsúly általában a nem semleges mondatkonstrukciókra jellemző. (Az irtóhangsúly onnan kapta a nevét, hogy általában nem követheti másik főhangsúlyos szótag az adott mondatszakaszon belül. Ez alól csak egy újabb irtóhangsúly jelent kivételt.)

Az eldöntendő kérdésekre jellemző emelkedő-eső karakterdallam mindkét említett feltételt teljesíti. Egyrészt ez a dallam csak a kommenten belül jelenhet meg, másrészt az eldöntendő kérdések kötelezően irtóhangsúlyt tartalmaznak.

- (7) a. A `Nelli végül] [^felhívta a takarítónőt, akit ajánlottam?
 b. `Ebéd után] [^mindent beraktál a hűtőszekrénybe?

Ez alól csak az az eset kivétel, amikor a kérdés tulajdonképpen felszólítás egy feltételezés megerősítésére. Ezekben a mondat összes főhangsúlya megmarad. Az ilyen kérdések ilyesmit kérdeznek: „(Tényleg) az történt/az a tényállás, hogy...?” Ilyen eset például amikor a kérdés annak eldöntésére irányul, hogy egy – a kontextusból minden beszélő számára nyilvánvalóan fennálló – körülménynek az eldöntendő kérdésben szereplő tény-e az oka.¹

- (8) ^Felhívtad ⊥a ^takarítónőt, ⊥akit ^ajánlottam? (Azért van ilyen rend?)

Gyakran az ilyen kérdésekkel a beszélő döbbenetének ad hangot:

- (9) A ^Lajos ^berakta ⊥a ^kefírgombát ⊥a ^mélyhűtőbe?!

¹ Az alábbi példa egyébként azt is világosan megmutatja, hogy a hangsúlytalan határozott névelő és vonatkozó névmás nem mindig épül be az öt megelőző karakterdallamba (csak az eső jellegű dallamokba épül be), hanem önálló hangsúly nélküli, úgynevezett elődallamot (vagy előkét) hordoz. Ezt a példákban ⊥jellel jelöljük.

Csak ebben az összes főhangsúlyt megőrző eldöntendő kérdéstípusban fordulhat elő az „éppen az volt folyamatban, hogy... , amikor az történt, hogy...” jelentésű progresszív konstrukció:

- (10) $\hat{\text{Gyanútlanul}} \hat{\text{ment}} \hat{\text{át}} \perp \text{az} \perp \hat{\text{utcán}}, \perp \text{amikor} \hat{\text{egyszer csak}} \perp \text{a} \hat{\text{fejére esett}} \perp \text{egy} \hat{\text{ablaktábla?}}$

Minden nem ilyen kontextusban használt eldöntendő kérdés azonban irtóhangsúlyos, és így az emelkedő-eső dallam az egész kommentre kiterjed, hacsak az nem tartalmaz önálló irtóhangsúlyos részt. Ebben az esetben ugyanis csak ez az utolsó irtóhangsúlyos rész viseli a mondattípusra jellemző emelkedő-eső dallamot. Ilyen kötelezően irtóhangsúlyos kommentvégi összetevőt tartalmaz például a hátravetett *is*-es összetevős mondatok nagy része. A mondatok eldöntendő kérdéses változatában ennek megfelelően az eső–emelkedő dallam is csak a hátul lévő *is*-es összetevőn jelenik meg.

- (11) a. (i) $\backslash \text{Elalszanak a} \backslash \text{fiúk a} \backslash \text{padlón is. (hajlandóak)}$
 (ii) $\backslash \text{Elalszanak a} \backslash \text{fiúk a} \hat{\text{padlón is?}}$
 b. (i) $\text{A} \backslash \text{Zoli} \backslash \text{elmenne utána a} \backslash \text{világ végére is.}$
 (ii) $\text{A} \backslash \text{Zoli} \backslash \text{elmenne utána a} \hat{\text{világ végére is?}}$
 c. (i) $\backslash \text{Volt a cég már} \backslash \text{súlyosabb helyzetben is.}$
 (ii) $\backslash \text{Volt a cég már} \hat{\text{súlyosabb helyzetben is?}}$

Hasonlóan az előző példákhoz, az *is*-es összetevők tagadott mondatokban megjelenő megfelelői, a *sem*-es összetevők, mindig kötelezően irtóhangsúlyosak akkor is, ha nem a komment elején, hanem a végén állnak.

- (12) $\backslash \text{Nem bukott meg} \backslash \text{matekból az} \backslash \text{idén} \hat{\text{egy gyerek sem?}}$

A topik–komment határ kijelölésére tehát olyan mondatokban tudunk egyszerű és egyértelmű prozódiai tesztet használni, amelyek nem tartalmaznak a komment végén irtóhangsúlyos részt és a komment elején az ige előtt olyan komplex (jelzős, koordinált vagy birtokos szerkezetet tartalmazó) névszói csoportot, amelynek egy része önálló dallamot kapna.

Az eldöntendő kérdésekre jellemző emelkedő-eső dallam azért használható különösen jól a tesztelésre, mert könnyen és egyértelműen azonosítható a dallam eleje és vége is. Ez a dallam egyébként meglepően sok mondattípusban használható: nemcsak kijelentő mondatok alakíthatóak át eldöntendő kérdéssé a mondatszerkezet megváltoztatása nélkül, ha ezzel a dallammal látjuk el őket, hanem felszólító mondatok is kaphatják ezt a dallamot (ezek az úgynevezett bagatellizáló felszólítások) és a kérdőszót tartalmazó kiegészítő kérdések is elhangozhatnak ezzel a dallammal az ún. visszhangkérdésekben és az ismételtető kérdésekben.

- (13) a. $\hat{\text{Nézd csak meg ezt a képet!}}$
 b. $\hat{\text{Kivel (is) találkoztak? (}\backslash \text{Nem is} \backslash \text{tudom.)}}$
 c. $(\backslash \text{Zbrással találkoztak.})$
 $\quad \quad \quad \hat{\text{Kivel találkoztak? (}\hat{\text{Mit mondtál?)}}$

Amikor tehát azt akarjuk eldönteni, hogy egy-egy névszói csoport vagy határozótípus megjelenhet-e a kommenten belül, illetve a komment melyik részén jelenhet meg, akkor – figyelembe véve a módszer korlátait – alkalmazhatjuk az alábbi **eldöntendőkérdés-tesztet**:

- (14) Emelkedő-eső dallam csak a kommenten jelenhet meg. Ha egy összetevőn nem jelenhet meg ez a dallam egyetlen olyan mondatban sem, amelyik egyébként eleget tesz azoknak a feltételeknek, amelyek mellett az emelkedő-eső dallam a komment elején kezdődik, akkor az adott összetevő nem szerepelhet a kommentben. Az összetevő dallamon belüli elhelyezkedésének vizsgálatával az összetevő kommenten belüli elhelyezkedését is vizsgálhatjuk. Mindehhez az kell, hogy az eredeti mondatot eldöntendő kérdéssé alakítsuk.

A teszt működését a fejezet első három példamondatán illusztráljuk:

- (15) a. (i) A `papa `végül] [^levágta a `Dezsőt.
(ii) A `papa `végül] [^levágta a Dezsőt?
b. (i) A `Dezsőt `végül] [^levágta a `papa.
(ii) A `Dezsőt `végül] [^levágta a papa?
c. (i) `Végül] [^levágta a `papa a `Dezsőt.
(ii) `Végül] [^levágta a papa a Dezsőt?

Annak eldöntésére, hogy egy adott kifejezéstípus előfordulhat-e a kommentben, a következő tesztet is használhatjuk (**esődallamteszt**):

- (16) Nem állhat a kommentben egy összetevő, ha semmilyen egyszerű kijelentő mondatban sem fordulhat elő eső karakterdallammal (még nagyon egyszerű szerkezetű és rövid kommenttel bíró mondatokban sem). Ez ugyanis arra mutat, hogy nem lehet az állítás része.

Vizsgáljuk meg ennek a tesztnek a segítségével a *néhányan*, *mindenki*, (a nem összehasonlító értelmű) *a legtöbben* és a *sokan* névszói csoportok szórendi viselkedését (a tesztekben a minimális *eljöttek* kifejezést használjuk kommentként):

- (17) a. /Néhányan] [^eljöttek. *^Néhányan eljöttek.
b. A /legtöbben] [^eljöttek. *A ^legtöbben eljöttek.
c. /Sokan] [^eljöttek. [^Sokan eljöttek.
d. */Mindenki ^eljött. [^Mindenki eljött.

A teszt a következő eredményt adja: a *néhányan* és az *a legtöbben*² csak a topikban állhat, a komment elején nem, mert nem indulhat rajtuk a komment eső dallama (l. (17a), (17b)). A *sokan* mind a topikban, mind a kommentben állhat, hiszen önálló emelkedő dallama is lehet, de a komment eső dallamú részébe is beépülhet

² Az összehasonlító értelmű *legtöbben* bizonyos körülmények között a komment elején is állhat, például az alábbi alárendelt mondatban:

(i) A `mikulásünnepség volt /az a rendezvény, amire a `legtöbben ^eljöttek.

(l. (17c)). A *mindenki* pedig (legalábbis az itt használt komment mellett) csak a komment elején állhat, önálló emelkedő dallamot nem kaphat (l. (17d)). Ugyanezt az eredményt kapnánk természetesen az eldöntendőkérdés-tesztrel is.

A *sokan* és a *mindenki* viselkedése egyébként árnyaltabb, mint azt az első tesztünk mutatja. A *mindenki* állhat ugyanis kontrasztív topikban, ha megfelelő kommentet illesztünk hozzá. Ilyenkor viszont nem állhat a komment elején.

(18) /Mindenki] [nem jött el. *Mindenki nem jött el.

A *sokan* szabad mozgásának is vannak korlátai: ha például egy *mindenkit* is van a kommentben az ige előtt, akkor a *sokan* csak akkor állhat a kommentben, ha a *mindenkit* mögött jelenik meg (l. (19a)). A *mindenkit* előtt viszont csak a topikban állhat (l. (19b)). Ezzel szemben állhat mind a topikban, mind a komment elején, ha a *mindenkit* az ige mögött van (l. (19c)). A *mindenkit* viszont csak akkor állhat a topikban, ha a *sokan* a kommentben áll, vagy ha tagadórá változtatjuk a kommentben lévő igit (l. (19d)).

- (19) a. [Mindenkit sokan utálnak.
 b. /Sokan] [mindenkit utálnak. *Sokan mindenkit utálnak.
 c. /Sokan] [utálnak mindenkit. S Sokan utálnak mindenkit.
 d. /Mindenki] [sokan utálnak. *Mindenki /sokan utálnak. S Sokan mindenkit] [nem utálnak.

2.1.3. Van-e univerzális prozódiai teszt?

Elsőként megfogalmazott prozódiai alapú tesztünkben kulcsszerepet játszott az irtóhangsúly: ez biztosította, hogy a kommentre jellemző dallam valóban átíveljen a teljes kommenten. Van egy sajátos konstrukció, amely a topikon belül is irtóhangsúllyal jár: a *kontrasztív topik*.

Kontrasztív topikként nagyon sok olyan kifejezés is megjelenhet a mondatban, ami (nem kontrasztív) topikként nem. (Bizony az előbbi tesztpéldáinkban is csak kontrasztív topikként sikerült a *mindenki*-nek a topikba jutnia. Láttuk azt is, hogy ennek a lehetősége attól is függ, hogy mi áll a kommentben). Ezzel a sajátos szerkezettel, a jelentésével és a használatának feltételeivel a fejezet 3. pontja foglalkozik. Számunkra itt elsősorban a prozódiai tulajdonságai fontosak. A kontrasztív topiknak az a – jelentésével szoros összefüggésben álló – sajátos prozódiai tulajdonsága van, hogy az ezt a szerkezetet tartalmazó mondatokban nemcsak maga a kontrasztív topik visel irtóhangsúlyt, hanem a kommenten belül is kell mögötte irtóhangsúllynak lennie, amit a kontrasztív topik „asszociáltja” visel. Ha a kontrasztív topik mögötti mondatszakasz (ami gyakran maga az asszociált kommentszakasz) eső karakterdallamot visel (az asszociált kommentszakasz kijelentő mondatokban szinte mindig ilyen dallamú), akkor a kontrasztív topik dallama lebegő jellegű dallam: leggyakrabban emelkedő,³ de lebegő és ereszkedő is lehet. Emelkedően kezdődő dallamok előtt álló kontrasztív topikon viszont leggyakrabban (fél)eső dallamot találunk. Ha pedig

³ Egyes munkákban az emelkedő dallam mint a kontrasztív topik prozódiai ismérve szerepel. Valójában ez még az eső jellegű dallamok előtt is csak az egyik lehetőség.

az emelkedően kezdődő dallam a mondat záródallama, akkor a kontrasztív topik dallama mindig eső típusú.

- (20) a. A /keletnémet gyártmányú, /kétütemű motorral hajtott kocsikat bezzeg] [˘házilag is meg lehetett javítani.
 b. A ˘kétütemű motorral hajtott kocsikat] [˘házilag is meg lehet javítani?
 c. ˘Megjavítani ugyan] [/nem tudták, (de /azzal vigasztaltak, ⊥ hogy a >MÉH még ˘átveszi).
 d. ˘És a kétütemű motorok kenése] [/hogyan történik?
 e. És a ˘kétütemű motorok kenése] [/hogyan történik?

Az, hogy a kontrasztív topik irtóhangsúlyt visel, azt jelenti, hogy a mögötte a topikban álló elemek elveszítik a főhangsúlyukat – és ezzel az önálló karakterdallamukat –, így ha a mondat elejéhez kontrasztív topikot illesztünk, akkor annak a dallama az egész topikon átível. Felvetődik az ötlet, hogy ez esetleg lehetőséget adhatna arra, hogy azokban az esetekben is tudjuk tesztelni a topik–komment határt, ahol a komment elején komplex névszói csoport van, hiszen ha ilyenkor az irtóhangsúlyos kontrasztív topik mondat elejére illesztésével kapott első összefüggő prozódiai összetevő átível a teljes topikon, de a kommentbe nem nyúlik bele, akkor a topik–komment határt az első prozódiai összetevő vége jelöli. Jó teszt lehetne például a *szerintem (viszont)* kifejezés mondat elejére illesztése.

- (21) a. – Az a ˘koszos ˘csuka a /vejed ˘féltestvérének a ˘húgáé.
 – ˘Szerintem viszont az a koszos csuka] [a /vejed ˘féltestvérének a ˘fiáé.
 b. – A ˘kanapét ˘tegnap /Feri ⊥ és az a ˘köpcös fiú állította fel.
 – ˘Szerintem pedig a kanapét tegnap] [/Zoli ⊥ és az a ˘magas fiú állította fel.

Az irtóhangsúlyos szakasz kiterjedésének azonban határt szabhat egy a topikon belüli másik irtóhangsúly is. Ez akkor fordulhat elő, ha van a mondatban egy másik kontrasztív topik is. Az előbbi mondatokban is lehet a topik kontrasztív. Ilyenkor az normális esetben nem alkot egy prozódiai összetevőt az újonnan hozzáillesztett kontrasztív topikkal:

- (22) a. ˘Szerintem viszont az a /koszos csuka] [a /vejed ˘féltestvérének a ˘fiáé.
 b. ˘Szerintem pedig a /kanapét] [˘Zoli és az a ˘magas fiú állította fel.

Az alábbi mondatokban a topikban álló kifejezés csak kontrasztív topik lehet. Ezek is önálló prozódiai összetevőt alkotnak, és nem olvadnak egybe az újonnan hozzájuk illesztett kontrasztív topikkal.

- (23) a. /Mindenkit] [⊥ még ˘ő sem ismerhet.
 b. ˘Mari szerint azért /mindenkit] [⊥ még ˘ő sem ismerhet.
 c. /Igazán kevesen] [⊥ csak az ˘idén jelentkeztek először.
 d. ˘Szerintem azonban /igazán kevesen] [⊥ csak az ˘idén jelentkeztek először.

Azt találtuk tehát, hogy ha az eredeti mondat már tartalmaz kontrasztív topikot, akkor a tesztünk nem ad megfelelő eredményt, mert a mondat elejére illesztett összetevő dallama nem alkot egy prozódiai összetevőt a már ott szereplő kontrasztív topikkal. De a helyzet még ennél is rosszabb. Ha a komment elején olyan komplex névszói csoport áll, amely ismert elemet tartalmaz, és így a komment irtóhangsúlyos része nem a komment elején kezdődik, akkor a kontrasztív topik dallama az irtóhangsúly nélküli kommentrésze is átnyúlhat (l. (24)). Vagyis nemcsak olyan eset van, amikor a topik elkerülhetetlenül több prozódiai összetevőt tartalmaz, hanem olyan eset is, amikor a topik dallama nem a topik végén ér véget, hanem a komment elejébe is belenyúlik.

- (24) (– ‘Szerintem az a koszos csuka] [a /vejed ‘féltestvérének a \fiáé.)
 – ‘Szerintem viszont az a koszos csuka] [a vejed /féltestvérének az \unokaöccsée.)

A kontrasztív topik felhasználásával sem tudunk tehát olyan prozódiai alapú tesztet adni, amely a topik–komment határt minden esetben biztosan jelezné. Mindazonáltal az eldöntendőkérdés-teszt és az esődallamteszt nagyon jól használható az egyes összetevőtípusok mondaton belüli eloszlásának vizsgálatára, ha a használatuk említett feltételeit betartjuk. Gyakran alkalmazzuk is majd őket a későbbi fejezetekben.

2.1.4. A mondathatározók elhelyezkedésén alapuló teszt

Az intonáció mellett bizonyos tipikus mondathatározók (például időhatározók) elhelyezkedése is segít annak meghatározásában, hogy hol kezdődik a komment. Ilyenek például a *tegnap*, *ma*, *holnap*, *tavaly*, *az idén*, *a múlt évben*, *egy szép napon* stb. Ezek azért használhatók jól a topik–komment határ azonosítására, mert ugyanolyan mondatbeli eloszlást mutatnak, mint a nevek (a *tegnap*, *ma* stb. eloszlása azonos a *Budapest*, *Lajos* stb. eloszlásával), a határozott névelős (definit) kifejezések (*az idén*, *a múlt évben* ~ *a macska*, *a királynő* stb.), illetve a határozatlan névelős (indefinit) kifejezések (*egy szép napon* ~ *egy macska*) általában. Mint látni fogjuk, ezek mind előfordulhatnak topikként.

Továbbá az is igaz, hogy a topikon belül az összetevők sorrendje szabadon változtatható, mint ezt a következő példák mutatják:

- (25)

Lajost Mari tegnap	}	jól leszidta.
Lajost tegnap Mari		
Mari Lajost tegnap		
Mari tegnap Lajost		
Tegnap Lajost Mari		
Tegnap Mari Lajost		

Nincs arra vonatkozó megszorítás sem, hogy legfeljebb hány összetevő szerepelhet a topikban. Ezekből (hogy állhatnak a topikban, hogy ott szabad a sorrend, és hogy nincs a topik hossza korlátozva) következik, hogy mindig jó elrendezés az, ha az említett időhatározók valamelyike a topik jobb szélén jelenik meg, mintegy a topik–komment határt megjelölve.

A negyedik feltétel, ami ezeket az időhatározókat alkalmassá teszi a topik-komment határ tesztelésére, az az, hogy szabad határozóként valamelyikük a legtöbb nem generikus mondatba szabadon beilleszthető anélkül, hogy a mondat szerkezetét meg kéne változtatni (persze csak ha nincs már a mondatban eleve időhatározó).

Generikus (vagyis valamilyen általános igazságot megfogalmazó) mondatokban azonban nem használhatóak, mert ezek időben állandó igazságokat fogalmaznak meg, ezért jelentéstani anomália lép fel, ha időhatározóval módosítjuk őket (aminek az lenne a jelentése, hogy egy meghatározott időpontra szűkítenénk az állítás érvényességét).

(26) # Az oroszlan ma ragadozó.

Ezek a határozók egyébként a kommenten belül az ige mögött is szabadon előfordulhatnak, csakúgy, mint bármi, ami (nem kontrasztív topikként) a topikban állhat. Ez azonban nem jelent problémát a teszt szempontjából, hiszen a ragozott igeről egyébként is tudjuk, hogy mindenképpen a komment része. A határozók ige mögötti megjelenése egyébként ugyanúgy nem jelent jelentős változást a mondat jelentésszerkezetében, mint ha a topikon belül állnak (a jelentésük egyszerűen hozzáadódik a mondat jelentéséhez, mint az esemény időpontja).

(27) $\left. \begin{array}{l} \text{Lajost Mari} \\ \text{Mari Lajost} \end{array} \right\} \text{jól leszidta tegnap.}$

A teszt szempontjából viszont problémát jelenthet, hogy ezek a határozók közvetlenül az ige előtt is megjelenhetnek a kommenten belül, ún. igevivőként. Az igevivő a ragozott igtét a kommenten belül közvetlenül megelőző pozíció, itt állnak például az ige kötők (az igevivő részletes tárgyalását lásd a 3. fejezetben). Ha a mondatban van igevivő, akkor a ragozott ige mindig hangsúlytalanul csügg mögötte. Ezt az esetet tehát megismerhetjük arról, hogy ilyenkor az ige nem kaphat hangsúlyt, hanem hangsúlytalanul csügg az igevivőben álló határozó mögött. Ha van a mondatban ige kötő, vagy más elem, amely igevivőként jelenne meg egyébként, akkor annak az ige mögött kell állnia.

(28) $\left. \begin{array}{l} \text{`Lajost `Mari} \\ \text{`Mari `Lajost} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{\`tegnap szidta jól le.} \\ \text{*jól \`tegnap szidta le.} \\ \text{\`mindenhova \`tegnap kísérte el.} \\ \text{*mindenhova tegnap elkísérte.} \end{array} \right.$

Azoknak a mondatoknak a jelentése, amelyekben az időhatározó (előbbi példánkban a *tegnap*) igevivőként az ige előtt áll a kommentben, jelentősen különbözik az eredeti mondat jelentésétől: ezek a mondatok azt az *önálló* állítást tartalmazzák, hogy az eredeti mondat által megfogalmazott esemény *tegnap*, és nem máskor történt.

Egyébként szabad határozóként a mondatba helyezett helyhatározókat is használhatunk topik-komment határinдикátorként, de ezek kevesebb mondatba illeszthetők be, mint az időhatározók. A generikus mondatokban ezek sem használhatóak, hiszen az általános igazságok általában nemcsak időben, de térben sem korlátozhatóak.

- (29) # Az oroszlán Afrikában ragadozó.

De vannak például olyan események, amelyek időben ugyan lokalizálhatóak, de térben nem. Ezekben időhatározót használhatunk, de helyhatározót nem. Ilyen a következő példa.

- (30) a. Ma Gyopárkának születésnapja van.
b. # Budapesten Gyopárkának születésnapja van.

Másrészt – mint látni fogjuk – igen sok olyan ige van, amelyeknek olyan helyhatározó-vonzatuk van, amely – teljesen semleges mondatokban is – szórendileg különlegesen viselkedik: nem a topikban, hanem közvetlenül az ige előtt a kommenten belül jelenik meg, vagyis igevivőként viselkedik. Néhány ilyen igét mutatunk be a következő példákban.

- (31) a. A `revolveremet] [ `mindig az `éjjeliszekevény `fiókjában tartom.
b. `Ferit] [a `műhelyben találtam.
c. `A könyvet] [az `asztalon hagytam.
d. `A város] [a `folyó `partján terül el.

Az ige hangsúlytalanságáról egyébként ezeket az eseteket is felismerhetjük, és feltűnő az is, hogy a mondat rossz lesz, vagy egész mást jelent, ha a helyhatározót elmozdítjuk az ige elől, és nem áll ott más igevivő sem.

- (32) a. *A `revolveremet `mindig `tartom az `éjjeliszekevény `fiókjában.
b. *`Ferit `találtam a `műhelyben.
c. `Ferit találtam a műhelyben. (Ez jó, de most a *Feri* áll igevivőként a kommentben, és nem topik.)

Mindenesetre ha helyhatározókat használunk topik–komment határindikátor-ként, fokozottan ügyelni kell ezekre az esetekre. Egyébként hasonló viselkedést mutató időhatározó vonzatú igék is vannak, de valamivel kevesebben. Erre példa az alábbi mondat:

- (33) a. Ma van Gyopárka születésnapja.
b. *Van ma Gyopárka születésnapja.

Más mondathatározók is vannak, mint például a *szerintem*, a *valószínűleg*, a *feltehetőleg*, az *állítólag* stb., amelyekkel kapcsolatban felmerül, hogy esetleg használhatjuk őket a topik–komment határ tesztelésére. Ezek ráadásul generikus és időhatározót tartalmazó mondatokban is használhatóak. Az az egy nagy baj van velük, hogy bár mondathatározóként valóban csak a topikon belül vagy az ige mögötti mondatszakaszon fordulhatnak elő, de megjelenhetnek a komment bármelyik másik összetevője előtt is, a ragozott igét kivéve. Ilyenkor azonban általában nem az egész mondatra, hanem csak az általuk módosított összetevőre vonatkoztatva értelmezzük őket. Ezek a kommenten belüli szűken értelmezett határozók mindig önálló főhangsúlyt viselnek, akkor is, ha irtóhangsúlyos a komment (ami azt jelenti, hogy maguk is irtóhangsúlyosak). Ilyenkor emelkedő dallamot viselnek, ha az őket követő

összetevő eső dallammal áll, de eső típusút, ha az őket követő összetevő dallama emelkedően indul.

Az alábbi példákban σ jelöli azokat a helyeket, ahol a *szerintem*, *valószínűleg*, *feltehetőleg*, *állítólag* stb. határozót az egész mondatra vonatkozóan értelmezzük, ϵ jelöli azokat, ahol csak a következő összetevőre vonatkozóan (ha emelkedő a dallama), és κ jelöli az ige előtti pozíciót, ahol nem jelenhet meg.

- (34) a. σ A Dzsoni σ már σ] [ϵ tegnap is ϵ mindenkit κ értesített ϵ σ telefonon σ .
 b. σ Az Andris σ már σ] [megérkezett ϵ σ Belgiumba σ .
 c. σ A sátrat σ] [ϵ Péter és ϵ Lajos κ verte σ fel σ .
 d. σ A betörő σ] [elvitt σ ϵ egy Leonardót σ .

2.1.5. A kontrasztív topikra jellemző módosítók

A kontrasztív topikban álló elemeket követheti (illetve meg is előzheti) valamilyen módosító elem: a *bezzeg*, a *bizony*, az *azért*, illetve a *legalábbis* és a *legalább*. A *pedig*, a *viszont*, az *azonban* is használható kontrasztívtopik-módosítóként. Ez utóbbiak fokozottan hangsúlyozzák a kontrasztba állítást, ezért ezek általában csak ténylegesen szembeállítás tartalmazó kontextusban jelennek meg (mégpedig olyan mondatokban, amit egy korábbival állítunk szembe). Hasonlóan viselkedik az *ugyan* is, de ez mindig az első kontrasztba állított tagmondatban áll.

Hasonlóan a mondathatározókhoz, ezek az elemek sem állnak feltétlenül a topik végén: az ezek által módosított kontrasztív topik mögött még további elemek állhatnak a topikban. A mondat őket megelőző része azonban biztosan a topikhoz tartozik, és ha az így módosított kontrasztív topikos elemet a topik végére helyezzük, akkor a *bezzeg* stb. elem egyben a topik végét is jelöli. Ha több kontrasztív topik van a mondatban, akkor akár mindegyiküket is megjelölhetjük egy-egy módosítóval (de nem ugyanazzal).

- (35) a. ` Mindenkit (azért) /teljesen hülyének (viszont) `nem kéne nézni.
 b. ` Teljesen hülyének (viszont) /mindenkit (azért) `nem kéne nézni.

2.2. A topikokról általában

Az előző pontban már említettük, hogy a magyar mondatok legnagyobb része az alábbi példákhoz hasonlóan valamely entitásról állítja azt, hogy rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal. A kérdéses entitást mindig a mondat topik része nevezi meg, míg a tulajdonság leírása a kommentre hárul. A fenti szerkezettel rendelkező mondatokra azt szokás mondani, hogy **kategorikus állításokat** fejeznek ki.

- (36) a. János] [elment a moziba.
 b. A sofőr szerint] [csúcsforgalom van a városban.
 c. Az egyik tanítványom] [elfeledkezett a vizsgájáról.
 d. /Sokan] [már `tegnap leadták az indexüket.

- e. A ¹legtöbb gyerek] [¹utálja a kelkáposzta-főzeléket.

Azt, hogy a komment tulajdonságot fejez ki, a továbbiakban úgy fogjuk érteni, hogy képes az individuumok halmazának egy részhalmazát kiválasztani. (36a) ebben az értelemben például azt az állítást fejezi ki, hogy János rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy elment a moziba, más szóval, hogy János benne van azon egyedek halmazában, akik elmentek a moziba. A kategorikus állításokat kifejező mondatokkal szemben azokról a mondatokról, amelyek az alábbi példákhoz hasonlóan nem tartalmaznak topikot, hanem egy általános tényt közölnek, azt szokás mondani, hogy **thetikus állítások** kifejezésére szolgálnak:

- (37) a. Esik az eső.
b. Érkezett egy vendég.

Kategorikus állításokat a magyarban leggyakrabban olyan mondatokkal fogalmazunk meg, mint a fenti (l. (36)) példák is illusztrálják, amelyekben egy vagy több főneves vagy névutós kifejezést egy tulajdonság megnevezésére alkalmas igés kifejezés követ. A topikok – a később tárgyalandó kontrasztív topikok is – általában a predikátumétől független intonációs frázist alkotnak a mondatban, bár mint a 2.1.3. pontban láttuk, előfordulhat, hogy a (kontrasztív) topik dallama a komment-be is átnyúlik. Azt, hogy egy adott emelkedő hanglejtéssel ejtett összetevőt topiknak vagy kontrasztív topiknak kell-e tekinteni, a következők alapján tudják eldönteni a beszélők: a topik nem értelmezhető kontrasztívan, ha a kommenten belül nem áll irtóhangsúlyos összetevő (a kontrasztív topik asszociáltja), illetve ha a mondatban szereplő állítás nem szembeállítható implicit módon úgy egy másik állítással, ahogy azt a 2.3.5. pontban tárgyalt kontrasztívtopik-értelmezés megkívánja. Topikszerpben általában az ige argumentumai, valamint a hely és az idő kifejezésére alkalmas adverbiumok fordulhatnak elő, mint az alábbi (38) példákban:

- (38) a. Húsvét után] [nyáriasra fordult az idő.
b. A hegyekben János] [szívesen nyaral.

A topikpozíció, kommunikatív funkciójával összhangban, csak olyan kifejezéseknek adhat helyet, amelyek képesek individuumokat (köztük eseményeket) megnevezni, azaz referálóak. Ezek közé tartoznak a tulajdonnevek és a határozott névelőt tartalmazó főnévi és névutós csoportok, amelyeket az alábbi példák tartalmaznak:

- (39) a. János] [leesett a lóról.
b. A barátaim] [külföldre utaznak a nyáron.
c. Az előadás után] [nem volt kedvünk hazamenni.

A topikösszetevők fontos tulajdonsága az is, hogy olyan individuumot, vagy dolgoknak olyan osztályát nevezik meg, amelyet a beszélő vagy a beszélő és a hallgató egyaránt ismer, vagy legalább léteznek feltételez (például azáltal, hogy az általa megnevezett individuumhalmazt tartalmazó halmazról esett szó korábban), azaz, amely jelen van a beszélgetés univerzumában. Az ilyen tulajdonságú főnévi kifejezésekről azt szokás mondani, hogy **specifikus** referenciával rendelkeznek. (A specifikusság további tárgyalását lásd az igevivőkről szóló 3. fejezetben.) A specifikus

jelentéstartalom kifejezésére a tulajdonneveken és a határozott főneves kifejezéseken túl alkalmasak lehetnek a határozatlan névelős, vagy számnévi determinánst tartalmazó főneves kifejezések (amelyeket specifikus határozatlan főneves kifejezéseknek is szokás nevezni), mint a (40a)–(40b) példákban, a *valamelyik*, *némelyik* determinánsok által módosított főnévi kifejezések, mint a (40c) példában, valamint a *valaki/valami* névmás, mint a (40d) mutatja:

- (40) a. Egy `ismerősömet] [ `megbírságolta a `rendőr.
 b. `Néhány/két `gyerek] [`elkészt az `óráról.
 c. `Némelyik `lakó] [a `kuka mellé önti a `szemetet.
 d. `Valaki] [ `felhívott a `munkahelyemen.

A *minden*, *mindkét*, *legalább/legfeljebb* *n* típusú determinánsokat, valamint az *is*-t tartalmazó főnévi csoportok ugyanakkor nem állhatnak topikszerepben, mert nem alkotnak referáló kifejezést. Ezek a kifejezések az ige előtt a kommentben helyezkednek el, mint azt az esődallamteszt mutatja:

- (41) a. `Minden fiú elment.
 b. `Legalább három fiú elment.
 c. `János is elment.

Mivel a dolgok osztályait általában a kontextustól függetlenül létezőnek tekintjük, a generikus kifejezések mindig helyet kaphatnak a topikpozícióban:

- (42) Egy `tanszékvezető] [ `nem fut a villamos után.

2.3. Kontrasztív topik

2.3.1. Pozíció és intonáció

A kontrasztív topikokat a topikoktól a fenti 2.1.3 pontban részletesen bemutatott sajátos intonációs mintájuk, kontrasztív jelentéstartalmuk, valamint az különbözteti meg, hogy ebben a szerepben a szintaktikai összetevők jóval nagyobb csoportja jelenhet meg, mint a „normál” topik szerepében. Így a kontrasztív topik által megnevezett dolog, a topik által megnevezett dologgal ellentétben, nemcsak individuum lehet. A (43) alatti mondatok kontrasztív topik pozíciójában olyan összetevőket találunk, amelyek a „normál” (általában ereszkedő intonációval ejtett) topik szerepében is megállnák a helyüket. A normál topikoktól csak az emelkedő intonáció és az ezzel együttjáró jelentésbővítés – alternatívákkal való implicit szembeállítás (l. 2.3.4) – különbözteti meg őket. (Az alábbi példákban [_{KT}...] határolja a kontrasztív topikot, [_T...] a „normális” topikot és [_F...] a fókuszban álló összetevőt. A komment elejét index nélküli szögletes zárójel [jelöli.)

- (43) a. [_{KT} /János] (, ő/az) [`nem jött meg.
 b. [_{KT} /Máriát] (, őt/azt) [`meglátogattam.
 c. [_{KT} /Két fiú] [[_F `kedden] jött meg.
 d. [_{KT} Két /fiú] [[_F `kedden] jött meg.

- e. $[_{KT} A \text{ 'sátorban}] (, ott) [[_F \text{ 'Péter}] aludt.$

Ennek megfelelően (43a) Jánosról állítja azt, hogy nem jött meg, és egyben szembeállítja Jánost más individuumokkal, akikről nem tudjuk, hogy eljöttek-e, de valószínűsíthető, hogy igen. A fenti (43a) és (43b) példák akkor is elfogadhatóak, ha a kontrasztív topik összetevőt egy vele koreferens személyes vagy mutató névmás követi. A (43c) jelentheti azt, hogy két adott személy kedden érkezett meg, és egyben szembeállítja őket más individuumokkal, akikre nem feltétlenül teljesül ugyanez az állítás. Ha az emelkedő intonáció a *két* számnéven kezdődik, akkor a mondat jelentheti azt is, hogy a kedd volt olyan nap, amikor a fiúk közül ketten jöttek, más napokon pedig valószínűleg ettől különböző számú fiú érkezett. Ha az emelkedő dallamvonal csak a *fiú* főnéven kezdődik (l. (43d)), akkor pedig a mondat által implikált szembeállítás a kételemű fiúhalmazok, és másfajta entitásokat tartalmazó halmazok (pl. lányhalmazok) között áll fenn. A fenti (43e) mondat a sátorról állítja azt, hogy Péter aludt benne, szembeállítva ezt más, alvásra alkalmas helyekkel, ahol mások aludhattak. Az alábbi példák azt mutatják, hogy a kontrasztív topikok és a „normál” topikok sorrendje nem kötött:

- (44) a. $[_T \text{ János}] [_{KT} a \text{ 'levest}] [_\text{ 'megette} (, de a húst nem).$
 b. $[_{KT} A \text{ 'levest}] [_T \text{ János}] [_\text{ 'megette} (, de a húst nem).$

Mint az előbbieken említettük, kontrasztív topik intonációval olyan összetevők is megjelenhetnek a mondatban, amelyek a „normál” topik pozíciójában nem fordulhatnak elő. Ezek közé tartoznak a „normál” topik pozícióból kizárt nem referenciális főnévi csoportok, mint például az univerzális kvantort (l. (45a)), monoton csökkenő kvantort (l. (45b)), disztributív kvantorokat (l. (45c)), illetve a *csak*-ot tartalmazó főnévi csoportok (l. (45d), (45e)):

- (45) a. $[_{KT} \text{ 'Mindenki}] [_\text{ 'nem jött el.}$
 b. $[_{KT} \text{ Kevés 'fiú}] [[_F \text{ 'kedden}] jött el.$
 c. $[_{KT} \text{ Legalább 'egy könyvet}] [_\text{ 'minden diák elolvasott.}$
 d. $[_{KT} \text{ Csak 'rizst}] [_\text{ 'János eszik.}$
 e. $[_{KT} \text{ Csak 'rizsen}] [_\text{ 'nem tudnék élni.}$

Univerzális kvantornak a *minden-*, *mind-*, illetve *az összes* elemet, univerzálisan kvantálnak az ezeket tartalmazó kifejezéseket nevezzük, illetve a tagadással együtt álló *soha*, *sehol*, *senki*, *semmi* stb. alakok is ide tartoznak. Az ezeket tartalmazó mondatok dolgok, emberek, helyek, időpontok stb. bizonyos részhalmazainak összes elemére vonatkozó állítást tesznek. További részletes tárgyalásukat lásd a 4. fejezet 4.3. pontjában.

A kvantorok monotonitásának definícióját lásd a 3. fejezet 3.2.5. pontjában. **Monoton csökkenőnek** a hagyományosan „negatív értelműnek” nevezett kvantorokat hívjuk. Ilyen pl. a *kevés*. A *sok* és a többi hagyományosan „pozitív értelműnek” nevezett kvantor **monoton növekvő**.

Disztributív akkor nevezünk egy valamilyen csoportról (halmazról) tett állítást, hogyha az állítás igazságából következik, hogy igaz a halmaz részhalmazaira is, illetve, ha vonatkozhat individuumokra, akkor az eredeti halmaz egyes elemeire

is. Bizonyos kvantorokat tartalmazó állítások normális esetben mindig disztributívak az adott kvantort tartalmazó összetevőre nézve. Ezeket nevezzük **disztributív kvantoroknak**. Az a mondat, hogy *Minden fiú felemelte a zongorát* pl. csak úgy érthető, hogy minden fiú külön-külön felemelte a zongorát, úgy nem, hogy az összes fiú együtt (vagyis ennek a mondatnak nincs **kollektív** értelmezése), mert a *minden* kvantor disztributív. A disztributivitás további részletes tárgyalását lásd a 4. fejezet 4.7.pontjában.

Kontrasztívtopik-szerepben ezen kívül a következő szófajokhoz tartozó összetevők jelenhetnek meg:

a ♦ Főnévi igenevek, amelyek vagy a mondat felszínén is megjelenő ragozott igéjének felelnek meg – l. (46) –, vagy a ragozott segédige mellől kerülnek ebbe a pozícióba (a (47) mondatban a *szabad* a ragozott segédige, ennek a vonzata az *enni*):

- (46) a. Péter [_{KT} /enni] [\evett.
 b. [_{KT} /Látni] [\láttam Pétert, de [_{KT} /beszélni] [\nem beszéltem vele.
 c. [_{KT} /Látni] [[_F \Pétert] láttam, nem \Jánost.
 (47) [_{KT} /Enni] [\nem szabad a buszon.

b ♦ Melléknevek, amelyek vagy a mondat létigéjével együtt alkotják a predikátumot (l. (48a), (48b)), vagy a létige nélkül álló névszói predikátum *-nak/-nek* dativuszraggal ellátott másolatai (l. (d–f)). A rossz (48c) helyes megfelelője a (48f):

- (48) a. [_{KT} /Szép] [\nem vagyok.
 b. [_{KT} /Szép] [\nem volt Sári.
 c. *_{[KT} /Szép] [\nem Sári.
 d. A film [_{KT} /jónak] [\jó.
 e. [_{KT} /Szépnek] [\szép volt Sári.
 f. [_{KT} /Szépnek] [\nem szép Sári.

c ♦ Pusztá főneves kifejezések⁴:

- (49) a. [_{KT} /Autót] [\sok gyerek látott.
 b. [_{KT} /Magas fiúval] [csak \Mari beszélgetett.

d ♦ Igekötetők:

- (50) [_{KT} /Föl] [\liften megyek.

e ♦ Adverbiumok (határozók):

- (51) a. [_{KT} /Jól] [[_F \Kati] oldotta meg a feladatot.
 b. [_{KT} /Kétszer] [csak \Pistát hívtam fel.

⁴ Pusztá főneves kifejezéseknek a névelőt és kvantort nem tartalmazó névszói csoportokat nevezzük. Az elnevezés némileg félrevezető, ugyanis ezek tartalmazhatnak jelzőt, amely tetszőlegesen bonyolult belső felépítésű lehet.

A fenti (46)–(51) alatti mondatokban szereplő kontrasztívtopik-összetevők általános jellemzője, hogy nem referáló kifejezések, vagyis nem alkalmasak individuumok vagy individuumok csoportjának megnevezésére. Ugyanakkor valószínűleg a sajátos intonációjuk révén alkalmassá tehetők tulajdonságok, köztük halmaztulajdonságok (pl. (45)), individuumokat jellemző tulajdonságok (pl. (49)), illetve események időbeli lefolyását, gyakoriságát érintő tulajdonságok (pl. (51b)) megnevezésére. A topik lét másik hagyományos kritériumának, a specifikusságnak valószínűleg azzal tesznek eleget, hogy elsősorban olyan kontextusban fordulhatnak elő, amelyben vagy a releváns tulajdonság, vagy egy ahhoz valamilyen módon köthető tulajdonság már említésre került. (45a), (45b) például az alábbi (52a), (52b) alatti, (46b) az alábbi (53) alatti, (49a) pedig az alábbi (54) alatti kérdésekre adott válaszokban hangozhat el leginkább:

- (52) a. Eljöttek a gyerekek?
b. Mikor jött el kevés gyerek?
- (53) Láttad Pétert?
- (54) Hány gyerek látott autót?

2.3.2. A kontrasztív topik „asszociáltja”

A kontrasztív topikot az öt esetlegesen követő topik összetevők után egy nyomatékosan ejtett (írtóhangsúlyos) preverbális operátornak, például kvantornak, fókusznek, tagadásnak, vagy verumfókusznek (amely a mondat igazságát állítja kontrasztba, l. 1.2.3.) kell követnie, amely a kontrasztív topikhoz hasonlóan szintén írtóhangsúlyt visel. Ezt az összetevőt, amit az alábbi példákban aláhúzással jelölünk, nevezzük a továbbiakban **a kontrasztív topik asszociáltjának**:

- (55) a. $[_{KT} \text{ 'Mindenkit}] [\text{ 'nem láttam.}]$
b. $[_{KT} \text{ 'Két filmet}] [\text{ 'sok gyerek látott.}]$
c. $[_{KT} \text{ Legalább 'egy könyvet}] [\text{ 'minden gyerek elolvasott.}]$

A következő példák azt mutatják, hogy az asszociált nem feltétlenül egyezik meg a mondat fókuszával, valamint, hogy egy kontrasztív topikos mondatban egynél több asszociált is lehet:

- (56) A: János egy diákot] [$[_F \text{ 'kétszer}]$ buktatott meg.
B: $[_{KT} \text{ 'János}] [\text{ 'mindenkit}] [_F \text{ kétszer}]$ buktatott meg.
- (57) A: János] sok diákot megbuktatott kedden.
B: $[_{KT} \text{ 'János}] [\text{ 'mindenkit}] [_F \text{ szerdán}]$ buktatott meg.

A következő példából látható, hogy a fókuszban elhelyezkedő kérdőszó is játszhatja a kontrasztív topik asszociáltjának szerepét:

- (58) a. $[_{KT} \text{ A 'tegnapi filmet}] [\text{ 'ki nem látta?}]$
b. $[_{KT} \text{ 'Minden feladatot}] [\text{ 'miért nem oldottál meg?}]$

2.3.3. Tesztek

Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy egy adott konstituens a kontrasztív topik szerepét tölti-e be egy mondatban, vagy valami más szerepet, a következő tesztek alkalmazhatók:

a. Koreferens névmás beillesztése ♦ Ha a feltételezett kontrasztív topik referáló kifejezés, vele koreferens mutató vagy személyes névmás beilleszthető a mondatba a korábbi (43a), (43b) példák mintájára. Főnévi igenév után akkor lehetséges az *azt* névmás beillesztése, ha ez a kontrasztív topikban álló főnévi igenév nem a felszínen megjelenő ragozott igealak megfelelője:

- (59) a. *Péter [_{KT} /enni] azt [_F evett.
 b. * [_{KT} /Látni] azt [_F láttam Pétert, de [_{KT} /beszélni] [_F nem beszéltem vele.
 c. [_{KT} /Enni] azt [_F nem szabad a buszon.

Hasonlóan, amennyiben a kontrasztív topikban álló melléknév nem visel datívuszragot, az *az* névmás beilleszthető utána:

- (60) a. [_{KT} /Szép] az [_F nem vagyok.
 b. [_{KT} /Szép] az [_F nem volt Sári.
 c. * [_{KT} /Szépnek] az/azt [_F nem volt szép.

A fenti 2.1.5 pontban már tettünk említést a kontrasztív topikokkal együtt megjelenő, a kontrasztba állítást hangsúlyozó módosítókról. Az alábbi két teszt azt is illusztrálja, hogy a használható módosítók is érzékenyek lehetnek a kontrasztív topik asszociáltjának szintaktikai tulajdonságaira.

b. Bezzeg-teszt ♦ Amennyiben a kontrasztív topik asszociáltja a fókusz, ideértve a verumfókusz is, a kontrasztív topik mögé általában beilleszthető a *bezzeg* kifejezés (a (61e) és (61f) mondatokban nincs fókusz):

- (61) a. [_{KT} /János] bezzeg [[_F a \sátorban] aludt!
 b. [_{KT} Csak /rizst] bezzeg [[_F \János] eszik!
 c. [_{KT} /Grúzul] bezzeg [[_F \tud] az András!
 d. [_{KT} /Kevés fiú] bezzeg [[_F \kedden] jött meg!
 e. * [_{KT} Legalább /egy könyvet] bezzeg [_F \minden diák elolvasott!
 f. ? [_{KT} /Mindkét fiú] bezzeg [_F \nem jött meg!

c. Azért-teszt ♦ Amennyiben a kontrasztív topik asszociáltja nem a fókusz, akkor az *azért* kifejezés illeszthető be a mondatba a kontrasztív topik után:

- (62) a. [_{KT} Legalább /egy könyvet] azért [_F \minden diák elolvasott.
 b. [_{KT} Csak /rizsen] azért [_F \nem tudnék élni.
 c. [_{KT} /Buta] azért [_F \nem vagyok.
 d. * [_{KT} /Kétszer] azért [csak \Pistát hívtam fel.
 e. * [_{KT} /Kevés fiú] azért [_F \kedden] jött meg.

2.3.4. Interpretáció

A kontrasztívtopik-szerepű összetevők jelentése két komponensből tevődik össze. Egyrészt, a hagyományos topik jelentésfogalommal összhangban, a mondat logikai alanyának megnevezésére szolgálnak, vagyis azt a dolgot nevezik meg, amelyről a mondat többi része állítást tesz. Ezek a dolgok, mint fentebb láttuk, nemcsak individuuumok lehetnek, hanem például tulajdonságok is.

Amennyiben egy tagadó mondat kontrasztívtopik-pozícióját kvantoros főnévi csoport foglalja el, mint például az alábbi (63a) és (63b) példákban, a mondatot úgy interpretáljuk, hogy minden individuumhalmaz, amely eleget tesz a kvantor által kódolt számossági feltételeknek, rendelkezik a predikátum által megnevezett tulajdonsággal. Amennyiben a kvantoros főnévi csoportnak van referáló olvasata is, mint például az alábbi (63c)-beli kontrasztív topiknak, akkor a mondatnak kétféle értelmezése lehet:

- (63) a. $[_{KT} \text{ 'Mindenki}] \text{ } \neg \text{ jött el.}$
 b. $[_{KT} \text{ Legalább 'két gyerek}] \text{ } \neg \text{ jött el.}$
 c. $[_{KT} \text{ 'Két gyerek}] \text{ } \neg \text{ jött el.}$

A fenti (63a) tehát azt jelenti, hogy arra az egyetlen maximális halmazra, amely a tárgyalási univerzum összes elemét tartalmazza, teljesül az, hogy ez a halmaz nem jött el. Ezzel természetesen összefér egy olyan szituáció, amelyben e maximális halmaz egy részhalmazát képező individuumhalmazra igaz az, hogy eljött. (63b) azt jelenti, hogy minden olyan halmazra, amely legalább két gyereket tartalmaz, igaz az, hogy nem jött el. (63c) egyik olvasata megegyezik (63b) olvasatával, a másik szerint pedig van egy olyan specifikus, két gyerekből álló halmaz, amely nem jött el.

Kvantoros kontrasztív topikkal rendelkező állító mondatok ezzel szemben azt jelentik, hogy van olyan megfelelő individuumhalmaz, amelyre a predikátum által megnevezett tulajdonság teljesül:

- (64) a. $[_{KT} \text{ 'Néhányan}] \text{ } \neg \text{ eljöttek.}$
 b. $[_{KT} \text{ Legalább 'öt gyerek}] \text{ } [\text{az } \neg \text{asztalt emelte fel.}]$

A fenti (64a) tehát azt jelenti, hogy van olyan néhány emberből álló halmaz, akikre igaz az a tulajdonság, hogy eljöttek, míg (64b) azt jelenti, hogy van egy olyan, legalább öt gyerekből álló csoport, amelynek tagjai felemelték az asztalt.

A kontrasztív topik ezen felül egy konverzációs implikaturát is bevezet, amely hatással van a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok jólformáltságára is. Eszerint a kontrasztívtopik-összetevő alternatíváknak egy olyan halmazát határozza meg, amelyek közül legalább egyről nem tudható, hogy teljesül-e rá a komment által megfogalmazott állítás, mert az erre az alternatívára vonatkozó állítás igazságértéke nem következik az eredeti mondat igazságértékéből. Más szóval, lehetséges, hogy a kontrasztív topik egy alternatívájára a komment által megfogalmazott állítás tagadása teljesül. Az alternatívák jellegéről és az implikatura levezetéséről a következő pont alatt esik szó.

2.3.5. A kontrasztív topik által bevezetett implikatúra

Egy kontrasztív topikot tartalmazó mondat jólformáltságára, a más operátorpozíciókat tartalmazó mondatokkal ellentétben, a kontrasztív topik összetevő szintaktikai tulajdonságai önmagában nincsenek hatással (hiszen kontrasztív topik lehet ige vagy melléknév is, valamint univerzális kvantor is, amelyek ki vannak zárva a „normál” topik pozíciójából), sem az adott összetevőt jellemző szemantikai kritériumok (disztributivitás, univerzalitás). Ugyanakkor egy adott kontrasztív topikos mondat csak akkor lehet jólformált, ha összefér a kontrasztív topikoktól megkívánt következő implikatúrával.

A kontrasztív topikot tartalmazó mondat azzal az implikatúrával jár, hogy van legalább egy olyan alternatívája a kontrasztív topik által megnevezett entitásnak, tulajdonságnak stb., amelyre vonatkozóan nem ismert a mondatban megfogalmazott állítás igazságértéke, vagyis az állítás igazságértéke nem következik az eredeti mondat igazságértékéből. Más szóval, lehet legalább egy olyan entitás a kontrasztív topik által megnevezett entitás alternatívái között, amelyre a mondat komment részében megnevezett tulajdonság egy alternatívája igaz. Például a fenti (43e) mondat (melyet alább megismétlünk) azt az implikatúrát vezeti be, hogy lehetnek mások, akik nem a sátorban aludtak.

(65) $[_{KT} A \text{ 'sátorban}] (, ott) [[_F \text{ 'Péter}] aludt.$

Ahhoz, hogy a fenti kritériumot alkalmazhassuk, ismernünk kell a kontrasztív topik és a predikátum által bevezethető alternatívák jellegét. A kontrasztívtopik-szerepű puszta főnevek, melléknevek, igenevek kontextuálisan releváns, hasonló kategóriával kifejezhető alternatívákat vezetnek be. Kvantoros NP-k és adverbális kvantorok esetében az alternatívák, ugyanúgy, mint a kontrasztív topik, halmazok számosságára vonatkozó tulajdonságokat (kvantoros főnévi csoportok esetén), illetve események gyakoriságára vonatkozó tulajdonságokat (adverbiumok esetén) határoznak meg. Két kvantoros főnévi csoporttal bevezetett halmaztulajdonságot akkor tekintünk egymás alternatíváinak egy adott mondatra vonatkozóan, ha velük a komment megfelelő alternatíváinak felhasználásával kapott állítások koordinálhatók, amint azt a következő, (66) példa is illusztrálja. A komment alternatíváinak jellege attól függ, hogy a kontrasztív topik asszociáltja az ige, illetve a tagadószó, vagy pedig nyomatékos kvantorkifejezés, illetve fókusz. Az első esetben a predikátum egyetlen tőle különböző alternatívája a tagadása, míg a második esetben a predikátum alternatívái úgy jönnek létre, hogy a fókusz kicseréljük egy olyan kifejezésre, amely a fókuszos kifejezés jelölétének alternatíváját nevezi meg, illetve a determinánst kicseréljük egy másik determinánssra. Az alábbi (66) példában az első lehetőségre látunk példát:

- (66) a. $[_{KT} \text{ 'Sokan}] [\text{'nem jöttek el, ...}$
 b. $\dots [_{KT} \text{ de 'néhányan/egy kevesen/legalább ketten/öten}] [\text{'eljöttek.}$
 c. $\dots *[_{KT} \text{ de 'legfeljebb ketten/kevesen/pontosan öten}] [\text{'eljöttek.}$

A fenti (66b) alatti állítások azok, ellentétben a (66c) alattiakkal, amelyek a (66a) mondat állításának alternatívájaként felmerülhetnek. Ezek közül legalább egynek az igazságértéke nem következhet az eredeti mondat igazságértékéből.

A kontrasztív topikos mondatok jólformáltsága az alternatívákat tartalmazó mondatok igazságértékének segítségével a következőképpen határozható meg. Amennyiben a kontrasztív topik egy individuumot nevez meg (pl. (67)), akkor a mondat konverzációs implikaturája az lesz, hogy más individuumokra, akik valamilyen szempontból Péter alternatíváinak számíthatnak, az a tulajdonság igaz, hogy eljöttek:

- (67) A: Eljöttek a gyerekek?
 B: $[_{KT} \text{ 'Péter}] [\text{'nem jött el.}$

A fenti válasz akkor lesz jólformált, ha a megelőző kontextusból nem következik, hogy a beszélgetés univerzuma Péteren kívüli gyerekeket nem tartalmaz.

Hasonlóan jólformált lehet ebben a szituációban az alábbi válasz is, ahol az igei csoporttal kifejezett tulajdonság egyetlen alternatívája a tagadása:

- (68) $[_{KT} \text{ 'Péter}] [\text{'eljött.}$

Az alábbi (69) mondat azért rosszul formált, mert igazsága esetén a *mindenki* kifejezéssel megnevezett halmaznak nem lehetne olyan alternatívája, amelyre igaz lehet az az állítás, hogy tagjai nem jöttek el, hiszen minden alternatíva a *mindenki*-vel jellemzett halmaz részhalmaza lesz, amelynek elemeire, disztributív tulajdonságról lévén szó, nem lehet ellenkező állítás igaz, mint egy öt tartalmazó halmaz elemeire:

- (69) $*[_{KT} \text{ 'Mindenki}] [\text{'eljött.}$

Az alábbi (70)-beli kvantor által megnevezett halmaztulajdonságnak viszont lehet olyan alternatívája (pl. az *öten*, *legalább öten*, *mindenki* stb. kvantorok által megnevezett halmaztulajdonságok), hogy az ennek megfelelő halmazokra a (70)-beli tulajdonság alternatívája vonatkozik (tehát az, hogy eljöttek), így a mondat jólformált:

- (70) $[_{KT} \text{ 'Sokan}] [\text{'nem jöttek el.}$

Ha a fenti szerkezetű mondatok kontrasztívtopik-pozícióját monoton csökkenő kvantorokat tartalmazó főnévi csoport foglalja el, rosszul formált mondatokat kapunk:

- (71) a. $*[_{KT} \text{ 'Kevés gyerek}] [\text{'nem jött el.}$
 b. $*[_{KT} \text{ 'Kevés gyerek}] [\text{'eljött.}$

A jelenség azzal magyarázható, hogy a *kevés*, *legfeljebb n*, *pontosan n* stb. determinánsokat tartalmazó főnévi csoportok a fenti (71) típusú mondatokban nem tudnak

egy olyan új halmazt vagy entitást bevezetni a diskurzusba, amelyről a mondat többi része állítást tud tenni. Ez csak kérdésekben, vagy pedig fókusz is tartalmazó mondatokban lehetséges, olyanokban, amilyeneket a következő példák illusztrálnak:

- (72) A: Kevés gyerek jött kedden?
 B: $[_{KT} / \text{Kevés gyerek}] [_F \backslash \text{szerdán}]$ jött.

A fenti (71) és (72) alatti példák együttesen illusztrálják azt, hogy a többi operátorpozícióval szemben a kontrasztív topikos mondatok jólformáltsága nem az összetevőnek magának a szemantikai tulajdonságaitól függ. Ugyanezt illusztrálja az alábbi (73a) és (73b) mondatok közötti kontraszt:

- (73) a. $*[_{KT} / \text{Mindenki}] [_\backslash \text{eljött}]$.
 b. $[_{KT} / \text{Mindenki}] [_F \backslash \text{szerdán}]$ jött el.

Míg a fókusz, illetve nyomatékos kvantor nélküli kontrasztív topikos mondatok, mint (73a), egyetlen eseményt írnak le, addig a kvantort vagy fókuszt tartalmazók egy több részeseményből álló eseményre utalhatnak. Ezért (73a) egy adott jövetelre utal, míg (73b) esetében több jövetelről is lehet szó, amelyek közül az egyiknek minden releváns személy, míg a másiknak nem minden releváns személy szereplője.

Hasonlóan, mivel nincs kizárva, hogy egy regényt többen is elolvassanak, az alábbi (74) kompatibilis azzal az alternatív állítással például, hogy ‘néhány regényt Pista elolvasott’, amelyet úgy hoztunk létre, hogy a fókuszt kicseréltük egy alternatívájára. Az alternatív állítás igazságértéke nem következik az eredeti mondatéból:

- (74) $[_{KT} / \text{Minden regényt}] [_\backslash \text{János olvasott el}]$.

A fentiek alapján ezért az alábbi (75) mondat csak akkor lesz jólformált, ha a kontrasztív topikban álló névszói csoport nem az összes süteményre, hanem egy teljes süteményadagra vonatkozik, hiszen egy süteményt csak egyvalaki tud megenni:

- (75) $[_{KT} / \text{Minden süteményt}] [_\backslash \text{János evett meg}]$.

2.4. Hatókör

Az alábbiakban definiálunk egy olyan fogalmat, amely nélkül a topikban és a kontrasztív topikban álló kifejezések értelmezése között fennálló további lényeges különbség nem ragadható meg: a **hatókör** fogalmát. Ez a tényező egyébként is fontos szerepet játszik a magyar mondatok szórendi viszonyainak meghatározásában. A mondatszakaszokat bemutató fejezetek után ezért egy külön rövid fejezetben összefoglaljuk majd mindazt, amit a hatókör és a szórend összefüggésével kapcsolatban az egyes mondatszakaszokról szóló fejezetekben megállapítottunk.

2.4.1. A hatókör fogalma

A korábbiakban már rámutattunk arra, hogy a magyarban a mondatösszetevők lehetséges sorrendje nem annyira kötött, mint például más európai nyelvekben. Számos esetben ugyanakkor azt találjuk, hogy az összetevők megjelenési sorrendjének különbsége jelentéskülönbséghez vezet.

Egy ilyen esetet már láttunk: a topik–komment–tagolás esetét. Az azonban, hogy egy kifejezés valódi topikként, vagy pedig az ige mögött a kommentben jelenik meg, csak azt befolyásolja, hogy a mondat hogyan kapcsolódik a társalgás egészéhez, de nem befolyásolja a mondat **igazságfeltételeit**, vagyis azt, hogy milyen tényeknek kell a világban feltétlenül igaznak lenniük abban a helyzetben, amelyben a mondat elhangzik ahhoz, hogy a mondat igaz lehessen. Ha ismét megvizsgáljuk fejezetünk első három példamondatát, azt találjuk, hogy mind a háromnak pontosan ugyanazok az igazságfeltételei: mindegyikük pontosan akkor igaz, ha a mondat elhangzása előtt megtörtént az, hogy a beszélő és a hallgató által is egyértelműen azonosítható *Dezsőnek* nevezett lényt levágta az az ugyancsak mindkettőjük által egyértelműen azonosítható személy, akire az *a papa* kifejezés utal.

- (76) a. A `papa a `végén] [`levágta a `Dezsőt.
 b. A `Dezsőt a `végén] [`levágta a `papa.
 c. A `végén] [ `levágta a `papa a `Dezsőt.

Számos esetben azonban azt találjuk, hogy a szórendi különbségekkel járó jelentéskülönbségek sokkal jelentősebbek: a mondat igazságfeltételei is mások lesznek, ha az összetevők más sorrendben jelennek meg bennük. Vizsgáljuk meg például, hogy milyen jelentéskülönbség van az alábbi két mondat között:

- (77) a. `Feri /tudja, hogy `Zsuzsi `nem ment el.
 b. /Feri `nem tudja, hogy `Zsuzsi `elment.

Mindkét mondat két operátort tartalmaz: egy tagadást (*nem*) és egy úgynevezett episztemikus modális operátort (*tud*). Mindkét operátor jelentése úgy fogalmazható meg, hogy az valamilyen műveletet végez a mondat egy szakaszának a jelentésén. A tagadás ellenkezőjére váltja az adott szakasz jelentésének az igazságértékét. Az episztemikus modális operátort tartalmazó rész pedig akkor igaz, ha az adott szakasz által megnevezett tény része annak a tudáshalmaznak, ami a *tud* ige alanya által megnevezett személynek (jelen esetben Ferinek) a fejében van.

Az a mondatszakasz, amin az egyes operátorok műveletet végeznek mindkét mondat esetében más. Az első mondatban, ahol a *tud* megelőzi a *nem*-et, maga a tagadás Feri tudásának része (a logikában szokásos szóhasználatnál a tagadás hatóköre az episztemikus operátor hatókörén belül van), a második mondatban viszont, ahol a *nem* van elől és a *tud* hátul, azt tagadjuk, hogy Feri tudásának része lenne az a tény, hogy Zsuzsi elment (vagyis a tagadás hatókörén belül van az episztemikus operátor). Azt találtuk tehát, hogy az előbbi két mondatban a hatóköri viszonyok megfelelnek az operátorok mondaton belüli sorrendjének.

Vizsgáljuk most meg az alábbi két mondatot is:

- (78) a. Munkavédelemből mindenki többször is megbukott.
 b. Munkavédelemből többször is mindenki megbukott.

A két mondat jelentésére az alábbi parafrázisokat adhatjuk:

- (79) a. A munkavédelem-vizsgák olyanok voltak, hogy minden vizsgázó egynél több alkalommal megbukott.
 b. A munkavédelem-vizsgák olyanok voltak, hogy több olyan alkalom volt, amikor minden vizsgázó megbukott.

Míg az első mondat esetében azoknak a vizsgaidőpontoknak a halmaza, amikor megbukott, mindenkinél más és más lehet, csak annak kell teljesülnie, hogy minden időponthalmaz számossága legalább kettő legyen, vagyis a *mindenki* által jelölt emberhalmaz minden eleme számára mást és mást jelenthet az, hogy *többször is*, addig a második mondat esetében annak kell teljesülnie, hogy legalább két olyan vizsgaalakalom legyen, amikor minden akkori vizsgázó megbukott, de az egyes vizsgaalakalmaktól függően változhat, hogy kik buktak meg akkor, vagyis a *többször is* kifejezés által megszabott feltételeket teljesítő (vagyis legalább két elemű) időponthalmaz minden egyes eleméhez más és más a *mindenki* által jelölt személyhalmaz tartozhat.

A fenti példákban azt találtuk tehát, hogy a mondat elejéhez közelebb álló kifejezés jelölétébe tartozó elemeket szabadon megválasztva, a választott elem függvényében változik a mondatban hátrébb álló kifejezés jelölete. Ez a függőségi viszony aszimmetrikus, és ez is két hatókör viszonyaként fogalmazható meg: ebben az esetben a *mindenki* és a *többször is* kifejezésekben szereplő mennyiségjelölők (kvantorok) közül terjed ki a mondatban előbb állóénak a hatóköre a hátrébb állóéra.

A magyarban többé-kevésbé következetesen érvényesül az előbbi példák által demonstrált elv, amit **a hatókör felszíni egyértelműsítése elvének** fogunk nevezni, nevezetesen, hogy a mondatban előrébb álló kifejezések hatóköre magában foglalja a hátrébb álló elemek hatókörét. Azt, hogy ez az elv melyik mondatszakaszokon elhelyezkedő összetevők között érvényesül és melyikek között nem, az egyes mondatszakaszokat tárgyaló fejezetek után, az 5. fejezetben foglaljuk majd össze.

2.4.2. Hatóköri viszonyok a kontrasztív topikos mondatokban

Amint a következő példa mutatja, a hatókör felszíni egyértelműsítésének fenti elve a topikok esetében teljesül:

- (80) Két gyerek] [többször is elment a moziba.

A fenti mondat két specifikus gyerekről állítja azt, hogy többször is elmentek a moziba, de a mondat azokban a szituációkban is igaz, amikor a két gyerek különböző időpontokban ment el a moziba.

Ezzel ellentétben a kontrasztívtopik-szerepben előforduló kvantorkifejezésekről (pl. a *minden*, *néhány*, *legalább n*, *pontosan n*, *legfeljebb n* stb. determinánsokkal ellátott főnévi csoportokról, valamint a *mindig*, *néha*, *soha* stb. típusú határozószókról) az mondható el, hogy mindig kis hatókört vesznek fel az utánuk következő operátorokhoz képest:

- (81) a. $[_{KT} \text{ 'Minden diák}] [_{F} \text{ 'két könyvet}]$ olvasott el ...
 b. ... a *Háború és békét* és a *Pál utcai fiúkat*.

A fenti (81a) mondat például csak azzal az olvasattal fér össze, hogy minden diákra teljesül az, hogy két specifikus könyvet elolvastak, amit a mondat (81b) alatti lehetséges folytatása is mutat. Emellett persze a diákok között lehetnek olyanok, akik más könyveket is elolvastak.

Azokban az esetekben, amikor a kontrasztív topik referáló kifejezés, a mondatnak kétféle olvasata is lehet.

- (82) $[_{KT} \text{ 'Két gyerek}] [_{\text{minden}} \text{ 'minden filmet megnézett}]$.

A fenti mondat jelentheti azt, hogy két specifikus gyerekre igaz, hogy minden filmet megnézett (másokkal szemben, akik nem néztek meg annyi filmet), de azt is, hogy minden filmre igaz az, hogy két gyerek nézte meg, de nem feltétlenül ugyanazok.

A következő példa kontrasztív topikja már nem referáló kifejezés, ezért csak egyetlen olvasat tartozhat hozzá:

- (83) $[_{KT} \text{ Legalább 'két gyerek}] [az \text{ 'asztalt emelte fel}]$.

A fenti mondat azt jelenti, hogy asztal az az objektum, más objektumokkal ellentétben, amely azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy legalább két gyerek emelte fel (együtt vagy külön-külön), más szóval, azon halmaztulajdonságra, amely a legalább két gyerekből álló halmazokat jellemzi, az az állítás igaz, hogy reprezentánsai az asztalt emelték fel. Valószínűleg az a tény, hogy a (83) mondat megértésekor általában csak arra szoktunk gondolni, hogy egyetlen olyan reprezentánsa van az adott halmaztulajdonságnak, amelyre a komment teljesül, csupán konverzációs implikátúra következménye, hiszen a mondat elvileg összefér egy olyan szituációval is, amelyben az asztalt több gyerekcsoport emelte fel. Az ugyanakkor követelmény, hogy a kontrasztív topik egy-egy alternatívája és az asszociált egy-egy alternatívája kölcsönösen egyértelmű módon legyen egymáshoz rendelve, azaz, nem lehet más olyan legalább kételemű gyerekhalmaz, amely pl. a zongorát emelte fel.

A következő példák kontrasztív topikjai szintén nem kaphatnak referáló értelmezést, ezért csak egy olvasatuk lehet, amely szerint egy konkrét, kevés, illetve ötnél kevesebb vagy több könyvet, stb. tartalmazó könyvhalmazra teljesül az, hogy minden gyerek, legalább öt diák stb. elolvasta őket. Ennek megfelelően ezekben a mondatokban a *minden*, illetve a *legalább öt*, *legalább két* stb. determinánsokat tartalmazó kontrasztív topik szűk hatókört kap:

- (84) a. $[_{KT} \text{ 'Minden gyerek}] [_{\text{kevés}} \text{ 'kevés könyvet olvasott el}]$.
 b. $[_{KT} \text{ Legalább 'öt diák}] [_{\text{kevés}} \text{ 'kevés könyvet olvasott el}]$.
 c. $[_{KT} \text{ Legalább 'két diák}] [öt \text{ 'öt-nél kevesebb/több könyvet olvasott el/asztalt emelt fel}]$.

A következő mondatok elfogadhatósága, illetve rosszul formáltsága is az alternatívák létezésével, illetve hiányával magyarázható:

- (85) a. [KT Legalább /három diák] [¬ minden könyvet elolvasott (, de néhányat elolvastak ötten is).
 b. *[KT Legfeljebb /három diák] [¬ minden könyvet elolvasott (, de négyet/legfeljebb kettőt csak kevesen).
 c. [KT Legfeljebb /három könyvet] [¬ négy diák olvasott el (, de hárman elolvastak ötöt is).

Ugyanis, ha (85a) szerint minden egyes könyvet legalább három diák olvasott el, akkor nincs kizárva, hogy a könyveket alkotó halmaz egy bizonyos részhalmazát háromnál több diák olvasta el, vagyis igaz lehet egy alternatív állítás. Amennyiben azonban minden könyvre az igaz, mint (85b) állítja, hogy legfeljebb hárman olvasták el, akkor nem lehet a könyveknek olyan részhalmaza, amelyre ettől különböző állítás (például az, hogy négyen olvasták el őket) teljesül. Ha azonban, mint (85c) mondja, négy olyan (specifikus) diák volt, aki legfeljebb három könyvet olvasott el, akkor lehetnek olyan individuumok rajtuk kívül, akikre más tulajdonság teljesül.

Az alábbi (86a) mondat azért lesz rosszul formált, mert ha az emberek összességére az teljesül, hogy elolvastak egy adott, négyenél több elemű könyvhalmazt, akkor a teljes emberhalmaz egyetlen részhalmazára sem teljesülhet más, például az, hogy csak három könyvet olvastak el, vagyis az alternatív állítások igazságértéke mind következik az alapmondatéból. Hasonló okokból lesz rosszul formált (86b) is:

- (86) a. *[KT /Mindenki] [négyenél több könyvet olvasott el.
 b. *[KT /Mindenki] [sok embert hívott meg/meghívott.

A következő mondatokban a kontrasztív topikban álló névszói csoport szintén nem referenciális kifejezés, tehát potenciálisan egy olvasata lehet a mondatoknak, amely a megfelelő implikátúra hiánya miatt nem állhat elő az első három változat esetében:

- (87) a. *[KT Pontosan /hárman] [¬ nem jöttek el.
 b. *[KT Pontosan /három könyvet] [¬ sokan elolvastak .
 c. *[KT Pontosan /három könyvet] [¬ minden diák elolvasott.
 d. [KT Pontosan /három könyvet] [¬ kevesen olvastak el.
 e. [KT Pontosan /három könyvet] [¬ négy diák olvasott el.

A következő mondatok kontrasztív topikjában a *kevés*, illetve a *sok* determinánsokat tartalmazó főneves kifejezések állnak.

- (88) a. *[KT /Kevés diák] [¬ minden könyvet elolvasott.
 b. [KT /Kevés diák] [¬ három könyvet olvasott el.

A fenti (88a) azért lesz rosszul formált, mert ha minden könyvre az teljesül, hogy ugyanaz, vagy különböző kevés gyerekből álló halmaz olvasta el őket, akkor nincs a könyveknek olyan részhalmaza, amelyre ettől különböző állítást lehetne tenni, ellentétben a (88b)-beli szituációval, amely összefér azzal, hogy az adott három könyvön kívüli valamely más könyvhalmazt nem kevés gyerek olvasott el.

Hasonlóan, ha mindenki az teljesül, hogy sok embert hívott meg, akkor az első halmaz egyetlen alternatívájára (részhalmazára) sem teljesülhet ettől különböző

állítás, tehát az alábbi (89) alatti mondat is rosszul formált lesz abban az esetben, ha a kontrasztív topik főnévi csoportnak tulajdonság-olvasatot adunk. Természetesen, a kontrasztív topik kifejezést referáló értelemben használva jólformált lesz a mondat:

- (89) $[_{KT} \text{ 'Sok embert/sokakat}] \text{ } [_\text{mindenki meghívott}].$

A következő példákban olyan predikátumokat találunk, amelyek vonatkozhatnak individuumokra és halmazokra is, de nem feltétlenül disztributívak vagy szummatívak. A disztributivitás fogalmát feljebb már definiáltuk: azt értjük rajta, hogy egy halmazra teljesülő tulajdonság a halmaz részhalmazaira, illetve elemeire is teljesül. **Szummativitáson** pedig azt a tulajdonságot fogjuk érteni, hogy ha egy tulajdonság teljesül két vagy több halmazra, akkor teljesül ezeknek az uniójára is. Az alábbi (90a) példa jólformáltsága, szemben a látszólag hasonló szerkezetű (71b) példával, éppen annak köszönhető, hogy a predikátuma (az *elfér az asztalnál*) nem szummatív:

- (90) a. $[_{KT} \text{ 'Kevés vendég}] \text{ } [_\text{elfér az asztalnál}].$
 b. $*[_{KT} \text{ 'Kevés vendég}] \text{ } [_\text{nem fér el az asztalnál}].$
 c. $*[_{KT} \text{ 'Sok vendég}] \text{ } [_\text{elfér az asztalnál}].$
 d. $[_{KT} \text{ 'Sok vendég}] \text{ } [_\text{nem fér el az asztalnál}].$

A fenti példákban szereplő *elfér az asztalnál* predikátum jellemzője az, hogy ha egy adott számosságú halmazra teljesül, akkor teljesül annak tetszőleges részhalmazára is. A (90c) azért lesz rosszulformált, mert annak a tulajdonságnak, hogy egy halmaz sok vendégből áll, csak olyan alternatívája lehet (pl. a *legalább öt vendég* NP-vel jellemzett tulajdonság), amelynek tetszőleges reprezentánsa az eredeti halmaz egy reprezentánsának részhalmaza lehet. Ezekre viszont a predikátum jellege miatt teljesülnie kell az eredeti predikátum által megfogalmazott állításnak. A (90a) mondatban szereplő *kevés vendég* NP azonban bevezethet olyan alternatívát, pl. a *sok vendég* NP segítségével, amely nem tekinthető az eredeti halmaz részhalmazának, így arra akár az eredetivel ellentétes állítás is igaz lehet. A (90b)-t azért tartjuk rosszulformáltnak, mert a *kevés vendég* tulajdonság azon halmazokat jellemzi, amelyek egy adott k számnál kevesebb vendégből állnak, így nem tudunk olyan alternatív halmaztulajdonságot megadni, amelynek eleget tevő halmazok ne felelnek meg a *kevés vendég* NP-vel jellemzett tulajdonságnak (azaz, például a *sok vendég* NP-vel jellemzett tulajdonságnak tesznek eleget), és elképzelhető lenne róluk, hogy az 'elfér az asztalnál' tulajdonsággal rendelkezzenek, vagyis, kevesebb elemet tartalmazzanak, mint általában a 'kevés vendég' tulajdonságnak eleget tevő halmazok.

Az alábbi (91) példákban szereplő predikátum fordított irányú (a részhalmazról a tartalmazó halmazra irányuló) következtetéseket enged meg, tehát szummatív, de nem disztributív:

- (91) a. $*[_{KT} \text{ 'Kevés pénzből}] \text{ } [_\text{el lehet tartani egy családot (de sok pénzből nem lehet)}].$
 b. $[_{KT} \text{ 'Kevés pénzből}] \text{ } [_\text{nem lehet eltartani egy családot}].$
 c. $[_{KT} \text{ 'Sok pénzből}] \text{ } [_\text{el lehet tartani egy családot}].$
 d. $*[_{KT} \text{ 'Sok pénzből}] \text{ } [_\text{nem lehet eltartani egy családot}].$

Az alábbi (92) mondatok predikátuma egyik irányú következtetést sem teszi automatikusan lehetővé (szükségessé). Ennek köszönhető, hogy (92a) és (92b) egyaránt lehet jólformált:

- (92) a. $[_{KT} /Kevés\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$
 b. $[_{KT} /Sok\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$
 c. $^?[_{KT}\ Legfeljebb\ /öt\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$
 d. $[_{KT}\ Hatnál\ /kevesebb\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$
 e. $^?[_{KT}\ Legalább\ /hat\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$
 f. $[_{KT}\ Ötnél\ /több\ diáknak] [\backslash nem\ tartok\ órát.$

A fenti (92c)–(92f) mondatok jólformáltsága közötti eltérésekre nem tudunk egyelőre biztos magyarázatot adni, valószínűleg az lehet a kontrasztok hátterében, hogy a (d) és az (f) példákban szereplő kontrasztív topik összetevőket, mivel nem tartalmaznak inherens konjunkciót, könnyebb értelmezni, mint a (c)-t és az (e)-t.

A következő példák kontrasztívtopik-pozíciójában az *a legtöbb* determinánst tartalmazó NP-t találjuk:

- (93) a. $[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [az\ \backslash én\ órára\ jött\ el.$
 b. $[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [\backslash két\ könyvet\ olvasott\ el.$

A fenti (93a) és (93b) azt mutatja, hogy az *a legtöbb* nem interpretálható referenciálisan a kontrasztívtopik-pozícióban, tehát (93a) nem jelentheti azt, hogy a diákok többsége az én órára jött el, hanem csak azt, hogy több diákcsoportból a legnagyobb létszámú jött el az órára. (93b) pedig azt jelenti, hogy az adott diákcsoportok közül a legnagyobb létszámúra az igaz, hogy tagjai két könyvet olvastak el. Referáló interpretációt az *a legtöbb* determinánssal ellátott főnévi csoportok csak akkor kaphatnak, ha a „normál” topikban helyezkednek el. Ilyen például a (93b) mondattal tökéletesen azonos hangzású (94) mondat:

- (94) $[_T\ A\ /legtöbb\ diák] [\backslash két\ könyvet\ olvasott\ el.$

Az *a legtöbb* determinánst tartalmazó kontrasztív topikok fenti interpretációja csak olyan asszociált esetben hívható elő, amely referáló kifejezés, és így a fókuszpozícióban előfordulhat. Vö.:

- (95) a. $*[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [\backslash minden\ könyvet\ elolvasott.$
 b. $*[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [legalább\ \backslash három\ könyvet\ elolvasott.$
 c. $[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [(legalább)\ \backslash három\ könyvet\ olvasott\ el.$
 d. $[_{KT}\ A\ /legtöbb\ diák] [\backslash kevés\ könyvet\ olvasott\ el.$

Érdemes megjegyezni, hogy az asszociált szerepében az *a legtöbb könyv* NP, mint az alábbi (96) is mutatja, jelentheti azt, hogy ‘a könyvek többsége’:

- (96) $[_{KT}\ /Három\ diák] [a\ \backslash legtöbb\ könyvet\ elolvasta.$

Ez a mondat így jelentheti azt, hogy három konkrét diák a könyvek többségét elolvasta, vagy azt, hogy a könyvek többségére áll, hogy három (de nem feltétlenül ugyanaz a három) diák elolvasta őket. Azt az interpretációt, hogy több könyvhal-

maz közül a legtöbb könyvet tartalmazó volt olyan, hogy elemeit három, illetve sok diák olvasta el, akkor kapjuk, ha az asszociált NP a fókuszpozíciót foglalja el:

- (97) a. $[_{KT} / \text{Három diák}] [a \text{ \textbackslash} \text{legtöbb könyvet olvasta el.}]$
 b. $[_{KT} / \text{Sok diák}] [a \text{ \textbackslash} \text{legtöbb könyvet olvasta el.}]$

A következő példák azt illusztrálják, hogy a fenti kontrasztív topikos mondatokéval megegyező igazságfeltételekkel rendelkező mondatokat állíthatunk elő akkor, ha a kontrasztívtopik-összetevőt az ige mögé visszük. Természetesen ilyenkor a mondat már nem vezeti be a kontrasztimplikatúrát:

- (98) a. $[_{KT} / \text{Mindenkivel}] [\text{\textbackslash} \text{nem beszéltem.} = \text{Nem beszéltem mindenkivel.}]$
 b. Jóska $[_{KT} / \text{kétszer}] [a \text{ \textbackslash} \text{tudakozót hívta.} = \text{Jóska}] [a \text{ \textbackslash} \text{tudakozót hívta kétszer.}]$

2.4.3. Kollektív és disztributív olvasat

Az inherensen disztributív kvantorok, mint például a *minden*, kontrasztívtopikpozícióban is megtartják ezt a tulajdonságukat:

- (99) $[_{KT} / \text{Minden diák}] [az \text{ \textbackslash} \text{asztalt emelte fel (...de egy diák felemelte a zongorát is).}]$

A nem inherensen disztributív kvantorok (pl. a *sok* és a *kevés*) kollektív és disztributív interpretációval egyaránt összeférnek:

- (100) a. $[_{KT} / \text{Sok diák}] [az \text{ \textbackslash} \text{asztalt emelte fel. ...}]$
 b. ... míg $[_{KT} / \text{kevés diák}] [a \text{ \textbackslash} \text{zongorát.}]$
 kollektív/disztributív olvasat
 c. ... de néhányan felemelték a zongorát is.
 disztributív olvasat
- (101) a. $[_{KT} / \text{Kevés diák}] [az \text{ \textbackslash} \text{asztalt emelte fel. ...}]$
 b. ... míg $[_{KT} / \text{sok diák}] [a \text{ \textbackslash} \text{zongorát.}]$
 kollektív/disztributív olvasat

2.4.4. Adverbiális kvantorok a kontrasztív topikban

Bár az előzőekben csak a kvantoros főnévi csoportokat vizsgáltuk, megmutatható, hogy az adverbiális kvantorok alternatívái kontrasztívtopik-szerepben hasonlóan állíthatók elő:

- (102) Mikor jár Péter moziba?
- a. Péter $[_{KT} / \text{mindig}] [[_F \text{ \textasciitilde} \text{akkor}] \text{jár moziba, } [_F \perp \text{amikor \textbackslash} \text{szabadnapos}]$
 (... de néha $[_F \text{ akkor}]$ is elmegy, $[_F \text{ amikor}]$ hamar végez a munkával.)
- b. Péter $[_{KT} / \text{kétszer}] [\text{\textasciitilde} \text{akkor ment moziba, } \perp \text{amikor \textbackslash} \text{szabadnapos volt}$
 (... $[_{KT} / \text{háromszor}]$ pedig $\text{\textbackslash} \text{keddi napokon.}]$
- c. Péter $[_{KT} / \text{kétszer}] [\text{\textasciitilde} \text{akkor ment moziba, } \perp \text{amikor \textbackslash} \text{szabadnapos volt}$
 (... $[_{KT} / \text{háromszor}]$ pedig tavaly $\text{\textbackslash} \text{húsvétkor.}]$

Mivel a *mindig* kvantornak, csakúgy, mint a *minden* determinánst tartalmazó főneves kifejezéseknek, nem lehet referenciális olvasata, a fenti (102a) mondatnak egyetlen interpretációja létezik, amelyet a mondat lehetséges folytatása is illusztrál. Ezzel szemben a *kétszer* kvantor utalhat két konkrét időpontra (mint (102c) mutatja), vagy pedig események közös előfordulásának számosságára (l. (102b)).

2.4.5. A kontrasztív topik implikatúra és az igemód

A következő mondatok azt illusztrálják, hogy az ige módja is nagy mértékben befolyásolhatja azt, hogy a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok jólformáltak lesznek-e vagy nem. Mint az alábbi (103) alatti mondatok mutatják, az ige módja az alternatív állításokra való következtetés lehetőségére lehet hatással:

- (103) a. *[_{KT} Pontosán /három könyvet] [¬minden diák elolvasott].
 b. [_{KT} Pontosán /három könyvet] [¬minden diák elolvasna (de pontosan hatot csak néhányan)].
 c. *[_{KT} Az /összes diák] ¬eljött.
 d. [_{KT} Az /összes diák] [¬eljöhet] (... de ketten-hárman ne lődörögjetez itt).
 e. *[_{KT} /Mindhárom fiúnak] [¬bemutattam Marit].
 f. [_{KT} /Mindhárom fiúnak] [¬bemutatnám Marit].

Ha ismeretes az a tény, hogy minden diákra az a tulajdonság teljesül, hogy pontosan három könyvet olvasott el, akkor nincs olyan alternatív tulajdonság, amely a diákok részhalmazára teljesülhetne, ezért lesz (103a) rosszulformált. Mivel azonban egyes személyeknek egyidejűleg több olyan kívánságuk lehet, amelyek egyszerre nem teljesülhetnek, (103b) nem feltétlenül lesz rosszul formált. Hasonlóan, ha az összes diákra teljesül, hogy eljött, akkor nincs olyan részhalmaz a ennek a csoportnak, amely ne jött volna el, ezért nem fogadható el (103c), ugyanakkor (103d) kimondójának lehetnek preferenciái az érkező diákok számát tekintve, amit az alternatív állítás sugall. Ugyanígy, ha megtörténtek a bemutatások, nincs olyan, a három fiú részhalmazára vonatkozó állítás, amelynek igazságértékét ne ismernénk, (103e) ugyanakkor a lehetséges bemutatások részvevőinek számára nézve szintén lehetnek preferenciáink, ezért jólformált (103f).

3. fejezet

Igevivők

3.1. Az igevivő fogalma

Az 1. fejezetben a birtoklásmondatokkal kapcsolatban bevezettük a **bekebelezés** fogalmát. Bekebelező birtoklásmondatnak neveztük a *Vége (van)*-féléket, és tárgy-bekebelezésnek a *fát vág*-féléket. Tulajdonképpen az igekötős igéket is a bekebelezés jelenségekörébe sorolhatjuk, hiszen a *Megjöttem* és *Elindult* mondatokban az igekötő (*meg*, illetve *el*) helyzete hasonló a bekebelezett mondatrészekéhez: az a közös bennük, hogy közvetlenül a ragozott ige előtt állhatnak akkor is, amikor nem fókuszpozíciót töltenek be (vagyis nem a kiemelést szolgálják, és követhetik őket újabb főhangsúlyos elemek anélkül, hogy a mondat többszörös kiemeléssel olvasható legyen). Ezt a helyzetet nevezzük **igevivő-pozíciónak**:

(1) Az igevivő-pozíció

- a. 'Jóska 'fát vágott az 'udvarban.
- b. A 'vonat 'elindult az 'állomásról.

A bekebelező minta a magyarban számtalanféle állítmányra (kommentre) jellemző, és ezek között finom különbségek vannak. Ezekről a jelenségekről szól ez a fejezet.

A kommentben a ragozott igét megelőző pozíciók közül visszafelé haladva az első az igevivő-pozíció. Ez a pozíció közvetlenül megelőzi a ragozott ige tövét. Minden olyan esetben, amikor az igevivő-pozíció ki van töltve, akkor az azt elfoglaló összetevő főhangsúlyt visel, míg mögötte a ragozott igető kötelezően hangsúlytalan. Ezt a hangsúlyos összetevő mögötti hangsúlytalan helyzetet **csüggésnek** vagy idegen szóval **enklízisnek** nevezzük.

Ellentétben a topikkal és az ige mögötti területtel, amelyek sok összetevőt tartalmazhatnak, az igét csak egy igevivő előzheti meg. Ezért ha egy mondatban több olyan elem is szerepel, amely igevivő lehetne, akkor csak egy jelenhet meg közülük ténylegesen az ige előtt. Az egyes kifejezések igevivőbe törekvése különböző erősségű, az erősebbek kiszorítják a gyengébbeket.

Az alábbiakban tárgyalt igevivőtípusok mindegyike megjelenhet mind lapos prozódíájú (semleges), mind irtóhangsúlyos (nem semleges) mondatokban.

3.2. Az igevivők fajtái

3.2.1. Az igekötők

Az egyes igevivőtípusok különbözőképpen viselkednek például aszerint, hogy minek köszönhető egyáltalán az igevivő jelenléte. Az igevivők egy részénél az igével való speciális viszonyuk következménye az igevivőként való megjelenés. Ebbe a csoportba tartoznak például az **igekötők**.

Az igekötős igék egy részének az esetében a viszony olyan szoros, hogy az igekötős ige jelentése nem számítható ki az igekötő és az ige jelentéséből (idegen szóval **nem kompozicionális** a jelentésük, pl. a *berúg* ‘lerészegedik’ ige esetében egyik elem jelentése sem jelenik meg a teljes egység jelentésében, de a *továbbáll* ige esetében is csak a *tovább*-é). Ilyenkor a viszonyt **idiomatikusnak** vagy **lexikalizáltnak** mondjuk. Az igekötős igék nagy része azonban produktív minták alapján áll elő (mint pl. az *áttáncolja az éjszakát* típusú igék, vagy az irányjelölő igekötőket tartalmazó igék többsége), de ezek szintaktikai és morfológiai viselkedésük szempontjából csak alig különböznek a teljesen lexikalizált esetektől.

Találunk ugyan különbséget a kompozicionális és a lexikalizált jelentésű igekötős igék szintaktikai viselkedése között, de ezek a különbségek kizárólag a jelentésszerkezetük különbségéből adódnak, és teljesen párhuzamosak bármelyik szintaktikailag önálló elemekből álló idióma és a hasonló szerkezetű kompozicionális jelentésű összetevők viselkedése közötti különbségekkel. Azok a szerkezetek, amelyekben az idiomatikus igekötős igék igekötője nem vehet részt, ugyanazok, amelyekben az idiomatikus igék kötött vonzatai nem vehetnek részt; nevezetesen azok, amelyek az adott összetevőt kontrasztba vagy párhuzamba állítják. Nem kerülhetnek például kontrasztív topikba és kontrasztív fókuszba:

(2) Idiomatikus és kompozicionális jelentésű igekötős igék

- a. */Be \Péter rúgott.
- b. */Részt \Lujzi vett a gyűlésen.
- c. */A talpát az \Ila dobta fel.
- d. /Fel \Pista jött a lépcsőn.
- e. /A labdát az \Ildi dobta fel.

3.2.2. Lexikális igevivő-kijelölés

Az igekötők esetéhez hasonlít az a viszony, amely egyes igék és azok helyhatározó vagy cél típusú vonzata között áll fenn. Ezek az igék ugyanis a helyhatározó, illetve cél szerepet játszó vonzatukat jelölik ki az igevivői szerepre abban az esetben, ha a téma vagy páciensszerepű vonzatuk (amiről az ige állít valamit, amivel történik valami, de nem cselekvő szereplő) határozott.

Míg az igék nagy része mellett névelős névszói csoportok általában csak nem semleges mondatokban kerülnek az igevivő-pozícióba, ezeknek az igéknek az igevivőként viselkedő helyhatározó, illetve cél vonzata lehet névelős is. A szóban forgó igék határozott témavonzat esetén megfigyelhető viselkedésére az jellemző, hogy – mint ahogy az az igekötős igék esetében is igaz az igeőre – szinte mindenáron megpróbálják elke-

rülni a hangsúlyosságot. Ezt a fajta viselkedést **hangsúlykerülésnek** nevezzük. Az alábbi példák ilyen igéket mutatnak (az alábbi példákban az igevivőt dőlt kiemelés mutatja).

(3) **Hangsúlykerülő igék helyhatározókkal**

- a. A *`könyv*] [*az `asztalon* van.
- b. A *`kalapom*] [*az `ágyon* maradt.
- c. A *`szekrény*] [*az `ágy mellett* áll.
- d. A *`város*] [*a `folyó partján* terül el.
- e. A *`városi `könyvtár*] [*a `börtön háta mögött* található.
- f. *`Zolus*] [*a `polcra* rakta a *`könyvet*.
- g. *`Stefán egy `könnyed `mozdulattal*] [*a `hálóba* pöccintette a *`labdát*.
- h. *`Zsuzsi*] [*`Zolinak* adta a *`könyvet*.

Az igék egy másik hasonló típusának az időhatározói vonzata viselkedik igevivőként ugyanilyen körülmények között:

(4) **Hangsúlykerülő igék időhatározókkal**

- a. *`Nórinak*] [*`tegnapelőtt* volt a *`névnapja*.
- b. A *`gyűlést*] [*`szeptemberre* halasztották.
- c. Az *`engesztelő `szentmisét*] [*a `temetés után* tartották.

Ezek a mondatok egy esemény időbeli elhelyezkedését nevezik meg hasonlóan ahhoz, ahogy az előzőek egy objektum térbeli elhelyezkedését vagy mozgásának végpontját adják meg. Az utóbbiak igevivőjében persze helyhatározó is állhat, ha az adott esemény térben is lokalizálható, és az ige jelentése is megengedi:

(5) **Hangsúlykerülő igék helyhatározókkal**

- a. *`Nórinak*] [*az `aulában* volt az *`avatása*.
- b. Az *`engesztelő `szentmisét*] [*a `katolikus templomban* tartották.

Egyéb határozóvonzatok is ki lehetnek jelölve igevivői szerepre:

(6) *`Egész `jól* néz ki ez a *`járgány*.

Figyeljük meg, hogy az említett igék között olyan is van, amelynek van igekötője, és mégsem az lesz az igevivője (ezek mind nem kompozicionális jelentésű igekötős igék). Ezeknek az igéknek a töve egyébként még akkor sem hangsúlyos, ha a 'nem igaz, hogy nem úgy volt' értelemben, verumfókusszal használjuk őket. Mint az 1. fejezetben láttuk, az ebben a kontextusban használt ún. nyomatékos mondatokban az ige irtóhangsúlyt visel, de (mint ahogy az igekötős igéknél ilyenkor az igekötő kapja a hangsúlyt és az igető enklitikus marad) ezek az igék is felvesznek egy gyakorlatilag igekötőként viselkedő *ott*, illetve *oda* névmást, amelynek révén az igető ebben az esetben is elkerülheti a hangsúlyosságot. Az időhatározó és egyéb határozóvonzatos hangsúlykerülő igéknek is kell, hogy legyen igevivőjük ebben a szerkezetben (mégpedig az ige által lexikálisan kijelölt típusú):

(7) **Igekötőtlen hangsúlykerülő igék verumfókusszal**

- a. (– A [^]könyvet azért \nem hagytuk az asztalon, ^ugye?)
– \De, \otthagytuk. / * \De, \hagytuk.
- b. (– ^Nem halasztották szeptemberre a gyűlést?)
– \De, \akkorra halasztották. / * \De, \halasztották.
- c. (– ^Nem néz ki jól?)
\De, \jól néz ki. / * \De, \kinéz.

Az igekötős és az itt említett igék töve valójában csak akkor fordul elő hangsúlyosan, ha ‘volt már/lesz még olyan, hogy...’ jelentésű egzisztenciális mondatban áll (l. (8)), valamint – azoknak az igéknek az esetében, amelyeknek a jelentése ezt megengedi – az ‘éppen az volt folyamatban, hogy...’ jelentésű progresszív (folyamatos) mondatban (l. (9)), valamint felszólító, illetve a feltételes igealakot tartalmazó „óhajtó” mondatokban (l. (10)):

(8) **Hangsúlykerülő igék egzisztenciális mondatokban**

- a. Volt már a könyv az asztalon.
- b. Maradt már a kalapom az ágyon.
- c. Állt már a szekrény az ágy mellett.
- d. Rakja még Zolus a polcra a könyvet.
- e. Pöccintette már Stefán könnyed mozdulattal a hálóba a labdát.
- f. Nézett már jól is ki ez a járgány?

(9) **Hangsúlykerülő igék folyamatos mondatokban**

- a. Csak állt a fiú a kapu mellett.
- b. Zolus csak rakta a kocsira a dobozokat.
- c. Zsuzsi csak adta Zolinak a könyveket.
- d. Csak úgy jöttek a levelek Kubából.

(10) **Hangsúlykerülő igék felszólító és óhajtó mondatokban**

- a. Legyen a könyv az asztalon.
- b. A kalapom maradjon az ágyon.
- c. Csak jönné már az a levél Kubából...

Kitérő a specifikusságról

Valójában az igazság egy részét elhallgattuk, amikor azt mondtuk, hogy az említett igék akkor mutatnak hangsúlykerülő viselkedést, ha a témavonzatuk határozott. Nem kell ugyanis a témavonzatnak feltétlenül határozottnak lennie, elég, ha **specifikus**. Most teszünk egy kis kitérőt, hogy ezt a fogalmat tisztázzuk. Specifikusság alatt lényegében azt értjük, hogy egy konkrét szereplőről van szó. A határozott névelős névszói csoportok és a nevek persze mindig ilyenek: ezeket olyankor használjuk, ha mind a beszélő, mind a hallgató tudja, hogy melyik konkrét szereplőről van szó. Specifikus lehet azonban egy határozatlan névelős kifejezés is, ha például egy a diszkurzusban résztvevők számára ismert halmaz egyik konkrét elemét jelöli, mint pl. az *egy könyv* a következő mondatban:

(11) **Specifikus határozatlan főnévi csoport**

Egy /könyv az \ágyon maradt.

(= Az egyik könyv...)

Specifikusnak azokat a névszói csoportokat nevezzük, amelyek olyan konkrét szereplőt jelölnek, amelynek a létezését a beszélő előfeltételezi (ez nem zárja ki, hogy csak az ő képzeletében létezzon, a valóságban nem). Az, hogy előfeltételezi, azt jelenti, hogy ugyan a mondat nem állítja az adott szereplő létezését, de kell, hogy létezzon ahhoz, hogy a mondat igaz lehessen. Egy mondat előfeltevéseit az alapján lehet a benne szereplő állítástól megkülönböztetni, hogy a mondat tagadása csak magát az állítást tagadja, az előfeltevéseket viszont érintetlenül hagyja. Az alábbi mondatban például az *egy macska* nem specifikus, hiszen a mondat a létezését állítja. A mondat tagadása pedig mindenféle macska létezését tagadja (az udvaron):

(12) **Nem specifikus határozatlan főnévi csoportok**

a. \ Van egy \ macska az \udvaron.

b. /Nincs \egy macska se az udvaron.

Az alábbi mondat viszont egy konkrét macskáról szól. Ennek a tagadása nem jelenti a macska létezésének tagadását, sőt, a macskának ahhoz is léteznie kell, hogy a tagadott mondat igaz lehessen. A tagadás is csak arról a konkrét macskáról szól egyébként. A tagadott mondat ebben az esetben nem jelenti azt, hogy ne lenne macska az udvaron.

(13) **Specifikus határozatlan főnévi csoportok**

a. Egy \ macska az \udvaron van.

b. Egy \ macska \nincs az udvaron.

Abban az esetben, amikor egy ismert halmaz egyik konkrét eleméről van szó, a specifikusság abból adódik, hogy mivel tudjuk, hogy a halmaz létezik, ebből az összes elemének a létezése is következik, vagyis a létezés előfeltételezésének követelménye automatikusan teljesül.

A *vala-* elemet tartalmazó névmások jellegzetes tulajdonsága, hogy kétértelműek abból a szempontból, hogy konkrét és létezőnek előfeltételezett, vagyis specifikus dolgot, személyt, helyet stb. jelölnek, vagy olyat, amelyiknek a létezését nem előfeltételezzük. Az említett ígétípus specifikus témavonzat esetén fennálló szórendi kényszere olyan erős, hogy ha egy *vala-* kezdetű névmás ezek mellett az igék mellett szerepel témavonzatként, akkor a szórend egyértelműsíti a mondatot (szemben más *vala-* névmást tartalmazó mondatokkal). Míg az alábbi mondatok közül a (14ai) mondatpár mindegyike valakinek a létezését állítja (individuum-egzisztenciális mondatok), addig a (14bi) mondat egy konkrét (specifikus) valakiről szól. A tagadásuk is különböző. A (14ci) mondat ugyanakkor kétértelmű abból a szempontból, hogy egy konkrét valakiről van szó, vagy pedig egy homályos kiletűről, akinek a létezését viszont állítjuk.

(14) **Vala- kezdetű határozatlan névmások**

- a. (i) `Valaki `van az `udvaron. / `Van `valaki az `udvaron.
(ii) `Senki sincs az `udvaron.
- b. (i) `Valaki az `udvaron van.
(ii) `Valaki `nincs az udvaron.
- c. (i) `Valaki `megint `kivett egy `százast a `pénztárcámból.
(ii) `Valaki `nem vett ki egy `százast a `pénztárcámból.
`Senki sem vett ki egy `százast a `pénztárcámból.

3.2.3. Másodlagos predikátumok

A cél- (végpont-) szerepű, illetve irányjelölő vonzatokra egyébként általában is jellemző, hogy igevivőként viselkednek, ha az igenek nincs igekötője.

(15) **Cél-, végpont- stb. szerepű vonzatos igék**

- a. Szegedre utazik
- b. a lány után fordul
- c. rendőrért kiált
- d. újságért indul
- e. németre fordít

Ugyanez igaz általában az összes úgynevezett **másodlagos predikátumra**, amelyek csak az ige valamelyik (tőlük különböző összetevő által megnevezett) vonzatával együtt jelenhetnek meg, és arról tesznek állítást:

(16) **Másodlagos predikátumok**

- a. Péter katonának állt. / Péter beállt katonának.
- b. Péter pirosra festette a kerítést. / Péter befestette pirosra a kerítést.
- c. A keverék habbá alakult. / A keverék átalakult habbá.
- d. Mari feleségül ment Péterhez. / Mari hozzáment feleségül Péterhez.

Persze a hely, cél, időpont és végpontszerepű vonzatok is másodlagos predikátumok, hiszen ezek is a téma vagy páciens, illetve ha az nincs, akkor az ágens (a cselekvő szereplő) térbeli vagy időbeli elhelyezkedéséről, a végállapotban teljesülő térbeli vagy időbeli elhelyezkedéséről, vagy a végállapotban fennálló ontológiai státusáról tesznek állítást.

Az alábbi példák is másodlagos predikátumot tartalmaznak, de ezek esetében nem jó az igekötő nélküli változat (illetve egész mást jelent), mert az igekötős ige jelentése nem kompozicionális.

(17) **Másodlagos predikátumok igekötős igékkel**

- a. Katit felvették szobalánynak. $\neq$ Katit szobalánynak vették.
- b. Pétert kinevezték vezérigazgatónak. $\neq$ Pétert vezérigazgatónak nevezték.

A folyamat eredményét megnevező másodlagos predikátumok (az ún. **rezultatívumok**) mellett azonban sok esetben nem állhat igekötő. Ilyenkor tehát semleges mondatban mindig az eredményi vonzat lesz az igevivő. Ilyen viselkedést általában az olyan folyamatjelölő igék mellett tapasztalunk, amelyek mellett nem állhat semmilyen igevivőbe törekvő elem (sem igekötő, sem eredményhatározó) a progresszív szerkezetben (ezek az igék önmagukban progresszív jelentésűek):

(18) **Rezultatívumok**

- a. Péter véresre dörzsölte a szemét. / *Péter megdörzsölte véresre a szemét.
/ Péter éppen dörzsölte *véresre/*meg a szemét.
- b. Péter laposra verte a szomszédját. / *Péter szétverte/megverte laposra
a szomszédját. / Péter éppen verte *laposra/*meg a szomszédját.

Ugyanilyen viselkedést találunk ugyanakkor az alábbi esetekben is, amelyek közül az elsőben nem rossz a hátravetett igekötős progresszív (ugyanakkor az eredményhatározós mondat nem alakítható progresszívvá), a másodikban viszont kérdéses, hogy hogyan is lehetne progresszívvá alakítani a mondatot.

(19) **Rezultatívumok**

- a. Az óriás porrá zúzta a sziklát. / *Az óriás szétzúzta porrá a sziklát. /
Az óriás éppen zúzta *porrá/szét a sziklát.
- b. Szitává lyuggatták a srácot. / *Átlyuggatták/*Kilyuggatták szitává a
srácot. / ?*Éppen lyuggatták szitává/át/ki a srácot.

A szintén folyamatjelölő *fest* – mint láttuk – másképp viselkedik: mellette egyszerre szerepelhet igekötő és eredményhatározó is, és ezek a folyamatos konstrukcióban is szerepelhetnek (akár mindkettő is):

(20) **A *fest* ige rezultatívummal**

- a. Péter pirosra festette a kerítést.
- b. Péter befestette pirosra a kerítést.
- c. Péter éppen festette be/pirosra a kerítést.

Ugyancsak nem lehet igekötője az alábbi predikatív vonzatos igéknek, így ezeknek is a predikatív vonzatuk az igevivőjük.

(21) **Másodlagos predikátumok**

- a. `Péter `furcsának tartja a `szomszédját.
- b. `Péter `kígyónak nézte a `slagot.

Míg az igekötős igék predikatív vonzatai nem kerülnek az igevivő-pozícióba, addig ha szabad határozóként kerül egy másodlagos predikátum a mondatba, akkor az esetleges igekötőt kiszorítva az lesz az igevivő.

A szabad határozóként a mondatba rakott másodlagos predikátumok egyébként abban is különböznek az ige vonzataként szereplő másodlagos predikátumoktól, hogy míg a vonzatként szereplő másodlagos predikátumok csak a tárgyra, vagy ha az nincs, akkor az alanyra vonatkozhatnak, addig a szabad határozóként megjelenőkre nincs

ilyen általánosan megfogalmazható korlátozás, ezek sok esetben bármelyik szereplőre vonatkozhatnak:

(22) **Másodlagos predikátumok szabad határozóként**

- a. (i) `Péter `röptében lövette le `Lajossal a `madarat.
(ii) Péter, Lajos vagy a madár repült?
- b. (i) `Péter `részegen kísérté haza `Lajost.
(ii) Péter vagy Lajos volt részeg?
- c. (i) `Péter `élve temette el `Lajost.
(ii) Péter vagy Lajos élt?

Egyes szabad határozóként szereplő másodlagos predikátumok úgy viselkednek, mint a mondathatározók. Ezek topikként is megjelenhetnek. A topikként megjelenő szabad határozót úgy értelmezzük, hogy a topikban álló szereplőre vonatkozik (23a). Ha azonban igevivőként jelenik meg, akkor bármelyik szereplőre vonatkozhat (23b).

- (23) a. `Evés közben `Péter `felhívta `Marit.
b. `Péter `evés közben hívta fel `Marit.

Az eddig látott másodlagos predikátumok egy részének közös tulajdonsága, hogy névelő és mennyiségjelölő (kvantor) nélküli névszói csoport formájában jelennek meg a mondatban. Ezeket szokás pusztá névszói csoportoknak nevezni, bár ez az elnevezés talán egy kicsit félrevezető, mert jelzők egyébként általában állhatnak az ilyen névszói csoportokban. Az előbbi példákban azt láttuk, hogy az ilyenek akkor lesznek az igeikötő kiszorításával is igevivők, ha nem kifejezetten az ige ilyen szerepű vonzataként kerülnek a mondatba (l. (16)–(21)), hanem például szabad határozóként (l. (22)). Azok a másodlagos predikátumok, amelyek névelős főnévi csoportok is lehetnek, egyrészt a hely- cél- stb.-határozók, valamint azok a predikatív (tehát nem individuumot azonosító) szerkezetek, amelyeknek szerves része a névelő (pl. felsőfok, birtokos szerkezet):

(24) **Másodlagos predikátumok, amelyeknek a névelő szerves része**

- a. A feleségét a legszebbnek/a legszebb lánynak/a legszebb lányként írta le.
- b. A fiú a bátyja hasonmásának látszott.

3.2.4. Névelő és kvantor nélküli (pusztá) névszói csoportok

A szabad határozóként a mondatba helyezett másodlagos predikátumok esetéhez hasonló helyzet áll elő, ha az ige valamelyik vonzata névelő és kvantor nélküli (egyes vagy többes számú) névszói csoport. Ezekben az esetekben is kiszorítja ugyanis az igeikötőt, illetve a célszerépű vonzatot stb. az igevivő-pozícióból:

- (25) a. Csilla kenyérdarabokat/kenyeret dobált be a kacsáknak.
b. Péter nőket/nőt vitt fel a lakására.

- c. A hurrikán házakat és hidakat döntött romba, felsővezetékeket szakított le, autókat borított fel és fákat csavart ki.
- d. Marcona fegyveresek rontottak be a szobába.
- e. Homok ment a szemembe.
- f. Andris villamossal érkezett a helyszínre.
- g. Levél érkezett Kubából.
- h. Ez a gyerek is puliszkán nőtt föl.

Ezek a mondatok persze úgy is jók, ha az igető vagy az igekötő van elől. Ezek a változatok azonban már nem egyszerű semleges eseményleíró mondatok, hanem eseményegzisztenciálisok. Az utolsó mondat érdekes kontrasztot jelez az igevivő nélküli és az igekötős egzisztenciális konstrukció között: az igevivő nélküli változatot – úgy tűnik – nem lehet olyan predikátumokkal használni, amelyek csak egyszer következhetnek be. A két konstrukció közötti különbség talán a következő parafrázisokkal ragadható meg: míg az igevivő nélküli egzisztenciális azt jelenti, hogy ‘történt olyan, hogy...’, addig az igekötős azt, hogy ‘ megtörtént az, hogy...’. Az utóbbi szerkezet, ahol az igekötő van elől, **nyomatékos** (verumfókuszos) mondat.

- (26)
- a. `Csilla `dobált be/bedobált `kenyérdarabokat/kenyeret a `kacsáknak.
 - b. `Péter `vitt fel/felvitt `nőket/nőt a `lakására.
 - c. A `hurrikán `döntött romba/romba döntött `házakat és `hidakat, `szakított le/leszakított `felsővezetékeket, `borított fel/felborított `autókat és `csavart ki/kicsavart `fákat.
 - d. `Rontottak be/berontottak `marcona `fegyveresek a `szobába.
 - e. `Ment `homok a `szemembe.
 - f. `Andris `érkezett villamossal a `helyszínre.
 - g. `Érkezett `levél `Kubából.
 - h. `Ez a gyerek is `fölnőtt/*nőtt föl `puliszkán.

A *fölnő* igének ez a vonzatos változata egyébként más hasonló igékkel együtt abba a csoportba tartozik, amelyek hangsúlykerülő viselkedést mutatnak, ha specifikus a témaszerepű vonzatuk. Ez ilyenkor a szuperesszívuszi (-on/-en/-ön ragos) vonzatát jelöli ki igevivőnek a semleges mondatokban. Hasonló a *nevelkedik*:

- (27) A `Zoli is `ezeken az eszméken nevelkedett/nőtt föl.

Hasonlóan a korábban tárgyalt másodlagos predikátumokhoz a – szintén az igevivőbe törekvő – puszta névszói csoport is predikatív, vagyis önálló állítást képvisel, ami az ige azon vonzatának az ontológiai státusát nevezi meg, amely vonzat helyén a névelő és kvantor nélküli névszói csoport áll. A *Péter tejet iszik* mondat például úgy interpretálható, hogy ‘Péter iszik valamit, és amit iszik, az tej’. A másodlagos predikátumoktól ezeket az különbözteti meg, hogy míg azok egy másik önálló összetevő által megnevezett szereplőről tesznek állítást, ezek a szereplő megnevezése nélkül tesznek állítást róla.

Ide sorolhatók egyébként – és teljesen analóg szórendi viselkedést is mutatnak – a névszói, illetve névszói-igei állítmányok is, amelyek olyan másodlagos predikátumok,

amelyek mellett gyakorlatilag nincs, illetve csak idő- és módinformációt hordoz az elsődleges igei predikátum.

- (28) a. A `doktor<sub>N</sub>ő `kubai.
b. `Sándor `betyár lett.

Egyébként – hasonlóan azokhoz a korábban bemutatott igékhez, amelyeknek melléknévi eredményjelölő vonzatuk van – azok mellett az igék mellett sem állhat semleges mondatban pusztán befejezettség-jelölő igekötő, amelyeknek téma-, páciens- vagy eredményvonzata helyén (vagyis annak a szereplőnek a helyén, amelyikre a cselekvés irányul, vagy annak eredményeként előáll) névelő és kvantor nélküli egyes számú névszói csoport áll. Az alábbi szerkezetek legfeljebb csak kontrasztív (szembeállítást kifejező) mondatokban szerepelhetnek (ha egyáltalán), semleges tényközlésként azonban semmiképpen sem:

- (29) Péter húst szeletelt fel (nem az anyósát) / ??kerítést festett be (nem a szomszéd tehenét) / ??kenyeret sütött meg (nem egy marék gesztenyét) stb.

A megszorítás nem vonatkozik egyrészt a többes számú névszói csoportokra (lásd pl. a (25c) mondatot), másrészt egyes irányjelölő igekötős igékre (30). (Az utolsó mondatot viszont (30d) – így igekötővel – úgy értjük, hogy az olajat nem a motorba öntötte.)

- (30) a. Zsiga kenyeret / ceruzát adott be a raboknak.
b. Tomi sört öntött ki az ablakon.
c. Péter nőt vitt fel a lakására.
d. Olajat öntött be a kocsiba.

Általában is igaz, hogy az egyes számú névelő és kvantor nélküli predikatív névszói csoportok eloszlása sokkal megszorítottabb, mint a többes számúaké. Míg egyes számú predikatív névszói csoportok gyakorlatilag csak tárgyi, illetve téma, páciens vagy természetierő-szerepű alanyi vonzatokban jelennek meg rendszerszerűen, de nem jelenhetnek meg tetszőleges ige tetszőleges névszói vonzataként, addig a többes számú névelő és kvantor nélküli névszói csoportok szabadabban előfordulhatnak különféle vonzatokként. Ezek nagy része olyan, hogy ha egyes számban használjuk őket (nem specifikus értelmében), akkor határozatlan névelőt kell tartalmazniuk. Az alábbi mondatok például többes számú névszói csoporttal jók lennének:

- (31) a. *A hurrikán házat döntött romba, felsővezetékét szakított le, autót borított fel és fát csavart ki.
b. *Fegyveres rontott be a szobába.
c. *A szobában gyerek játszik.

3.2.5. Nem monoton növekvő kvantorok

A pusztá névszói csoportokhoz hasonlóan a névszói csoportok egy másik típusa is mindig igevivőként jelenik meg semleges mondatokban. A hagyományos megfogal-

mazás szerint azok a névszói csoportok tartoznak ide, amelyek „negatív értelmű” mennyiségjelölőt tartalmaznak. Hogy mi ez a negatív értelem, azt egészen precízen is definiálhatjuk, ha bevezetünk egy fogalmat: a **monotonitást**.

Egy mennyiségjelölőt (kvantort) tartalmazó kifejezés akkor **monoton**, ha a kvantort tartalmazó névszói csoportokra teljesül az, hogy ha egy állítás igaz az adott névszói csoportra alkalmazva, akkor ebből következik, hogy az eredetinel általánosabb, vagy az annál megszorítottabb állítások is igazak rá. Ha minden általánosabb állítás is igaz, akkor **monoton növekvő**, ha pedig minden megszorítottabb állítás igaz, akkor **monoton csökkenő** az adott kvantor.

A *minden* kvantort tartalmazó névszói csoportok például monoton növekvők: ha *minden gyerek sír* (alapállítás), akkor *minden gyerek hangot ad* (az állítás általánosítása is igaz), de nem igaz, hogy *minden gyerek hangosan sír* (a megszorítottabb állítás nem igaz).

A *kevés* kvantort tartalmazó névszói csoportok monoton csökkenők: ha *kevés gyerek sír* (alapállítás), akkor az is biztos, hogy *kevés gyerek sír hangosan* (a megszorítottabb állítás is igaz), de nem feltétlenül igaz, hogy *kevés gyerek ad hangot* (az állítás általánosítása nem igaz).

A *csak* módosítót tartalmazó határozott névszói csoportok nem monotonak: ha *csak Ferike sír* (alapállítás), akkor sem az nem feltétlenül igaz, hogy *csak Ferike sír hangosan* (a megszorítottabb állítás nem feltétlenül igaz), de az sem következik, hogy *csak Ferike ad hangot* (az állítás általánosítása sem feltétlenül teljesül).

A hagyományosan negatív értelműnek nevezett mennyiségjelölős kifejezések valójában azok, amelyek **nem monoton növekvők**. A magyarban az a szigorú szabály teljesül, hogy ezek kötelezően igevivők (az ige kötőket – l. (32a) – és a pusztá névszói csoportokat – l. (32b) – ki is szorítják az ige elől), hacsak ki nem szorítja őket onnan egy erősebben az igevivőbe törekvő másik elem (l. (32c) és (32d)). A kommenten belül az igevivő előtt nem jelenhetnek meg (32e):

(32) Nem monoton növekvő kvantorok viselkedése

- a. \Kevesen jöttek el.
- b. `Kevesen hoztak \bort.
- c. \Tegnap jöttek el kevesen.
- d. \Sokan keresnek keveset.
- e. *\Kevesen eljöttek.

Ezek – csakúgy, mint az eddig tárgyalt igevivők – akkor is az ige mögé kerülnek, ha tagadjuk a mondatot. Az alábbi (33b) mondat nem a (32a) mondat tagadása, hanem a *sokan*-nal szinonim, és azzal teljesen azonosan viselkedő *nem kevesen* összetevőt tartalmazza:

(33) Tagadás és nem monoton növekvő kvantorok

- a. `Nem jöttek el \kevesen.
- b. `Nem kevesen `jöttek \el.

Ezeknek a névszói csoportoknak az a jellemzőjük, hogy például a *kevés fiú jött el* mondatot nem úgy értelmezzük, hogy ‘van egy fiúcsoport, amelyiknek kevés tag-

ja van, és azt állítjuk róluk, hogy eljöttek', hanem azt állítja a mondat, hogy ha megszámláljuk, hogy a fiúk, akik eljöttek, hányan vannak, akkor arra az eredményre jutunk, hogy kevesen. Ezek tehát ahelyett, hogy az állítás „logikai alanyaként” szolgálnának (megneveznének egy csoportot, amelyről aztán állítást tesz a mondat), műveletet (számolási műveletet) végeznek az állítmányon, és ezáltal újabb, magasabb szintű állítmányként szolgálnak. Ugyanez igaz egyébként a korábban tárgyalt puszta névszói csoportokra is: ezek azonban azoknak az individuumoknak, amelyekre az állítmány igaz, nem a számosságáról állítanak valamit, hanem az ontológiai státusukról. Mindezek topikban nem is fordulhatnak elő (csak kontrasztív topikban). Mivel az állítmányon hajtanak végre műveletet, **predikátumoperátoroknak** is nevezzük őket.

3.2.6. A „negatív értelmű” határozók

Ugyancsak igevivőként viselkednek a „negatív értelműnek” nevezett gyakorisági (pl. *ritkán*), fok-, mérték- (pl. *alig*, *kevésbé*) és módhatározók (pl. *lassan*, *nehezen*). Ezek a határozótípusok mind egy-egy sajátos dimenzióban fejezik ki ugyanazokat a fogalmakat, mint a számosság dimenziójában a kvantorok, és ezeknek a szórendi viselkedését is hasonló szabályok határozzák meg, mint a nekik megfelelő kvantort tartalmazó névszói csoportokét. Ezeknek a „pozitív polaritású” párja nemcsak igevivőként jelenhet meg, hanem az igevivő-pozíció előtt is állhat, sőt az utóbbiak közül némelyiknek az igevivőként való megjelenése (pl. a fokhatározó *nagyon-é*) csak nagyon jelölt kontrasztív kontextusokban lehetséges:

(34) „Negatív értelmű” határozók és „pozitív” párjaik

- a. `Feri `ritkán jön el a `gyűlésre.
*`Feri `ritkán eljön a `gyűlésre.
- b. `Feri `gyakran jön el a `gyűlésre.
`Feri `gyakran eljön a `gyűlésre.
- c. `Feri `alig ütötte meg `magát.
*`Feri `alig megütötte `magát.
- d. ??`Feri `nagyon ütötte meg magát.
`Feri `nagyon megütötte `magát.
- e. `Feri `nehezen ismerte fel a `barátját.
*`Feri `nehezen felismerte a `barátját.
- f. `Feri `könnyen ismerte fel a `barátját.
`Feri `könnyen felismerte a `barátját.

Hasonlóan viselkednek a relatív időhatározók (*korán*, *későn*) is:

(35) Relatív időhatározók

- a. `Tibi `mindig `későn kel fel.
*`Tibi `mindig `későn felkel.
- b. `Tibi `mindig `korán kel fel.
`Tibi `mindig `korán felkel.

3.2.7. Névelőt tartalmazó névszói csoportok

Korábban láttuk, hogy vannak olyan igék, amelyek hangsúlykerülő viselkedést mutatnak, ha specifikus a téma vagy páciensszerepű vonzatuk: ilyenkor semleges mondatban kötelezően a helyhatározó vagy cél- (végpont-) szerepű vonzatuk lesz mellettük az igevivő. Az igevivőknek ez a fajtája jelentősen különbözik a többi tárgyalt esettől: a nem monoton növvő kvantort vagy pusztá névszói csoportot tartalmazó predikátumoperátorként viselkedő névszói csoportoktól, illetve a többi másodlagos predikátumtól és az igekötőktől. Ezek ugyanis – a többivel ellentétben – specifikus dolgokat (nevezetesen konkrét helyeket) is megnevezhetnek, és mint ilyenek, névelőt tartalmazó névszói csoportok, illetve nevek is lehetnek.

Ugyanez az igecsoport nem specifikus témavonzat mellett az individuumegzisztenciális mondat típust testesíti meg, ez alapesetben – ugyanúgy, mint az eseményegzisztenciálisok – igevivő nélküli szórendi elrendezéssel jár. Az individuumegzisztenciális mondatoknak azonban van egy másik – igevivőt tartalmazó – szórendi változata is, amelyben éppen a nem specifikus témavonzat az, amely igevivőként áll. Úgy tűnik, hogy az ilyen igevivők egyben predikátumként is szolgálnak: a bennük szereplő esetleges mennyiségjelölő mindig hangsúlytalan, a hangsúly a témaszerepű szereplő ontológiai státusát megnevező (esetleg jelzővel módosított) főnéven van:

- (36) a. Egy `döglött `csiga van a `sörömben!
 b. Néhány `lebegő `nőalakot rajzolt a `kép `jobb felső `sarkába.

Az igék egy igen kiterjedt osztályának van olyan értelme, amely „eleve egzisztenciális”. Ilyenek például mindazok az igék, amelyek lehetővé teszik egy szereplő számára, hogy – mintegy a semmiből – belépjen a történetbe, és ezzel a társalgás univerzumába. Ezek mellett az igék mellett tipikus az újonnan színre lépő szereplő igevivőként való megjelenése:

- (37) a. `Tegnap `fél öt után /pár perccel egy `ballonkabátos `szemüveges `férfi lépett be az /OTP `XIII. kerületi /fiókjába _⊥ és a `pénztárhoz lépve...
 b. `Tegnap /délután egy `ismeretlen `nő csöngetett be `egy szál /törülközőben, és `azt kérdezte, hogy...

Ezek mellett az igék mellett az igevivőben álló összetevő akár határozott is lehet:

- (38) a. `Nézd csak, a `miniszterelnök áll a `szomszéd ház `tetején!
 b. `Tegnap éppen a `fotelben /kézimunkáztam, _⊥ amikor `egyszer csak a `Lujza mászott be az `ablakon.

A valódi igevivő nélküli individuumegzisztenciális szerkezetben egyébként igekötős igék nem vehetnek részt névelős témavonzattal:

- (39) a. *Lépett be egy magas ballonkabátos férfi a bankfiókba?
 b. Lépett be magas ballonkabátos férfi a bankfiókba?
 c. Léptek be magas ballonkabátos férfiak a bankfiókba?
 d. Lépett be néhány/egy pár magas ballonkabátos férfi a bankfiókba.
 e. Lépett be vagy nyolc magas ballonkabátos férfi is a bankfiókba.

Új diskurzusszereplő bevezetésére vagy egy szereplő újra bevezetésére gyakran használatos a nyomatékos (igehangsúlyos) szerkezet. Ebben az egyébként határozott névelővel álló mutató névmást tartalmazó névszói csoporttal jelölt témavonzat mellett is szerepelhetnek olyan igék igevivő nélkül, amelyek egyébként határozott vonzatok mellett hangsúlykerülő viselkedést mutatnak:

- (40) a. Jött ez a levél...
b. Van ez a gyerek, tudod, akit tegnap láttunk...

Más igitípusok mellett is előfordulhat igevivőként névelős névszói csoport, illetve név semleges mondatokban:

- (41) a. A `feldühödött /gazda egy `rohadt káposztát vágott az `elképedt `miniszterhez.
b. A `feldühödött /gazda az `elképedt `miniszterhez vágta a `rohadt /káposztát, _⊥ amit a `kezében tartott.
c. Ezeknek a `szerencsétleneknek meg `ezzel a sok `sületlenséggel tömik tele a `fejét.

Gyakori az ilyen névszói csoportok igevivőként való előfordulása olyan helyzetekben, amikor magának az igével kezdődő állítmányrésznek nincs vagy nagyon csekély a hírértéke, és maga a névszói csoport által megnevezett szereplő vagy körülmény azonosítása a mondat fő állítása. Ilyen eset például, amikor egy rutinszerűen előforduló esemény valamelyik szereplője vagy körülménye nem a szokásos.

- (42) a. `Ma `Feri vitte el az `óvodába a `gyerekeket.
b. `Zsuzsi ma a `kis `piros `minijében ment el `táncolni.
c. `Ezen a héten a `Mecsekben raboltak ki egy `pénzszállító autót.

Ezt a mondatípust neveztük az 1. fejezetben hókuszosnak, és az azonosító mondat-hoz hasonlítottuk. Tulajdonképpen ugyanez a helyzet a specifikus témavonzat esetén kötelezően hangsúlykerülő igék esetében is. Az igevivőről tehát általában is elmondhatjuk, hogy önálló állítást tartalmaz, a hókusz esetében ez talán az azonosításban található meg.

3.3. Az infinitívusz

Külön alpontot szánunk az **infinitívuszos** kifejezéseknek. (Az infinitívuszt hagyományos kifejezéssel „főnévi igenévnek” nevezik, ez azonban nem túl szerencsés, hiszen főnévi tulajdonságokkal nem rendelkezik.) Az infinitívuszos vonzat is egyfajta másodlagos predikátum, hiszen valamelyik argumentuma (legtöbbször az alanya) kötelezően a főige valamelyik argumentumával azonos, tehát „arról tesz állítást”:

- (43) **Az infinitívusz mint másodlagos predikátum**
a. A hétvégén kirándulni szeretnék.
(az infinitívusz alanya = a főige alanya)

- b. Tegnap láttam Győzöt röplabdázni.
(az infinitívusz alanya = a főige tárgya)
- c. Pista segített Marinak krumplit hámozni.
(az infinitívusz alanya = a főige részeshatározója)
- d. Pista elvitte Marit teniszezni.
(az infinitívusz alanya = a főige tárgya? alanya? mindkettő?)

Jelentésbeli sajátosságainak alapján nem is csodálkozhatunk azon, hogy az infinitívusz is lehet igevivő: egyrészt a segédigék leggyakoribb, központi csoportjának tagjai előtt, másrészt akkor, amikor célhatározót (illetve célpontot) vagy egyéb másodlagos predikátumot fejez ki, ha a főige hangsúlykerülő:

(44) **Infinitívusz segédigék előtt**

- a. ` Pista `úszni akart.
- b. Ilyenkor `kirándulni kell.

(45) **Infinitívusz másodlagos predikátumként**

- a. ` Jóska `kapálni indult.
- b. A `hajó már-már `süllyedni látszott.

Izgalmas jelenség az igekötős (illetve általában igevivős) infinitívuszok viselkedése az ilyen szerkezetekben. A segédigék mintha a „magukénak tekintenék” az infinitívusz igevivőjét, míg az egyéb hangsúlykerülő igék igevivőstül engedik maguk elé az infinitívuszt:¹

(46) **Igevivős infinitívusz segédigével**

- a. ` Pista `be akart `úszni.
- b. Ilyenkor `el kell `menni `kirándulni.
- c. ` Pál `szárazra fogja `törölni a `hátát.

(47) **Igevivős infinitívusz másodlagos predikátumként**

- a. ` Jóska `lezuhanozni indult.
- b. A `hajó már-már `elsüllyedni látszott.
- c. A `gyerek `darabokra tépni készült az `iratokat.

¹ Vonzó lehetőségnek tűnhetne az a feltételezés, hogy ehhez hasonló módon „tekinti magáénak” a segédige az infinitívuszi vonzat *tárgyát* is, amint a „tárgyas/alanyi” egyeztetés mutatja:

- (i) a. Be akarta vinni az iratokat a tanácsra.
- b. Be akart menni a tanácsba.

Ezt a jellegzetességet azonban a második típusba tartozó, „erősen hangsúlykerülő” igék is mutatják:

- (ii) a. Már-már elveszni látta legjobb harcosait.
- b. Már-már elveszni látott minden harcost.

Az infinitívusz tárgyával való „tárgyas/alanyi” egyeztetés csak olyankor hiányzik, amikor az ige valahogy morfológiailag képtelen „tárgyas ragozásban” állni, és még ilyenkor is sokszor van ingadozás. Erről a jelenségről a következő kötet egyeztetésről szóló fejezetében szólnunk.

Végül még az is előfordul, hogy a ragozott segédige melletti infinitívusz is segédige, s azt még egy infinitívusz képében követi a főige. Ilyenkor a ragozott segédige igevivője lehet az infinitívuszos főigéhez tartozó igevivő:

- (48) a. Jóska el fog akarni menni.
 b. Jóska meg fog akarni tanulni úszni.
 c. *Jóska el fog készülni menni.
 d. Jóska készülni fog elmenni.
 e. Jóska elmenni fog készülni.

A (c) mondat azt mutatja, hogy amikor az infinitívuszban álló infinitívuszvonzatú ige nem segédige (hanem pl. a *készül*), akkor nem „örökítheti át” az infinitívuszos főige (*elmenni*) igevivőjét (az *el*-t) a segédigére (a *fog*-ra); csak a (d–e) változatok elfogadhatóak.

3.4. A fókusz

Jellegetes és gyakran használt szerkezet a magyarban az, amikor az igevivőben álló elem (vagy maga az ige) irtóhangsúlyt visel. Ezt a szerkezetet neveztük fókuszos mondatnak (l. az 1. fejezetet), és a fókusz az irtóhangsúlyt viselő kommenten belül álló elem. A fókusz legtöbbször a szembeállítás eszköze, és ezt használjuk azokban a helyzetekben is, amikor helyesbítünk, visszavágunk vagy kérdésre válaszolunk.

- (49) a. Nem [/]Lujzi ment el a gyerekekért, _⊥hanem [\]Feri.
 b. Nemcsak [/]Lujzi ment el a gyerekekért, _⊥hanem [\]Feri is.
 c. (– A [\]Móricka [\]összetörte a [\]kínai [\]vázát.)
 – A [\]japán [\]vázát törte össze.
 d. (– Na, [\]jöjjön be a [\]Petike!)
 – [\]Ne a Petike [\]jöjjön be!
 e. (– [\]Ki volt ott?)
 – [\]Feri volt ott.
 f. (– [^]Eljöttek a fiúk?)
 – [\]Igen, [\]eljöttek a fiúk.

A fókuszos elem jelentéstani sajátossága, hogy kizárólagosságot hordoz. Ha individuumot (személy, tárgy stb.), időpontot vagy helyet megnevező kifejezés (névelős névszói csoport, név vagy ilyet tartalmazó határozó) áll a fókuszban, akkor a fókuszos mondat azt állítja, hogy a komment igével kezdődő része és a topik által kifejezett állítás a releváns személyek, tárgyak, helyek vagy időpontok közül kizárólag a fókuszban álló kifejezés által megnevezettekre igaz:

- (50) [\]Kati hozta fel a szenet. (más nem, ő egyedül)

Ez a fentiekben látott fókuszos szerkezetekben is teljesül, ahol az igevivőben álló kifejezés nem visel irtóhangsúlyt:

- (51) a. `Ma `Feri vitte el az `óvodába a `gyerekeket.
 b. `Zolus] [a `polcra rakta a `könyvet.
 c. `Zsuzsi] [ `Zolinak adta a `könyvet.

A topik és komment prozódiai elhatárolására szolgáló tesztek tárgyalásakor már láttuk, hogy ha az ige előtt a fókuszban olyan kifejezés (pl. mellérendelést, birtokos szerkezetet vagy jelzőt tartalmazó névszói csoport) áll, amely több főhangsúlyos elemet tartalmaz, akkor az általában az összes főhangsúlyát megtartja, és csak az utolsó főhangsúlyos eleme indítja a komment egész hátralevő részén átívelő dallamot. Ez alól csak az az eset kivétel, amikor a névszói csoportnak csak egy részösszetevőjét állítjuk szembe, de – mivel az nem ragadható ki a nagyobb összetevőből, és így önmagában nem állítható fókuszba – az egész kifejezés az ige előtt áll. Ilyenkor a kontrasztba állított összetevő első szótagján indul a kommenten átívelő dallam.

- (52) a. (– `Ki hagyta itt azt a koszos csukát?)
 Azt a `koszos /csukát a /vejem /féltestvérének a `fia hagyta itt.
 b. (– A `vejed `kijének a fia hagyta itt azt a koszos csukát?)
 Azt a `koszos /csukát a /vejem `féltestvérének a fia hagyta itt.
 c. (– ^Kinek a féltestvérének a fia hagyta itt azt a koszos csukát?)
 Azt a `koszos /csukát a `vejem féltestvérének a fia hagyta itt.

Ha olyan összetevőt állítunk kontrasztba, amely semleges mondatokban is az igeivőben állna, akkor a fókuszos mondatot a semlegestől az különbözteti meg, hogy az előbbiben a szembeállított elemet tartalmazó igeivő irtóhangsúlyt visel, míg az utóbbiban nem irtóhangsúlyos az igeivő, csak az ige csügg mögötte hangsúlytalanul. A fókuszos mondatokban a topik is gyakran lebegő jellegű (leggyakrabban emelkedő) dallamot visel:

- (53) a. `Petra a `fiókba rakta a `pénztárcáját.
 b. /Petra a `fiókba rakta a pénztárcáját.
 c. `Gyerekek jöttek be a `kapun.
 d. `Gyerekek jöttek be a kapun. (^Nem felnőttek).
 e. `Tomi `kevés holmit hozott `magával az /útra, \_mert /utál `sokat
 `cipekedni.
 f. `Tomi /kevés holmit hozott magával az útra, `Feri viszont `sokat.

A semleges és a fókuszos mondatoknak a tagadásuk is különbözik. A semleges mondatok tagadásakor a tagadószó egyedül áll az igeivő-pozícióban, és a nem tagadott mondatban ott álló összetevő az ige mögött jelenik meg. A fókusz nélküli tagadott mondatok nem tartalmaznak irtóhangsúlyt. (Persze ha visszavágásként vagy helyesbítésként hangzanak el, akkor igen.)

- (54) a. /Petra `nem rakta a >fiókba a `pénztárcáját.
 b. `Nem jöttek be `gyerekek a `kapun.
 c. `Tomi `nem hozott magával `kevés holmit az `útra.

Az egzisztenciális és a nyomatékos mondatok tagadása is ugyanilyen szórendű. Ezt a szórendi változatot egyébként **igetagadásnak** szokták nevezni, mert a tagadószó közvetlenül a ragozott ige előtt áll.

- (55) a. `Jöttek be `gyerekek a \kapun.
 b. `Bejöttek `gyerekek a \kapun.
 c. `Nem jöttek be `gyerekek a \kapun.

A fókuszos mondatok tagadásakor viszont a tagadószó a fókuszos elem előtt áll, és együtt alkotnak irtóhangsúlyos igevivőt, amelyben az irtóhangsúly a tagadószón van. Ennek a szórendi változatnak **fókusztagadás** a neve:

- (56) a. /Petra \nem a fiókba rakta a pénztárcáját.
 b. \Nem gyerekek jöttek be a kapun.

A fókuszos mondatok tagadása azt mutatja, hogy nemcsak arról van szó, hogy a fókuszban álló elem önálló állítást képvisel, amely ráépül a komment igével kezdődő része és a topik által kifejezett másik állításra, hanem a mondat az utóbbit állítás-ként nem is tartalmazza. A fókuszos (53b) és (53d) mondat nem *állítja*, hogy Petra valahova elrakta a pénztárcáját, illetve hogy bárki is bejött a kapun, hanem **előfeltételezi**. A (53b) mondat esetében az az előfeltételezés, hogy van olyan *hely*, ahova Petra elrakta a pénztárcáját, a (53d) mondat esetében pedig az, hogy van *valaki*, aki bejött a kapun. A dolgoknak azt a halmazát, amelynek valamelyik elemére az állításnak teljesülnie kell, az határozza meg, hogy a fókuszban álló kifejezés milyen halmazba tartozik. Ezt a halmazt a logikával foglalkozók által használt zsargonban **az egzisztenciális kvantifikálás tartományának** nevezik.

A tagadás az előfeltételezéseket érintetlenül hagyja: ugyanezek az előfeltételezések vonatkoznak a mondatok tagadott változatára is. A tagadott (56a) és (56b) mondat is csak akkor lehet igaz, ha ugyanazok az előfeltételezések teljesülnek, amelyeknek az állító párjuk igaz voltához is teljesülniük kell, nevezetesen, hogy Petra valahova elrakta a pénztárcáját, illetve hogy valaki bejött a kapun.

A tényleges szembeállítást tartalmazó, a *nem ... hanem ...*, a *nem csak ... hanem ...*, illetve a *nemcsak ... hanem ... is* szerkezeteket tartalmazó kontrasztív fókuszos mondatokban a *nem*, illetve a *nemcsak* hangsúlytalan, az irtóhangsúly mögöttük a fókuszos elemen van:

- (57) a. `Petra nem a /fiókba rakta a pénztárcáját, ₊hanem a \zsebébe.
 b. `Tegnap nem /kevesen jöttek el, ₊hanem /kifejezetten \sokan.
 c. `Tegnap nem csak /kevesen jöttek el, ₊hanem /kifejezetten \sokan.

Ebben a szerkezetben minden igevivőbe törekvő elem igevivő maradhat, még az igeikötők is. Sőt, ilyen helyzetben még olyan elemek is főhangsúlyt viselhetnek és szembeállíthatók, amelyek egyébként mindig hangsúlytalanok (például a névelők), és ebben a szerkezetben olyan kifejezések is állhatnak igevivőként, amelyek egyébként az ige előtti kommentszakaszon nem jelenhetnének meg:

- (58) a. Nem /megette a krémest, ₊hanem /meg\zabálta.
 b. Nem /egy nő jött be, hanem \a nő.

- c. Nem vala/ mit hoztak be, ₁hanem /vala\kit.

A monoton csökkenő *kevés* kvantor is csak hangsúlytalan tagadószo után állhat az igevivőben (vagyis csak az előbbi *nem (csak) ... hanem ...* szerkezetben). A hangsúlyos tagadószozt tartalmazó *`nem kevesen* a kommenten belül az esetleges igevivő előtt áll és gyakorlatilag a *sokan* szinonimájaként viselkedik (ennek megfelelően akár a topikban is állhat).

- (59) a. /Tavaly] [az `adóbevallásukat is `nem kevesen `elfelejtették `időben
`feladni.
b. `Nem kevesen `tavaly] [`elfelejtették `időben `feladni az `adóbevallásukat.

Hasonlóan a hangsúlyos *nem*-et tartalmazó *nem sokan* is egy összetevőként viselkedik, ugyanúgy, mint a *kevesen*. Hasonló viselkedést találunk a korábban említett gyakorisági stb. határozók egy részénél is:

- (60) a. `Nemritkán eljött.
b. `Nem nagyon ütötte meg magát.

3.5. A hangsúlytalan *csak*

A hangsúlytalan *csak*-kal módosított névszói csoportok szintén igevivőként jelennek meg. Figyeljük meg, hogy ugyanakkor ezek el is veszítik a monoton növekvő értelmezésüket, amely topikban állva jellemzi őket:

- (61) a. (i) `Hat gyerek `sír, /tehát `hat gyerek `hangot ad.
(ii) `Néhány gyerek `sír, /tehát `néhány gyerek `hangot ad.
(iii) `Petike `sír, /tehát `Petike `hangot ad.
b. (i) Csak ^hat gyerek sír? Ebből nem következik, hogy csak `hat gyerek ad `hangot.
(ii) Csak ^néhány gyerek sír? Ebből nem következik, hogy csak `néhány gyerek ad `hangot.
(iii) Csak ^Petike sír? Ebből nem következik, hogy csak `Petike ad `hangot.

A monotonitás hiánya egyébként az összes igevivőben álló, individuumot, helyet, időpontot stb. megnevező névszói csoportra igaz, azokra is, amelyek előtt nem áll *csak*, tehát például a fókuszos igevivőt tartalmazó mondatokra is. Például abból, hogy *hat gyerek ment el sétálni*, nem következik sem az, hogy *hat gyerek mozgott*, sem az, hogy *hat gyerek ment el sétálni a parkba*, tehát sem az állítás általánosításai, sem a szűkítései nem lesznek automatikusan igazak.

A monotonitásnak ez a hiánya abból adódik, hogy ezek a mondatok azt állítják, hogy a topik és a komment igével kezdődő része által megfogalmazott – és, mint láttuk, a fókuszos mondatok esetében csak előfeltételezett – predikátum pontosan az igevivőben álló névszói csoport által megfogalmazott individuumra (vagy individuu-

mokra) igaz (a relevánsak közül). Ez az állítás azonban csak pontosan a mondatban megnevezett predikátumra vonatkozik, nem vonatkozik sem az általánosításaira, sem a szűkítéseire.

A hangsúlytalan *csak* (közvetlenül) a ragozott ige mögött is állhat, de maga a névszói csoport ilyenkor is igevivő.

- (62) a. `Hat gyerek `jött csak `el.
 b. `Néhány gyerek `jött csak `el.
 c. `Petike `jött csak `el.

Hasonlóan a fókuszos mondatok tagadásához, a hangsúlytalan *csak*-os mondatok tagadásában a névszói csoport igevivő marad, aminek az élén hangsúlyosan (illetve a *nemcsak* ... *hanem* ... *is* szembeállító szerkezetben hangsúlytalanul) a tagadószó áll.

- (63) a. `Nemcsak Petike jött el.
 b. `Nem Petike jött csak el.

A *csak*-kal módosított mennyiségjelölőt vagy számlálószt tartalmazó névszói csoportok használatával egyébként a beszélő azt fejezi ki, hogy az adott számosságot kevésnek tartja. Mindazonáltal a *csak* maga a *kevés* kvantor előtt is megjelenhet.

- (64) a. Csak `kevés finnt ismerek `személyesen.

3.6. A *vala-* és a *né-*

Egyes mennyiségjelölők, amelyek normális esetben a topikban vagy az ige mögött állnak (pl. a *néhány*, az *egyes*, az *egy pár* stb.) megkövetelik, hogy az őket tartalmazó névszói csoporton belül főhangsúlyos szótag legyen, ha az ige előtti kommentszakszon állnak. Ez alól csak az az egy kivétel van (vagyis csak akkor viselheti a kvantor a komment záródallamát viselő főhangsúlyt), ha az illető főnévi csoport *csak*-kal módosítva áll az igevivőben. Ez a *né-* kezdetű névmási elemet tartalmazó kifejezésekre általában is igaz.

- (65) a. *`Tegnap `egyes fiúk jöttek el.
 b. `Tegnap csak `egyes fiúk jöttek el.
 c. *Az `ablakon `néhány fiú nézett ki.
 d. Az `ablakon csak `néhány fiú nézett ki.
 e. */Nekem `némelyik lepkefaj tetszik.
 f. /Nekem csak `némelyik lepkefaj tetszik.

Állhatnak viszont ezek a kifejezések az igevivőben akkor, ha a hangsúly a kvantor mögött van.

- (66) a. /Néhány `fiú nézett ki az `ablakon.
 b. Nekem /némelyik `lepkefaj tetszett meg `leginkább.

Ugyancsak nem állhatnak az igevivőben hangsúlyosan a *vala-* kezdetű névmási elemek. Az ezeket tartalmazó kifejezések csak akkor jelenhetnek meg itt, ha a névmási elem mögött viselnek főhangsúlyt.

- (67) a. *A `város `valahol található.
 b. A `város valahol `északabbra található.
 c. *`Valaki nézett be az ablakon.
 d. Valami `ismeretlen nézett be az ablakon.

3.7. A bár-/akár- ... is szerkezet

A *bár-*, illetve *akár-* kezdetű névmási elemeket tartalmazó kifejezések csak az alábbi speciális mellérendelő szerkezetben állnak az igevivőben:

- (68) a. `Bárhova bújt is el, `én `megtalálom.
 b. `Akárki legyen is az, az `emberünk `rá fog találni.
 c. `Nem fogom odaadni, `akármilyen szépen nézel is rám.

3.8. A kérdőszavak

A kiegészítendő kérdő mondatokban megjelenő kérdőszót tartalmazó kifejezések is mindig igevivőként jelennek meg a magyarban:

- (69) a. `Ki jött be?
 b. `Hány oldalt olvastál el ma?

A kérdőszó igevivőbe törekvése elég erős, de tagadósó állhat közte és az ige között (igetagadás) ugyanúgy, mint a fókuszos igevivők után.

- (70) `Ki nem jött be?

Maga a kérdőszó persze nem tagadható. De a *nem ... hanem ...* típusú szembeállító szerkezetben még a kérdőszó előtt is állhat tagadás:

- (71) Nem /mit hoztam, _hanem `kit hoztam.

Kiegészítendő kérdésekben állhat fókuszos kifejezés is, de ez csak akkor maradhat az ige előtti kommentszakaszon, ha a kérdő operátornál nagyobb a hatóköre. Ilyenkor ez a kérdőszó előtt áll és csak ő visel irtóhangsúlyt (a kérdőszó hangsúlytalan).

- (72) De a `kefírgombát ki rakta be a mélyhűtőbe? (nem a gesztenyepüré érdekel...)

Az ige mögött is állhat fókuszos összetevő. Ez ilyenkor irtóhangsúllyal jelenik meg, és a hatóköre a kérdőszóénál nagyobb és kisebb is lehet.

- (73) a. És /mikor viszik le a `lányok a szemetet?
 b. De /ki rakta be a `kefírgombát a mélyhűtőbe?

Tagadást nem tartalmazó mondatokban a kérdőszavak közül egyedül az okra rákérdező kérdőszavak, pl. a *miért* mögött szerepelhet nála kisebb hatókörű fókuszos elem az igevivőben. (A kérdőszó és a fókuszos elem között ilyenkor természetesen tagadás is állhat.)

- (74) a. /Miért (pont) a \szekrényfiókba rakta?
b. /Miért nem a \szekrényfiókba rakta?

4. fejezet

A kommentelőzmények

4.1. Bevezetés

A kommenten belül az igevivő előtt (a tagadással kapcsolatos jelenségeket leszámítva) a legtöbb modern magyar grammatika egyetlen homogén mezőt feltételez, amelyen belül (a topikhoz és az ige mögötti területhez hasonlóan) több összetevő is megjelenhet. Az itt megjelenő összetevők sorrendje ugyan nem kötött, de (ellentétben a topikon és az ige mögötti területen belüli sorrenddel) az ezen a területen belüli sorrendi különbségek jelentéskülönbséggel járnak.

A kommentnek ezt a részét az említett munkákban a „disztributív kvantorok” területének nevezik. Az elnevezés arra utal, hogy az itt megjelenő összetevőkre kötelezően teljesül az, hogy a komment hátralevő részében szereplő állítás az általuk megnevezett csoport minden elemére külön-külön (disztributív módon) igaz. A (1a) mondat például, ahol a *sok birtok* kifejezés az igevivő előtti disztributív kommentszakaszon áll, csak úgy érthető, hogy a birtokok (pl. koncentrikus körökben) külön-külön mind körülveszik a kastélyt. Ezzel szemben a (1b) mondat, amelyben a *sok birtok* kifejezés az igevivőben áll, érthető úgy is, hogy a sok birtok együtt (kollektív módon) veszi körül a kastélyt, de külön-külön nem feltétlenül igaz egyikre sem, hogy körülvenné.

- (1) a. \Sok birtok körülöleli a kastélyomat.
- b. \Sok birtok öleli körül a kastélyomat.

Sajnos azonban több szempontból sem felel meg a tényeknek az említett munkákban felvázolt kép. Egyrészt nem teljesül az a feltételezés, hogy minden lehetséges sorrendben megjelenhetnének azok az összetevők, amelyek az igevivő előtti kommentszakaszon belül előfordulhatnak. Valójában legalább három, egymáshoz képest szigorúan rendezett részt kell megkülönböztetnünk, amelyeket az ezeken a helyeken előforduló egy-egy tipikus elemről **IS pozíciónak**, **MINDEN mezőnek** és **SOK pozíciónak** fogunk nevezni, és szigorúan ilyen sorrendben következnek egymás után a komment elején. Másrészt az a hallgatólágos feltételezés sem teljesül, hogy az ezen a területen megjelenő kifejezések mindegyike érzéketlen lenne arra, hogy az igevi-

vőben mi áll: a SOK pozícióban álló elemek mögött az igevivőknek csak egy szűk osztálya fordulhat elő. Harmadrészt a kötelező disztributivitás nem korlátozódik erre a területre: vannak olyan kötelezően disztributív kifejezések (például a nem összehasonlító *a legtöbb* kvantort tartalmazók), amelyek egyáltalán nem jelenhetnek meg itt, hanem csak a topikban vagy az ige mögött. A többi kötelezően disztributív kifejezéstípus pedig akkor is disztributív, ha nem itt (hanem a topikban vagy az ige mögött) jelenik meg. Negyedszer pedig – mint rá fogunk mutatni – maga a kötelező disztributivitás is csak bizonyos értelemben igaz erre a területre.

Látni fogjuk azt is, hogy számos mennyiségjelölőt nem tartalmazó határozó szórendi és prozódiai viselkedése is nagyon hasonlít az itt előforduló mennyiségjelölős kifejezések egyik típusának viselkedésére. Ezért nem a hagyományos „disztributív kvantorok” megnevezést fogjuk használni az itt megjelenő elemekre, hanem a szakirodalomban szintén használatos semlegesebb **kommentelőzmények** kifejezést.

4.2. Az IS pozíció

Az igevivő előtti kommentrészek közül az első az IS pozíció. Az IS pozícióban ‘szinten’ jelentésű hangsúlytalan *is*-t tartalmazó összetevők szerepelhetnek, de általában egyszerre csak egy: ha több olyan *is*-es összetevő van a mondatban, amelynek itt lenne a helye, akkor a kisebb hatókörű inkább az ige mögött jelenik meg:

(2) Csilla *is* szereti a Lucát *is*.

Az *is*-es kifejezésnél eggyel kisebb hatókörű tagadást tartalmazó mondatokban az *is* szócska helyett a *sem* szócska áll. Az összes alábbi állítás *sem*-es összetevőkre is áll.

Az IS pozícióra csak korlátozott értelemben teljesül a disztributivitási kényszer. Az alábbi (3) mondat esetében például nem kizárt, hogy Péterék együtt emelték fel a zongorát (tehát magára az *is* előtti összetevőre nem vonatkozik a disztributivitási kényszer), de az valóban kizárt, hogy azok a megemlítettlen mások, akik mellett Péterék is fölemelték a zongorát, Péterékkal együtt csinálták volna a dolgot.

(3) Péterék *is* fölemelték a zongorát.

Mellesleg megjegyezzük, hogy azokról a megemlítettlen másokról a mondat nem is állítja, hogy felemelték a zongorát, hanem előfeltételezi. A mondat nem egyszerűen hamis, ha olyankor használjuk, amikor Péteréken kívül senki sem emelte fel a zongorát, hanem ilyenkor nem teljesülnek a használatának a feltételei, és ezért nem is rendelhetünk egyértelműen igazságértéket a mondatához.¹ Azt, hogy a mások általi felemelést csak előfeltételezi a (3) mondat, nem pedig állítja, az is mutatja, hogy a

¹ Azért beszélünk előfeltétvről (preszuppozícióról), mert a helyzet hasonlít ahhoz, mint ami az alábbi mondat esetében fennáll (lévén, hogy Franciaországnak jelenleg nincs királya, de mivel határozott névszói kifejezésként szerepel, a mondat előfeltételezi a létezését):

(i) A jelenlegi francia király kopasz.

mondat tagadása (vagyis ami azt jelenti, hogy ‘nem igaz, hogy Péterék is fölemelték a zongorát’), a kontrasztív topikos (4) mondat.

- (4) /Péterék \nem emelték föl a zongorát.

A kontrasztív topik értelmezéséből azonban következik (lásd a 2.3.5. pontot), hogy a tagadott mondat sem tagadja (sőt, sugallja), hogy vannak mások, akik viszont felemelték a zongorát. A tagadás mindig csak a mondat állítását tagadja, az előfeltevéseit érintetlenül hagyja.

Az *is*-es összetevőre vonatkozó korlátozott disztributivitás tehát egyszerűen azal magyarázható, hogy az *is*-es mondatok esetében inherensen két állítás van minden esetben, az *is* előtti összetevőre vonatkozó tényleges, és a valaki másra vonatkozó pusztán előfeltételezett állítás, és mivel mindkettőnek *függetlenül* igaznak kell lennie ahhoz, hogy a mondat igaz legyen, ezért a disztributivitás is elkerülhetetlen (hiszen a disztributivitás nem más, mint hogy ugyanaz az állítás több dologra függetlenül igaz).

Az IS pozícióban álló ‘szintén’ jelentésű *is*-es kifejezések *még*-gel és *már*-ral is módosíthatók. A *még* és a *már* azonban nem alkot egy frázisösszetevőt az általa módosított összetevővel. Prozódiailag nem is integrálódnak a kommentbe, mert nem viselhetnek főhangsúlyt. Akár határozó is ékelődhet közéjük és az *is*-es kifejezés közé.

- (5) a. A \Lajos már \szerintem \tavaly is \itt nyaralt.
b. A /Zsuzsit \még valószínűleg az \Iván is csinosnak tartja.

Az IS pozícióban állhatnak mennyiségjelölőt (kvantort) tartalmazó *is*-es összetevők is. Ezek kötelezően a kvantor mögött viselnek főhangsúlyt: a kvantor mögötti puszta névszói csoport ezekben az esetekben predikatív vagy kifejezetten kontrasztív jelentést hordoz. Ilyenek például a /*hat/néhány/sok/egy pár/valahány/több/egy csomó \fiú is*, a /*legtöbb \fiú is*, illetve az /*egyebizonyos \fiúk is*.

- (6) a. /Tegnap még a legtöbb \fiú is \rögtön elaludt \ebéd után.
b. Aztán /Zoli \még vagy nyolc \hologramot is \mindenkinek \megmutatott.

Ebben a szerkezetben szerepelhet az *egy kevés* kvantor is, de ennek az a sajátossága, hogy csak anyagnév (nem megszámlálható jelentésű főnév) állhat utána:

- (7) a. /Még egy kevés \tej is \maradt a \hűtőben.
b. *Egy kevés \fiú is eljött. (Egy pár/néhány \fiú is eljött.)

4.3. A MINDEN mező

A MINDEN mező arról kapta a nevét, hogy itt jelennek meg az ún. **univerzálisan kvantált** kifejezések, mint a *minden, mindenki, mindig, minden gyerek, minden egyes gyerek, az összes, mindegyik, valamennyien* (=mindannyian) stb. Ugyancsak itt jelennek meg az ún. *értékelő is*-t tartalmazó kvantoros összetevők (ezek nem té-

vesztendő össze az IS pozícióban álló ‘szintén’ jelentésű *is*-es kifejezésekkel), mint a ‘*hatan is*, ‘*többször is*, ‘*százszor is* stb., amelyek azt fejezik ki, hogy az adott számosság a beszélő szerint soknak számít. Ez utóbbiak prozódiailag abban különböznek a ‘szintén’ jelentésű *is*-t tartalmazó kvantoros kifejezésektől, hogy – szemben azokkal – a bennük szereplő kvantoron (és nem amögött) viselnek főhangsúlyt.

- (8) a. /Petike hat \fiút is mindig meghívott. (A fiúk közül is volt hat olyan...
= ‘szintén’ értelmű *is*)
b. /Petike \hat fiút is mindig meghívott. (A fiúk közül hat olyan is volt...
= értékelő *is*)

Az értékelő *is* jelentéséből adódik, hogy itt számos mennyiségjelölő nem szerepelhet, amely ‘szintén’ jelentésű *is*-es kifejezésekben igen. Nem szerepelhetnek például a *néhány*, *egy pár*, *egy kevés*, *valahány* kvantorok, mert ezeknek a jelentése nem fér össze a kifejezés ‘soknak számít’ jelentésével. Ugyancsak nem szerepelhetnek az *egy csomó*, illetve a *sok*, hiszen ezeknek önmagukban is az a jelentésük, hogy ‘sok’.

Ebben a szerkezetben a névszói csoport élén álló *egy* nem lehet hangsúlyos, és csak olyan *egy*-gyel kezdődő (vagyis határozatlan névelős) névszói csoportok szerepelhetnek benne, amelyek számlálószt és anyagnevet tartalmaznak, illetve – és ilyenkor a főnévnek nem is kell anyagnévnek lennie – amelyek az *egész* szót tartalmazzák. Ezekben a névelőt követő számlálószon, illetve az *egész* szón van a hangsúly.

- (9) a. \Petike egy \liter tejet is \megiszik \naponta.
b. \Zoli egy \egész doboz cigarettát is \elszívott ma.

Az ezeket a feltételeket nem teljesítő határozatlan névelős névszói csoportok mellett az *is* mindig ‘szintén’ értelmű.

Szintén a MINDEN mezőben jelennek meg az esemény ismételt bekövetkezését kifejező időhatározók: a *megint* és az *ismét*:

- (10) a. A Csilla ismét mindenkit levett a lábáról.
b. A Csilla mindenkit ismét levett a lábáról.
c. A Csilla a szomszéd nénit is ismét levette a lábáról.
d. A Csilla ismét levette a lábáról a szomszéd nénit is.
e. *A Csilla ismét a szomszéd nénit is levette a lábáról.

Úgy tűnik viszont, hogy a hasonló jelentésű *újra* nem itt, hanem az alább tárgyalt SOK pozícióban áll, ugyanis a disztribúciójára az ott tárgyalt megszorítások jellemzőek.

A MINDEN mezőben – szemben az IS pozícióval – több összetevő is állhat egyszerre, a sorrendjük megfelel a hatóköri viszonyoknak:

- (11) a. Pétert mindenki többször is kinevette. (Mindenkihez több alkalom tartozik.)
b. Pétert többször is mindenki kinevette. (Több olyan alkalom is volt, amikor minden jelenlévő kinevette.)

Az ezen a területen megjelenő összetevőkre valóban igaz, hogy csak disztributív értelmezésük lehet. Az is igaz azonban, hogy bárhol jelenik is meg a mondaton belül egy olyan összetevő, amely itt állhat, csak disztributív olvasata lehet. Az itt megjelenő összetevők egyébként még az ige mögött és kontrasztív topikként jelenhetnek meg.

Az IS pozíció és a MINDEN mező elválasztását az indokolja, hogy a komment elején a 'szintén' jelentésű *is*-es összetevők nem szerepelhetnek olyan összetevő mögött, amely a MINDEN mezőben áll. Ha az *is*-es összetevőnek kisebb a hatóköre, akkor az ige mögött jelenik meg (irtóhangsúly nélkül):

- (12) a. $\wedge$ Zsuzsit is mindenki felhívta?
 b. $\wedge$ Mindenki felhívta Zsuzsit is?
 c. $*\wedge$ Mindenki Zsuzsit is felhívta?

Az IS pozíció és a MINDEN mező közös tulajdonsága, hogy ezeknek és az igevivőnek a kitöltése egymást általában nem befolyásolja: nem lökik ki az ige kötőket és más igemódosítókat az igevivőből, állhat mögöttük fókusz vagy predikátum-operátor:

- (13) a. $\backslash$ Mindenki leszállt.
 b. $\backslash$ Mindenki továbbállt.
 c. $\backslash$ Mindenki vizet ivott.
 d. $\backslash$ Mindenki keveset evett.
 e. $\backslash$ Mindenki Pétert hívta meg.

Szabadon előfordulhat utánuk bármelyik igetővel kezdődő konstrukció is: a felszólító (14a), a folyamatos (progresszív) (14b) és az eseményegzisztenciális (14c) (az utóbbi persze a *megint/ismét* típusú elemek után nem):

- (14) a. $\backslash$ Mindenki $\backslash$ álljon $\backslash$ fel.
 b. $\backslash$ Mindenki $\backslash$ rohant $\backslash$ le a $\backslash$ lépcsőn.
 c. $\backslash$ Mindenki $\backslash$ hagyta már $\backslash$ otthon a $\backslash$ sapkáját.

Individuumegzisztenciális állítmány téma vonzataként nem szerepelhetnek a MINDEN mezőben szereplő univerzálisan kvantált kifejezések, mert ezek specifikusak (ennek nem mond ellent, hogy a többségük tárgyként határozatlan igeragozással áll). Szerepelhet viszont az összes határozatlan *is*-es kifejezés: mind az IS pozícióban álló kvantor mögött hangsúlyos *is*-es kifejezések (*/hat/néhány/sok/egy pár/valahány/több/fő is*) mind pedig a MINDEN pozícióban álló értékelő *is*-es kifejezések (*^többen/hatan is*):

- (15) a. $*\backslash$ Minden fiú maradt az udvaron.
 b. $\backslash$ Hat fiú is maradt az udvaron. (értékelő *is*)
 c. $\backslash$ Hat $\backslash$ fiú is maradt az udvaron. ('szintén' értelmű *is*)
 d. $\backslash$ Néhány $\backslash$ nagyobb város is található a folyó partján. ('szintén' értelmű *is*)

4.4. A kommentelőzmények és a tagadás

Egyetlen igevivőtípus van, amely az IS pozícióban és a MINDEN mezőben álló elemekre hatással van: a tagadás. Ha tagadószó áll az igevivő elején (legyen az ige-tagadás vagy fókusztagadás), akkor azok a kifejezések, amelyek az IS pozícióban, illetve a MINDEN mezőben állnak, vagy egyáltalán nem jelenhetnek meg (ilyenek az értékelő *is*-es kifejezések – részletesen lásd alább), vagy sajátos alakban jelennek meg: a ‘szintén’ jelentésű *is* helyett *sem* vagy *se*; a *mindig*, *mindenhol*, *minden*, *mindenki* helyett *soha*, *sehol*, *semmi*, *senki* (*se/sem*); a *minden/mindegyik/minden egyes férfi* helyett pedig az *egy férfi se(m)*, *egyik férfi se(m)*, illetve a *semelyik férfi (se/sem)* áll. A tagadószó (a *nem*) nem jelenik meg, ha közvetlenül a *sem* vagy *se* után állna:

- (16) a. Én se ebbe a nőbe szeretnék bele... (*én is* + fókusztagadás)
 b. Zsuzsi se szereti a sztrapacskát. (*Zsuzsi is* + ige-tagadás)
 c. Senki se vesz föl ilyenkor nejlonharisnyát. (*mindenki* + ige-tagadás)
 d. Nekem soha senki semmit nem mond el. (*mindig mindenki mindent* + ige-tagadás)
 e. Egy férfi sem utálja nála jobban a futballt. (*minden férfi* + ige-tagadás)

A speciális alakok azt jelölik, hogy az adott IS, illetve MINDEN típusú összetevő hatóköre eggyel nagyobb a tagadásénál. Ezért ezek az összetevők nemcsak akkor jelennek meg ilyen formában, ha a kommenten belül az ige előtt állnak, hanem akkor is, ha az ige mögött irtóhangsúllyal állnak: ilyenkor is nagyobb ugyanis a hatókörük a tagadásnál. Ez az oka annak, hogy míg az ige mögötti IS és MINDEN típusú összetevők hangsúlytalanul is állhatnak (hiszen lehet kicsi a hatókörük), addig a SEM-es és SEMMI-s változataik csak irtóhangsúllyal:

- (17) a. `Nem szereti a sztrapacskát ^Zsuzsi se?
 b. `Nem vesz föl ilyenkor nejlonharisnyát ^senki se?
 c. `Nekem `nem mond el ^soha ^senki ^semmit?
 d. `Nem utálja nála jobban a futballt ^egy férfi sem?

Kontrasztív topikban ugyanakkor nem állhatnak ezek az alakok, mert a kontrasztív topikban álló elemeknek kicsi a hatókörük:

- (18) a. */Sehova \tavalý nem utaztunk el.
 b. */Lajost se \Lujza nem szereti.

Ha egy IS vagy MINDEN típusú összetevőnek kisebb a hatóköre a tagadásénál (vagyis a tagadás hatókörén belül jelenik meg), akkor a szokásos *is*, illetve *minden*... alakban jelenik meg (*is*-es összetevők leginkább csak kérdésekben állhatnak a tagadás hatókörén belül):

- (19) a. ^Nem jött el Angéla néni is?
 b. ^Miért nem jött el ^Angéla néni is?
 c. `Nem találsz `mindenhol `ilyen `kavicsokat...
 d. `Nem mindenhol `találsz `ilyen `kavicsokat...

Ugyanez a helyzet, ha nagyobb ugyan a hatókörük a tagadásénál, de valamilyen más operátor (fókusz (20a), predikátumoperátor (20ai) vagy predikátumhatározó (20aii)) ékelődik közéjük és a tagadás közé (ilyenkor több, mint eggyel nagyobb a hatókörük a tagadásénál):

- (20) a. `Tegnap is a `Feri nem volt itt.
 (i) `Feri is csak `kevés dolgot nem bír elviselni.
 (ii) `Juli is csak `ritkán nem vesz fel `melltartót.

Más a helyzet, ha a közbeékelődő operátorok maguk is univerzális operátorok: ilyenkor – bár szigorú értelemben az előrébb álló operátorokra nem teljesül, hogy éppen eggyel lenne nagyobb a hatókörük a tagadásénál – mindannyian *soha*, *senki*, *semmit* stb. alakban szerepelnek, mint ahogy azt már a (16d) példában láttuk.

Sajátos szórendi követelmény, hogy az

is-es kifejezés > univerzális kvantorok > tagadás

hatókörsorrend esetén az univerzálisan kvantált kifejezések nem maradhatnak az ige előtt (l. (21a)), hanem az ige mögött állnak (természetesen irtóhangsúllyal: (21b), hiszen nagyobb a hatókörük a tagadásénál). Az ige mögött irtóhangsúlyt nem tartalmazó változat nem jó (l. (21c)):

- (21) a. *Lajos se sehova se utazott el?
 b. `Lajos se utazott el ^sehova?
 c. *^Lajos se utazott el sehova?
 d. *^Te se mondasz nekem semmit?
 e. *^Engem se szeret senki?

Ugyanez a helyzet, ha több *is*-es kifejezés szerepel a mondatban a tagadásnál nagyobb hatókörrel: ezek közül csak egy állhat a komment elején: a legnagyobb hatókörű.

- (22) a. `Angéla néni se jött el ^Jenő bácsi születésnapjára se?
 b. *Angéla néni se Jenő bácsi születésnapjára se jött el?

Az ige előtti *sem*-es összetevőre vonatkozó szórendi feltételt tehát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy annak pontosan az ilyenkor meg sem jelenő tagadószó hűlt helyén kell állnia, vagyis a kitöltött IS pozíció és a tagadószó helye (vagyis az igevivőpozíció) között nem állhat semmi.

Egyszerű mondat formájában ugyanakkor nem fogalmazható meg olyan tényállás, ahol a hatóköri viszonyok a következők:

univerzális kvantorok > *is*-es kifejezés > tagadás,

mint például a következő szituáció esetén: ‘Mindenkire igaz, hogy (másokon kívül) Ubult sem szereti.’ A tagadást nem tartalmazó hasonló mondatok esetében az *is*-es összetevő az ige mögött irtóhangsúly nélkül áll. Ez a szórendi változat ebben az esetben nem jó (l. (23c)), a hátul irtóhangsúlyos (23d) változat grammatikus, de csak úgy érthető, hogy az *Ubult se* hatóköre a legnagyobb:

- (23) a. *[^]Mindenki Ubult se szereti?
 b. *[^]Senki (se) Ubult se szereti?
 c. *[^]Senki se szereti Ubult se?
 d. ^{`</sup>Senki se szereti <sup>^</sup>Ubult se? = <sup>`}Ubult se szereti [^]senki?

A *megint* és az *ismét* határozóknak nincs olyan alakjuk, amely azt jelezné, hogy a tagadás hatókörén kívül állnak. Ez talán azért van, mert mindig ott állnak:

- (24) ^{`</sup>Megint <sup>`}nem jött el [`]senki.

Az értékelő *is*-es kifejezések – mint említettük – nem állhatnak a tagadás hatókörén kívül (nincs olyan alakjuk, amit ilyenkor felvehetnének, l. (25a)). Állhatnak viszont (kérdésekben) a tagadás hatókörén belül (l. (25b)):

- (25) a. *^{`</sup>Lajos <sup>`}többször $\left\{ \begin{array}{l} \text{is nem} \\ \text{sem} \end{array} \right\}$ jött el.
 b. ^{`</sup>Miért nem jött el <sup>`}többször is?

Az alábbi példa, amelyben a *többször* helyett a *hatan* kvantoros kifejezés szerepel, azt mutatja, hogy létezik olyan mondat, amely alakilag úgy néz ki, mint amilyenek egy értékelő *is*-es kifejezésnél kisebb hatókörű tagadást tartalmazó mondatot várnánk az előbbiekből alapján. Ennek azonban a várttól különböző a jelentése.

- (26) a. *[`]Hatan is nem jöttek el. (*értékelő *is* + igetagadás)
 b. [`]Hatan sem jöttek el. ($\neq$ értékelő *is* + igetagadás)

Az első (26a) változat – az eddigiek alapján nem meglepő módon – rossz, ugyanakkor a második – ez esetben grammatikus – (26b) változat sem érthető az értékelő *is*-es kifejezésnél kisebb hatókörű tagadásként, vagyis nem jelenti azt, hogy ‘hatan is voltak, akik nem jöttek el’, hanem az a jelentése, hogy ‘hat ember ugyan nem sok, de annyian sem voltak azok, akik eljöttek’, vagyis ebben az esetben a tagadás az értékelő *is* jelentését tagadja, vagyis annál eggyel nagyobb hatókörű: *hatan is voltak* = ‘legalább hatan voltak, és hat soknak számít’; *hatan sem voltak* = ‘hat kevésnek számít, de még annyian sem voltak’. Ennek fényében érthető, hogy a *többször is* esetében miért nem használható a tagadásnak ez a formája: a *többször is* jelentése önmagában ellentmond a tagadott szerkezet jelentésének azon részének, hogy ‘kevésnek számít’.

4.5. A SOK pozíció

Az igevivő előtti kommentszakasz tárgyalását egy olyan példa bemutatásával kezdtük (a példát alább megismétljük), amely azt mutatta, hogy van a *sok* kvantort tartalmazó kifejezéseknek egy olyan típusa, amely után állhat kitöltött igevivő (például igeötő). A példa azt is bemutatta, hogy az ilyen kifejezések értelmezése mindig kötelezően disztributív:

- (27) [`]Sok birtok körülöleli a kastélyomat.

Ez a fajta *sok* azonban nem jelenhet meg tetszőleges helyen a komment-előzmények között: csak az utolsó helyen állhat. Nem követheti sem IS, sem MINDEN típusú összetevő a komment elején, mint azt a következő példákban bemutatott topiktesztek mutatják. (Itt az eldöntendőkérdés-tesztet használjuk. A topiktesztek részletes tárgyalását lásd a 2. fejezetben.)

- (28) a. $\hat{\text{Tegnap}}$ is mindenkire sokan megharagudtak?
 b. $\ast\hat{\text{Sokan}}$ tegnap is mindenkire megharagudtak?
 c. $\ast\hat{\text{Tegnap}}$ is sokan mindenkire megharagudtak?

A tesztek tanúsága szerint az univerzális kvantor előtt nem állhat *sok*-os kifejezés a kommenten belül. Léteznek azonban mondatok, amelyekben a *sok* hatóköre nagyobb, mint az univerzális kvantoré, és ennek megfelelően előrébb is állnak a mondatban, vagyis az előbbi (28b) példa szórendje lehetséges szórend, de nem jó a hozzá rendelt szerkezet és intonáció. Az összes rendelkezésünkre álló topikteszt azt mutatja, hogy univerzális kvantor, illetve *is*-es kifejezés előtt az ige előtti területen csak a topikban állhat *sok*-os kifejezés:

- (29) a. $\text{/Sokan } \backslash\text{tegnap is mindenkire megharagudtak.}$
 b. $\backslash\text{Sokan } \hat{\text{tegnap is mindenkire megharagudtak?}}$
 c. $\text{/Sokan } \backslash\text{mindenkire megharagudtak.}$
 d. $\backslash\text{Sokan } \hat{\text{mindenkire megharagudtak?}}$
 e. $\backslash\text{Sokan } \backslash\text{tegnap } \backslash\text{mindenkire megharagudtak.}$

A kommentelőzmények területén belül tehát a *sok* típusú kifejezések előfordulása a mező legvégére korlátozódik. A *sok*-os kifejezések abban is különböznek az IS és a MINDEN típusú kifejezésektől, hogy míg azok nem érzékenyek arra, hogy mi áll mögöttük az igeívőben, ezek csak bizonyos típusú igeívők előtt állhatnak, mint azt az alábbi példák mutatják. (Vigyázzunk, hogy az alábbi példákat úgy olvassuk, hogy a *sok*-on eső dallam induljon. Topikban álló *sok*-kal persze jók a megcsillagozott példák is.)

- (30) a. $\backslash\text{Sokan leszálltak. } \backslash\text{Sokan továbbálltak.}$
 b. $\ast\backslash\text{Sokan vizet ittak. } \ast\backslash\text{Sokan makkot ettek az éhínség idején.}$
 c. $\ast\backslash\text{Sokan nőt bectelenítették meg.}$
 d. $\backslash\text{Sokan részt vettek a tüntetésen. } \backslash\text{Sokan éhen pusztultak az éhínség idején.}$
 e. $\ast\backslash\text{Sokan keveset ettek.}$
 f. $\ast\backslash\text{Sokan Pétert hívták meg. } \ast\backslash\text{Sokan Hajdúszoboszlón szálltak le.}$
 g. $\backslash\text{Sokan szarba léptek. } \backslash\text{Sokan fejbe verték. } \backslash\text{Sokan szájon vágták.}$
 h. $\backslash\text{Sokan a nyomába léptek.}$
 i. $\backslash\text{Sok könyv az asztalon maradt. } ?\backslash\text{Sok könyv az asztalon volt. } \ast\backslash\text{Sok város a Duna partján terül el.}$
 j. $\backslash\text{Sokan ott voltak a temetésen. } ?\backslash\text{Sokan külföldre utaztak. } ?\backslash\text{Sokan Szegedre utaztak.}$
 k. $\backslash\text{Sokan koszosak lettek. } \backslash\text{Sokan katonának álltak. } \backslash\text{Sokan útonállók lettek.}$

- l. \Sokan pirosra festették a kerítésüket. \Sokan laposra verték a szomszédjukat.
- m. *\Sok nő jól néz ki. *\Sokan furcsán állnak a dologhoz.
- n. *\Sokan tízig maradtak.
- o. *\Sokan mélyen alszanak. *\Sokan szépen lefeküdtek. *\Sokan töviről hegyire elmesélték a történeteket.
- p. *\Sokan mindenkit meghívtak.

A példák azt mutatják, hogy a kommentelőzmények végén álló *sok* után nem állhat fókusz (l. (30f)), predikátum-operátor (l. (30e)), névelő és kvantor nélküli (puszta) névszói csoport vonzat (l. (30b)), – kivéve az ige jelentésébe szorosan integrálódó, igeikötőszerűbb viselkedést mutató komplex predikátumrészeket (l. (30d) és (30g)) –, és nem állhat utána az igeikötőt elöl hagyó határozó sem (l. (30o)). Állhat viszont utána igeikötő (l. (30a)), eredményjelölő névszói vonzat (rezultatív szerkezet, l. (30l)), névszói állítmány (ideértve a szemantikailag üres – pusztán az állapotváltozást megnevező – igét tartalmazó rezultatív szerkezeteket is, l. (30k)), esetleg helyhatározó (l. (30i)) és célszerepű vonzat (l. (30j)), bár ez utóbbiak már kétesebb elfogadhatóságúak.

A *sok* kvantort tartalmazó kifejezések mellett itt jelennek meg a *több*-et tartalmazók is. Természetesen nemcsak az ilyen névszói csoportok, hanem a határozók is, például a gyakorisághatározók – *sokszor*, *többször* –, illetve a *gyakran*.

Az alábbi példák tanúsága szerint az igeikötő-inverziót nem kiváltó határozók – például az értékelő *jól* és általában a „pozitív értelmű” gyakoriság-, fok- és mérték-, mód-, illetve relatív időhatározók – szintén hasonló viselkedést mutatnak, bár némelyik típusuk még további megszorításokat tesz arra vonatkozólag, hogy milyen igevivő-típusok állhatnak utána. Az értékelő *jól* után például nem állhat célszerepű vonzat (l. (31j)) és névszói állítmány típusú rezultatív szerkezet sem (l. (31g)). Sokuk után a jelentésükből adódóan nem állhatnak állapotigék. Ilyen pl. az értékelő *jól*, a *gyorsan*, a *teljesen* stb. Hasonló szórendi viselkedésük miatt úgy tekinthetjük, hogy a ezek a határozók is a SOK pozícióban állnak.

- (31)
- a. Na, ezek \jól leszálltak/továbbálltak.
 - b. *\Jól vizet ittak/makkot ettek/keveset ettek.
 - c. *\Jól Pétert hívták meg/Hajdúszoboszlón szálltak le.
 - d. \Jól éhen pusztultak/az asztalon maradtak.
 - e. \Jól pirosra festették a kerítést/laposra verték a szomszédot.
 - f. \Jól szarba léptek/fejbe verték/szájon vágták.
 - g. *\Jól koszosak lettek/katonának álltak/jól útonállók lettek.
 - h. *\Jól az asztalon voltak/ott voltak a temetésen.
 - i. *\Jól a Duna partján terülnek el.
 - j. *\Jól Szegedre utaztak.
 - k. \Jól odautaztak.
 - l. *\Jól tízig maradtak.

Itt állnak például igeikötő-inverziót nem kiváltó „pozitív értelmű” fok- és mértékhatározók: *teljesen*, *nagyon*, *elég* (l. (32ai)). Ezek nem állhatnak az igevivőben (l.

(32aii). A „pozitív értelmű” módhatározók (pl. *gyorsan*, *szépen*) és relatív időhatározók (pl. *korán*) ezzel szemben igevivők is lehetnek (ha pl. kontrasztba állítjuk őket, l. (32bii)). A „negatív értelmű” határozók (pl. *rosszul*) ugyanakkor semleges mondatban csak igevivők lehetnek (l. (32ci), (32cii)):

- (32) a. (i) \Teljesen elrontotta. *Teljesen Péter rontotta el.
 (ii) *Teljesen rontotta el.
 b. (i) \Gyorsan kiment. \Szépen felöltözött.
 (ii) \Gyorsan ment ki. \Szépen öltözött fel.
 c. (i) *Rosszul megoldotta a feladatot.
 (ii) \Rosszul oldotta meg a feladatot.

Az értékelő *jól* egyébként abban különbözik a többi SOK pozíciós kifejezéstől, hogy nemcsak maga nem állhat az igevivőben, de egyáltalán nem jelenhet meg olyan mondatban, amelyikben fókusz vagy predikátum-operátor van, míg a többiek ilyenkor vagy az ige mögött állnak, vagy a topikban (pl. *sok*, *több*, *gyakran*), illetve a kontrasztív topikban (a „pozitív értelmű” határozók csak kontrasztív topikok lehetnek, ha a topikban állnak). A *sok*, *több*, *gyakran* stb., amelyek topikként, kontrasztív topikként és az ige mögött is állhatnak, kis hatókörűek, ha az ige mögött vagy a kontrasztív topikban állnak (l. (33e) és (33g)), és nagy hatókörűek, ha a topikban (l. (33d) és (33f)):

- (33) a. *Feri a lányt jól nézte meg magának.
 b. *Ez a tökkelütött rontotta el jól.
 c. *Kevesen rontották el jól.
 d. \Gyakran csak \néhányan jönnek el. (topik, a *gyakran* nagy hatókörű)
 e. /Gyakran csak \néhányan jönnek el. = Csak \néhányan jönnek el \gyakran. (a *gyakran* kis hatókörű)
 f. \Gyakran \Manyi jön el.
 g. /Gyakran \Manyi jön el. \Manyi jön el gyakran.

Ugyanílyen az eloszlása a *már \tegnap*, *már \tavaly* stb. kifejezéseknek: ezek is a SOK pozícióban állnak. Az alábbi példában a *sokan* nem állhat sem a SOK pozícióban, sem az igevivőben, mert ez a *már \tegnap* megjelenését kizárná:

- (34) a. /Sokan már \tegnap leadták az indexüket.
 b. ?Már \tegnap sokan leadták az indexüket.
 c. *Már tegnap sokan adták le az indexüket.

Ahol ezek nem állhatnak, az *is*-sel módosított változatuk (pl. a *már \tegnap is*) használható. Ezek viszont az IS pozícióban állnak.

- (35) a. Már ^tegnap is mindenki Vicát hívta fel?
 b. Már ^tegnap is sokan leadták az indexüket?
 c. Már ^tegnap is sokan adták le az indexüket?

A SOK pozícióban álló határozók nagy része mögött általában nem állhat tagadás, hiszen általában nincs értelme egy „nem cselekvés” módjáról, mértékéről stb. beszélni.

- (36) a. *Na ez \jól nem jött el.
 b. *Péter ma \korán nem feküdt le.
 c. *Bandi \teljesen nem javította meg a tévét.

Van olyan SOK pozíciós határozó is, amely után bizonyos esetekben állhat tagadás. Ezekben az esetekben azonban valószínűleg a tagadószó és az azt követő ige valójában egy lexikai egységet alkot: a „nemszeretés”, a „nemakarás” és a „nem oda nézés” valójában nem egyszerűen valamilyen viszony, szándék vagy cselekvés hiányát jelölik, hanem éppen egy másik (ellentétes) viszony, szándék, illetve cselekvés meglétét.

- (37) a. \Nagyon nem szeretem ezt a gyereket.
 b. \Nagyon nem akartam elmenni.
 c. ?\Nagyon nem nézett oda.
 d. *\Nagyon nem sértődött meg.

A *sok*, *gyakran* elemet tartalmazó összetevők mögött azonban valódi tagadás is állhat. Viszont ezek az összetevők mind lehetnek igevivők is, és a kötelezően igevivőként álló nem monoton növvő kvantorokra is igaz, hogy állhat mögöttük tagadás.

- (38) a. \Sokan nem jöttek el.
 b. \Gyakran nem jöttek el.
 c. \Kevesen nem jöttek el.
 d. \Ritkán nem jöttek el.

A SOK pozíciót egyébként nem kell feltétlenül önálló mondat szerkezeti pozíciónak tartanunk. Láttuk, hogy az itt álló kifejezések mindenképpen szigorú megszorításokat tesznek arra, hogy milyen kifejezés követheti őket a mondatban. Így azt a tényt, hogy a SOK pozícióban csak egy összetevő állhat, magyarázhatjuk úgy is, hogy ezek a megszorítások magukat a SOK típusú kifejezéseket is kizárják az itt megjelenő összetevőket közvetlenül követő lehetséges kifejezések köréből. Hasonlóan megfogalmazhatjuk kizárólag követési megszorítások formájában azt a tényt is, hogy a SOK pozíció a kommentelőzmények legvégén van: ehhez az IS és a MINDEN típusú kifejezéseket kell kizárnunk az itt megjelenő összetevőket közvetlenül követő lehetséges kifejezések köréből.

4.6. A *sok* jelentései és eloszlása

Az eddigiek folyamán megállapítottuk, hogy az ige előtti mondat szakaszon a *sok* kvantort tartalmazó kifejezések állhatnak a topikban (ekkor nem kaphatnak a kommentre jellemző dallamot, de állhat utánuk mondat határozó), a kommentelőzmények végén lévő SOK pozícióban (ilyenkor nincs igekötő-inverzió) és az igevivő-pozícióban is (ilyenkor van igekötő-inverzió). Azt is megemlítettük, hogy csak az igevivő *sok* en-

ged meg kollektív olvasatot (vagyis olyat, ahol a sokaságra együtt csoportként igaz a mondat állítása), míg mindegyik elhelyezés esetén lehetséges a disztributív olvasat (vagyis az az értelmezés, amely szerint az állítás a csoport minden elemére külön-külön igaz).

A disztributív–kollektív szembeállításon kívül más jelentéskülönbség is van az egyes elrendezések között. Számos igének olyan a jelentése, hogy csak disztributív olvasata van, mert ha egy csoportra igaz, akkor szükségszerűen minden tagjára külön-külön is az. Ilyen például a *leszáll* vagy a *bejön*. Mégis – mint a következő példák mutatják – ilyenkor is létezik az igekötő-inverziós és az igekötő-inverzió nélküli változat is, és jelentéskülönbség is van közöttük.

- (39) a. `Sokan `leszálltak `Hajdúszoboszlón. (Nincs már tele a vonat.)
 b. `Sokan szálltak le `Hajdúszoboszlón. (Sokan vannak az állomáson.)
 c. `Sokan `bejöttek a `folyosóról. (A folyosón lecsökkent a létszám.)
 d. `Sokan jöttek be a `folyosóról. (Tele van a szoba.)

Mindkét szituáció esetében olyan különbséget érzünk a mondatok között, hogy a két szórend esetén más az, amihez képest sok a leszálló, illetve a folyosóról bejövő. Az inverzió nélküli mondatokban a vonaton, illetve a folyosón korábban tartózkodók száma az, amihez viszonyítva sokan vannak azok, akik helyet változtattak. A hátul álló igekötőt tartalmazó párjukban viszont az állomás, illetve a szoba a viszonyítás alapja: a hely befogadóképességéhez, illetve ahhoz képest, hogy hányan szoktak leszállni, sok az, aki bejött, illetve leszállt.

Valójában arról van szó, hogy a *sok* többértelmű. Van arányra vonatkozó, és van abszolút mennyiségre vonatkozó jelentése. Az előbbi **arányos sok-nak**, az utóbbit **normatív sok-nak** nevezzük. Az arányos *sok* a kommentelőzmények végén áll, a normatív *sok* viszont igevivőként viselkedik.

Az állapotváltozást jelentő igék esetében az arányos *sok* természetesen azoknak az arányára vonatkozik, akik az állapotváltozás előtt a kiinduló állapotban levők közül átmentek az állapotváltozásra, a normatív *sok* viszont pusztán a végállapotba kerülők számosságára. Ezt figyelhetjük meg a következő mondatok esetében is:

- (40) a. `Sokan `felébredtek a `zajra. (Az alvók közül.)
 b. `Sokan ébredtek fel a `zajra. (Sokan ébren voltak egy darabig.)

Az alábbi példapár még jobban illusztrálja, hogy míg az arányos *sok* mellett az ige dinamikus értelmezése a természetes, addig a normatív *sok* mellett statikus értelmezés is lehetséges. (Érdekes egyébként a szórendi együttállás – hogy ilyenkor az igező megelőzi az igekötőt – a szintén nem dinamikus jelentésű progresszív, illetve esemény-egzisztenciális konstrukcióval.)

- (41) a. `Sokan kinéztek az ablakon, amikor beléptem. (Beléptem, és kinéztek.)
 b. `Sokan néztek ki az ablakon, amikor beléptem. (Néztek kifelé, mikor beléptem.)

Ha az igevivő fókuszos elemet tartalmaz, vagy olyanok a hatóköri viszonyok, hogy más predikátumoperátor áll ott, akkor mind az egyébként a kommentelőzmények

végén álló, mind az egyébként igevivőként viselkedő *sok* az ige mögött jelenik meg, és ilyenkor a közöttük lévő jelentéskülönbség nem jelent formai különbséget is egyben, vagyis neutralizálódik (semlegesítődik), és a mondat többértelmű lesz.

- (42) a. Az \én kastélyomat öleli körül sok birtok. (disztributív vagy kollektív)
 b. ^Kevés kastélyt ölel körül sok birtok? (disztributív vagy kollektív)
 c. \Hajdúszoboszlón szálltak le sokan. ('ott ürrült ki a vonat' (arányos), vagy 'ott lett zsúfolt az állomás' (normatív))

Ugyanez a helyzet áll elő akkor is, ha a *sok*-os kifejezés a kontrasztív topikban áll:

- (43) /Igazán sok birtok csak \ezt a kastélyt öleli körül.

Semmi okunk nincs feltételezni, hogy ne lenne a *kevés*-nek is egy arányos és egy normatív jelentése a *sok*-hoz hasonlóan. Ez a jelentéskülönbség azonban a *kevés* esetében soha nem járhat szórendi különbséggel, mert a *kevés*-re – nem monoton növvő kvantor lévén – nagyon szigorú szórendi kényszer vonatkozik: csak igevivőként jelenhet meg.

4.7. A kommentelőzmények disztributivitása

Hogy a disztributív–kollektív szembeállításon kívül más jelentéskülönbség is van a *sok* lehetséges elrendezései között, olyan igékkel szemléltettük, amelyek csak disztributív értelmezést engedtek meg. Olyan igék is vannak azonban, amelyeket csak egy csoport egészére alkalmazhatunk, a csoport tagjaira egyenként nem. *Összegyűlni* például csak egy csoport tud, a tagjaira külön-külön nem mondhatjuk, hogy *összegyűltek*. Nemcsak arról van szó, hogy egyedül nem lehet, de egy gyülekező csoport tagjaként sem lehet külön összegyűlni.

- (44) a. *Péter összegyűlt.
 b. *Összegyűltek a fiúk és Mari is.

A második mondat semmilyen szituációban nem használható, még akkor sem, ha Mari is a fiúk csoportjához csatlakozott.

Mint azt a 'szintén' jelentésű *is* tárgyalásakor bebizonyítottuk, az ilyen *is*-es kifejezések disztributivitása elkerülhetetlenül következik abból a tényből, hogy az, hogy az állítás valaki másra is igaz, az *is* jelentésének független előfeltevésként a része. Az *is* disztributivitása tehát nem független jelentésmozzanat, hanem elkerülhetetlen logikai következménye a szó jelentésének. Az alábbi mondat is csak akkor használható, ha a Vörösingesek és a Pál utcaiak külön-külön gyülekeztek:

- (45) Összegyűltek a Vörösingesek és a Pál utcaiak is.

Érdekes módon a legtöbb beszélőnek semmiféle problémát nem okoz, ha ezt az igét a „kötelezően disztributív kvantorok” bármelyikét tartalmazó kifejezéssel együtt használjuk (és leginkább csak a *minden...* elemet tartalmazót találják furcsának

azok is, akiknek bajuk van az ilyen mondatokkal, az *összes* szót tartalmazó szerintük is jó):

- (46) a. [?]Mindenki összegyűlt.
 b. Az összes gyerek összegyűlt.
 c. Az óra alatt többen is összegyűltek.
 d. Sokan összegyűltek az öreg asztala körül.

Azt találjuk, hogy a kötelező disztributivitás – legalábbis a fenti mondatokat elfogadó beszélők szerint – csak akkor érvényesül ezeknek a kifejezéseknek az esetében, ha tud. Semmi sem zárja ki azonban, hogy olyan igék álljanak mellettük, amelyek egyértelműen nem lehetnek disztributívák abban az értelemben, hogy az állítás az adott csoport minden tagjára külön-külön is kimondható.

Az *összegyűlik* mellett számos ilyen ige van egyébként, természetesen mind olyan tevékenységeket jelölnek, amelyeket nem lehet egyedül csinálni: pl. *találkozik*, *összeütközik*, *összeverekszik*, *hajba kap*, *összevész* stb. és persze minden az *egymás* kölcsönös névmást tartalmazó szerkezet, pl. az *egymásnak esik*. Persze sok más fontos dolog is van, amit nem lehet egyedül csinálni, mégis ez a tulajdonságuk nyelvtanilag kódolva olyan formában, hogy – mint például az *összegyűlik*-et – ne lehetne egyes számú alannyal használni őket. *Csókolózni*, *szeretkezni* és *verekedni* sem lehet egyedül, akkor sem, ha nem szerepel a mondatban az *össze* igekötő. Mégis jók az alábbi mondatok:

- (47) a. Lujzi a fal mögött csókolózik.
 b. Zsófi a mosdóban is szeret szeretkezni.
 c. Móricka megint verekedett a játszótéren.

Bizonyos értelemben persze a *mindenki* olyankor is „disztributívabb”, mint például az a *gyerekek*, amikor az *össze* igekötő vagy az *egymás* névmás jelenléte kizárja a valódi, ‘mindenkire külön-külön is elmondható’ értelmű disztributivitást. Az alábbiak közül az első mondatban nyugodtan homályban maradhat (a beszélőnek nem is kell tudnia róla), hogy a gyerekek közül valóban mindenki verekedett-e, vagy voltak, akik csak a szájukat tátották, míg a másodikban kizárt, hogy a gyerekek közül akár egy is lett volna, aki nem verekedett (az *összes* egyébként itt is szerencsésebb, mint a *minden*).

- (48) a. A gyerekek összeverekedtek/egymásnak estek.
 b. Az összes gyerek/minden gyerek összeverekedett/egymásnak esett.

Ilyen értelemben a *sok* is disztributív ezek mellett az igék mellett is. Az alábbi mondatot például nem használhatjuk olyankor, ha egy népes társaságnak csak néhány tagja kap hajba:

- (49) Tegnap az esküvőn sokan összeszólalkoztak.

Hasonló ‘mindenki részt vett benne’ értelmű hatást egyébként az *együtt* névmás mondatba helyezésével is el lehet érni. Így olyan mondatok is „megjavulnak”, amelyeknek az esetében az ige által megengedett és az univerzális kvantoros kifeje-

zések által ilyenkor kötelezően ki is használt disztributivitás az esemény csak egyszer végrehajtható volta miatt egyébként szemantikai anomáliához vezetne:

- (50) a. A gyerekek megették a Pistike születésnap tortáját. (Lehet, hogy volt, aki nem evett.)
 b. *És aztán \mindenki/az \összes gyerek/\minden gyerek megette a Pistike születésnap tortáját. (?! Csak egyszer lehet megenni!)
 c. És aztán mindenki/az összes gyerek együtt megette a Pistike születésnap tortáját. (Mindenki evett belőle.)

Ahogy az *együtt* jelenléte fölülbírálja a „mindegyikükre külön-külön is kimondhatjuk” értelmű disztributivitást, ugyanúgy bírálja felül a nyelvileg csak csoportosan végezhető jelenléte.

4.8. A topikban álló kvantorok disztributivitása

Vizsgáljuk most meg, hogy a topikban álló kvantoros kifejezések disztributív kényszere milyen erős. Az *egyesek* és a *néhányan*, esetleg az *egy páran* kollektív értelmezést is megengednek:

- (51) a. Egyesek tavaly megették a Pistike születésnap tortáját.
 b. Egy páran/néhányan tavaly megették a Pistike születésnap tortáját.

A *sokan* és a *többen* viszont a topikban is disztributív:

- (52) *Sokan/többen tavaly megették a Pistike születésnap tortáját. (?! Csak egyszer lehet megenni!)

A topikban álló disztributív kvantorok mellett – úgy tűnik – kevésbé lehet szabadon használni a csak kollektív értelmezést megengedő igéket:

- (53) a. ??\Sokan \tegnap \összeverekedtek.
 b. \Tegnap \sokan összeverekedtek.

Irtóhangsúlyos kommenttel ezek is jók, úgy tűnik, hogy ilyenkor viszont kontrasztív topikban állnak:

- (54) a. /Sokan (bezzeg) már \tegnap is összeverekedtek.
 b. /Sokan (bezzeg) \minden nap összeverekedszenek.

5. fejezet

A hatókör felszíni egyértelműsítése

5.1. Bevezetés

Miután részletesen megtárgyaltuk az egyszerű mondatok szerkezeti felépítését, ebben a rövid fejezetben visszatérünk arra a korábban kimondott elvre, amely szerint a mondatban előrébb álló elemek hatóköre nagyobb, mint a hátrébb állóké, és amelyet **a hatókör felszíni egyértelműsítése elvének** neveztünk. Most áttekintjük, hogy mely mondatszakaszokon álló összetevők között teljesül ez az elv, és melyek között nem.

5.2. Ahol az elv teljesül

Az alábbiakban összefoglaljuk azokat a mondatszakaszokat, amelyeken belül, illetve amelyek között a hatókör felszíni egyértelműsítésének elve teljesül.

5.2.1. Az ige előtti kommentszakaszon

Ez az elv az ige előtti kommentszakaszon maradéktalanul teljesül a magyarban, vagyis a kommentelőzmények és az esetleges igevivőben álló kifejezések sorrendje megfelel a hatókörüknek (az alábbi mondatok mind topik nélküliek):

- (1) a. ^Pétert is minden osztálytársa többször kinevette?
'Kérdés, hogy Péterre is igaz-e mások mellett, hogy minden osztálytársára igaz, hogy egynél többször kinevette őt.'
- b. ^Vicát is mindenki fölhívta?
'Kérdés, hogy Vicára is igaz-e mások mellett, hogy mindenki fölhívta őt.'

- c. $\wedge$ Mindegyik indonéz filmet kevesen nézték meg?
'Kérdés, hogy mindegyik filmre igaz-e, hogy kevesen nézték meg.'
- d. $\wedge$ Mindegyik lányt Lajos táncoltatta meg?
'Kérdés, hogy mindegyik lányra igaz-e, hogy Lajos volt az, aki megtáncoltatta.'

5.2.2. A topikban és a kommentben lévő elemek között

Ugyancsak teljesül az elv a nem kontrasztív topik és a kommentelőzmények viszonyában. Számos olyan kvantort tartalmazó kifejezés van, amelyek a topik–komment határra vonatkozó tesztek tanúsága szerint a topikban állnak. Ezeknek – bár nem részei a kommentnek, és más jellegű jelentést hordoznak, mint a komment elején álló kifejezések – egyértelműen független az értelmezésük a kommentben álló kvantorokétól, és ezért annak hatókörűnek kell őket tekintenünk:

- (2) a. $\wedge$ Sokan $\wedge$ mindenkit utálnak.
'Van egy sok emberből álló csoport, amelynek minden tagja mindenkit utál.'
- b. $\wedge$ A legtöbb férfi $\wedge$ minden meccset képes lenne végignézni.
'Van egy olyan csoport, amely a férfiak többségét magában foglalja, és amelynek minden tagja minden meccset képes lenne végignézni.'
- c. $\wedge$ Egyeseknek $\wedge$ mindent szabad?
'Van egy csoport, amelynek a tagjai úgy látom, mindannyian mindent megengedhetnek maguknak.'

5.2.3. Az ige előtt és az ige mögött álló elemek között

Ugyancsak igaz, hogy az ige mögötti irtóhangsúlyt nem viselő összetevőkben szereplő kvantorok hatóköre kisebb az összes eddig említett pozícióban álló összetevő hatókörénél:

- (3) a. $\wedge$ Mindenki fölhívta Vicát is?
'Kérdés, hogy mindenkire igaz-e, hogy mások mellett Vicát is fölhívta.'
- b. $\wedge$ Kevesen nézték meg mindegyik indonéz filmet?
'Kérdés, hogy kevés emberre igaz-e, hogy mindegyik filmet megnézte.'
- c. $\wedge$ Lajos táncoltatta meg mindegyik lányt?
'Kérdés, hogy Lajos volt-e az, aki mindegyik lányt megtáncoltatta.'

5.3. Ahol az elv nem teljesül

Az alábbi fontos szisztematikus kivételek vannak a hatókör felszíni egyértelműsítésének elve alól:

5.3.1. Az ige mögötti elemek között

Az ige mögötti irtóhangsúlyt nem viselő összetevők sorrendje nem tükrözi a közöttük fennálló hatóköri viszonyokat. Az ilyen mondatok többértelműek (az ige mögött neutralizálódnak a hatóköri különbségek):

- (4) ^Tegnap ostromolta meg mindkét pénzintézetet sok befektető?
- a. 'Az a kérdés, hogy tegnap történt-e az, hogy mindkét bankba sokan akartak bejutni.'
 - b. 'Az a kérdés, hogy tegnap történt-e az, hogy sokan voltak azok, akik mindkét bankba be akartak jutni.'

5.3.2. Az ige mögötti irtóhangsúlyos összetevők

Azok a mondatok, amelyek olyan ige mögötti irtóhangsúlyos összetevőt tartalmaznak, amely megjelenhet kommentelőzményként is, úgy értelmezendők, mintha az irtóhangsúlyos összetevő az ige előtti helyén jelenne meg. Ebben a szerkezetben gyakran fordulnak elő azok a kifejezések, amelyek az IS pozícióban szoktak állni, és a MINDEN mező elemei is előfordulnak benne. A SOK típusú kifejezések ezzel szemben nem kaphatnak az ige mögött irtóhangsúlyt, mert nem lehetne az ige előtt álló kifejezéseknél nagyobb hatókörük akkor sem, ha elől állnának.

- (5) a. \Mindenki fölhívta \Vicát is.
'Vicára is igaz mások mellett, hogy mindenki fölhívta őt.'
- b. \Kevesen nézték meg \mindegyik indonéz filmet.
'Mindegyik filmre igaz, hogy kevesen nézték meg.'
- c. \Lajos táncoltatta meg \mindegyik lányt.
'Mindegyik lányra igaz, hogy Lajos volt az, aki megtáncoltatta.'

Talán ennek az értelmezésnek a következménye az is, hogy a hajlandóságot kifejező hátravetett irtóhangsúlyos *is*-es konstrukciót tartalmazó mondatokban nem lehet az ige előtt semmilyen operátor (se univerzális kvantor, se predikátum operátor, se fókusz), mert ebben az esetben az *is*-es összetevő nagyobb hatókörű lenne ezeknél, és így a mondat már egész mást jelentene:

- (6) a. \Minden fiú elaludna a \padlón is.
'A padló is olyan hely, ahol minden fiú elaludna.'
≠ 'Minden fiú hajlandó lenne akár a padlón is elaludni.'

- b. Csak \Feri aludna el a \padlón is.
 ‘A padló is olyan hely, ahol csak Feri aludna el.’
 $\neq$ ‘Csak Feri lenne hajlandó akár a padlón is elaludni.’

Az alábbi mondat mindenesetre viszont ellentmondani látszik ennek:

- (7) a. \Bármelyik férfi elmenne utána a \világ végére is.

5.3.3. A kontrasztív topikban álló elemek

További kivétel, hogy a kontrasztív topikban álló, mennyiségjelölőt tartalmazó kifejezések értelmezése olyan, mintha az adott kifejezés az ige mögött állna (vagyis kicsi a hatókörük). Az alábbi mondatok jól illusztrálják ezt aényt. Az utolsó mondat azért rossz, mert jelentéstani anomáliához vezet, ha a *többször is* hatóköre nagyobb a moziba menés időpontját kizárólag a megnyilatkozás időpontját megelőző nappal azonosító fókuszos *tegnap* hatókörénél. Semmiféle anomáliához nem vezet azonban, ha a *többször is* hatóköre kisebb a fókuszos *tegnap*-énál, és mivel a kontrasztív topikos mondatban ez a helyzet, az jó is:

- (8) a. \Zsuzsi /többször is] [\Zolival ment moziba.
 = /Zsuzsi] [\Zolival ment moziba többször is.
- b. \Zsuzsi] [\többször is \Zolival ment moziba.
- c. \Zsuzsi /többször is] [\tegnap ment moziba.
 = /Zsuzsi] [\tegnap ment moziba többször is.
- d. * \Zsuzsi] [\többször is \tegnap ment moziba.

A kontrasztív topikos mondatok érdekes sajátossága, hogy a (kötelezően irtóhangsúlyos, és általában emelkedő karakterdallamú) kontrasztív topik és az azt követő (szintén kötelezően irtóhangsúlyos és általában eső karakterdallamú) komment sok (bár távolról sem minden) esetben ténylegesen is megcserélhető a két rész dallamának megcserélése nélkül úgy, hogy a mondat jelentése lényegében nem változik (a kérdőszót tartalmazó kérdések – l. (9c) – esetében ezt mindig megtehetjük):

- (9) a. (– Milyen nyelveken beszél?)
 – Hát /grúzul például \jól tud.
 = Hát /jól tud például \grúzul.
- b. /Mindenkit \én se hívnék meg.
 = /Én se hívnék meg \mindenkit. (De néhányukat szívesen látnám.)
- c. És a /gombák \miért nem fotoszintetizálnak?
 = És /miért nem fotoszintetizálnak a \gombák?

- d. (Több tárgyból kétszer is meghúzták.)
 De /háromszor csak \villanytanból bukott meg.
 = De csak /villanytanból bukott meg \háromszor.
- e. /Minden diák \két könyvet olvasott el.
 = /Két könyvet olvasott el \minden diák. (A *Háború és békét* és a *Pál utcai fiúkat*.)

Ugyanez megy az iskolai kérdésekre jellemző 'én tudom a választ, arra vagyok kíváncsi, hogy te is tudod-e' jelentést hordozó emelkedő dallamú kérdőszavas kérdésekkel is:

- (10) És a \rigómezei csata /mikor volt?
 = És \mikor volt a /rigómezei csata?

A megcserélt mondatokban – az eredeti kontrasztív topikosakkal ellentétben – az összetevők sorrendje megfelel a hatókörüknek. Az ismétlődő kontrasztív topikos mondatok esetében viszont ez a csere sohasem lehetséges (l. (11)). Ezekben az esetekben viszont nincs is értelme a kontrasztív topikban álló elem saját hatóköréről beszélni, hiszen az valójában azonos a mondat állítmányával:

- (11) a. /Eljönni \eljött. $\neq$ */Eljött \eljönni.
 b. /Szépnek \szép volt. $\neq$ */Szép volt \szépnek.

5.3.4. A topikon belüli hatóköri viszonyok

Nem egészen egyértelmű a topikon belüli sorrendi különbségeket mutató mondatok közötti jelentéskülönbségek megítélése:

- (12) a. >Néhányukat >sokan >tavaly \mindennél jobban megutálták.
 b. >Sokan >néhányukat >tavaly \mindennél jobban megutálták.
- (13) a. >Néhány politikust >sokan >tavaly \nagyon megutálták.
 b. >Sokan >néhány politikust >tavaly \nagyon megutálták.
- (14) a. >Bizonyos politikusokat >sokan >tavaly \nagyon megutálták.
 b. >Sokan >bizonyos politikusokat >tavaly \nagyon megutálták.

Néhány beszélő érez valamilyen (a komment elején kimutatható hatóköri különbségekkel analóg) különbséget a mondatok között, mások viszont nem. Tény, hogy igen nehéz lenne olyan jól definiált feltételeket megfogalmazni, amelyek teljesülése esetén csak az egyik vagy csak a másik szórendi változat által kifejezett állítás igaz, mivel a topikban szereplő kvantorok igazságfeltételei elég homályosak.

Az első mondatpár (l. (12)) esetében gondolhatnánk arra, hogy a jelentéskülönbség hiánya a *néhányukat* határozott voltával magyarázható (feltételezve, hogy a határozott igeragozással egyeztetett névszói csoportok jelölete rögzített, mint ahogy a határozott névelős *a macska* kifejezés általában egy konkrét macskára utal), de a második mondatpár (l. (13)) esetében sem tudunk olyan jól definiált feltételeket megfogalmazni, amelyek között csak az egyik vagy csak a másik szórendi változat

által kifejezett állítás igaz. A jelenség oka valószínűleg az, hogy a topikban lévő elemek egyike sem állítás, hanem pusztán olyan dolgok, amikről a mondat szól, és mint ilyenek egyenrangúak, egymással konjunktív viszonyban vannak.

Az alábbi mondatok azt mutatják, hogy bár a *néhányukat* határozott („tárgyas”) igeragozással jár együtt, nem igaz, hogy egy rögzített csoportra utalna (csakúgy mint például a határozatlan, „alanyi” igeragozással járó *néhány kaját*) – legalábbis két különböző mellérendelt tagmondat viszonyában:

- (15) a. \Néhányukat /utálom, /néhányukat viszont \szeretem.
b. \Néhány kaját /utálok, /néhány kaját viszont \szeretek.

Érdekes viszont, hogy a *legtöbb férfi* és az *a férfiak többsége* típusú névszói csoportok nyelvileg úgy viselkednek, mintha rögzített csoportra utalnának, és az előző mondatokhoz hasonló kontrasztív szerkezetben egyáltalán nem állhatnak:

- (16) a. *A \legtöbb férfi \imád /meccset nézni, a /legtöbb férfi viszont >szeret \újságot olvasni.
b. \Néhány/sok férfi \imád /meccset nézni, /néhány/sok férfi viszont >szeret \újságot olvasni.

A fenti (16a) mondat nem azért rossz, mert nincs olyan szituáció, ahol igaz lehetne, hiszen lehet két különböző férfihalmaz, amelyek egyenként a férfiak több, mint 50%-át magukba foglalják, és az egyik csoport tagjai lelkes focirajongók, a másik csoport tagjainak a kezéből pedig nem lehet kicsavarni az újságot, de ebben a szituációban olyan mondatot kell használni, amely úgy néz ki, mintha a két halmaz azonos volna:

- (17) A \legtöbb férfi \imád /meccset nézni, és a /legtöbb férfi >szeret \újságot olvasni is.

Ez a különbség esetleg azzal magyarázható, hogy két, a férfiak több, mint 50%-át tartalmazó halmaz nem lehet diszjunkt (a metszetük nem lehet üres). Talán ebből következik, hogy míg *néhány* vagy *sok személy* szembeállítható *néhány* vagy *sok másik személy*-lyel, *egyesek* és *bizonyos személyek* pedig *mások*-kal, addig *a férfiak többsége* és *a legtöbb férfi* nem állítható szembe sem [?]*a férfiak másik többségé*-vel sem **egy másik legtöbb férfi*-val.

6. fejezet

Kérdések

Sok nyelvben a kérdések mondattana teljesen speciális, azokat morfológiailag és mondat szerkezetileg is meg lehet különböztetni a kijelentő mondatoktól. A magyarban azt gondolhatnánk, hogy ez nem így van, hiszen mind az eldöntendő, mind a kiegészítendő kérdések hasonlítanak más mondattani konstrukciókra, és csak intonációs mintázatunkban térhetnek el tőlük. Azonban – amint látni fogjuk – a kérdések külön tárgyalása tömérdek mondattani specialitásuk miatt nagyon is indokolt.

De vajon hogyan tudnánk meghatározni azokat a mondatokat, amelyek kérdések? Az első meghatározásunk mondattani jellegű: a *vajon* szó csak kérdő mondatban fordulhat elő, a topik mezőben vagy az állítmányi részben:

(1) **A *vajon* használata**

- a. Péter tegnap (vajon) verset is mondott?
Péter tegnap (vajon) verset is mondott-e?
Péter tegnap (vajon) mit csinált?
- b. Péter (tegnap) verset is mondott?
Péter (tegnap) verset is mondott-e?
Péter (tegnap) mit csinált vajon?

Ebben a fejezetben tehát azokat a mondat típusokat és a velük összefüggő szerkezeteket fogjuk tárgyalni, amelyekben előfordulhat a *vajon* szó. A 6.1. pontban a kérdések főbb típusainak elkülönítésével és az eldöntendő kérdéssel foglalkozunk. A 6.2. pontban a kérdőszavas kiegészítendő kérdésekben használt kérdő kifejezések szerkezetét mutatjuk be, majd a 6.3. pontban az egyszerű kiegészítendő kérdések mondattani szerkezetét tárgyaljuk részletesen. A többszörös kiegészítendő kérdéseket vizsgáljuk a 6.4. pontban. Végül további speciális kérdéstípusokat (pl. visszakérdezés, nem fókuszos kérdés) mutatunk be a 6.5. pontban.

6.1. A kérdések főbb típusai

6.1.1. Eldöntendő kérdés és kiegészítendő kérdés

Mindenekelőtt a kérdések két fő típusát fogjuk elkülöníteni. Ez a megkülönböztetés azon alapul, hogy egy adott kérdésre milyen típusú válasz adható. Eszerint **eldöntendő kérdés** az, amelyre lehet *nem*-mel válaszolni (l. (2a)), **kiegészítendő kérdés** pedig az, amelyikre nem (l. (2b)):

(2) Eldöntendő és kiegészítendő kérdés

a. Eldöntendő kérdés

A: ^Megyünk moziba?

B: Nem.

b. Kiegészítendő kérdés

A: ~Mikor megyünk moziba?

B: *Nem.

Természetesen az eldöntendő kérdés definíciója nem mondja, hogy más válaszok nem lehetségesek.

(3) Válaszok eldöntendő kérdésre

A: ^Megcsináltad a leckét?

B: Igen./Nem./Meg./Persze./Hogyne./Dehogy./Jóhogy...

Megjegyezzük, hogy *igen*-nel csak bizonyos típusú eldöntendő kérdésekre lehet válaszolni. Vannak olyan egyértelműen eldöntendő kérdések, amelyekre nem érezzük szerencsésnek az igenlő választ. Ilyen például a következő:

(4) A: Megmondanád mennyi az idő?

B: # Igen.

Ez azért van, mert a kérdés itt valójában udvarias kérdés. A beszélő információt kér az időre vonatkozóan, ami nagyjából a *mennyi az idő?* kérdéssel fejezhető ki. Azonban a nemleges válasz (bár udvariatlan) itt is elfogadható, vagyis a fenti kérdés csak eldöntendő kérdés lehet.

Hasonlóan, a tagadott eldöntendő kérdéseknél sem szerencsés az *igen* válasz: a *nem* mellett ezekre válaszolhatunk a speciális *de* szócskával vagy *de igen*-nel, ami az igenlő válasznak felel meg:

(5) A: Nem megyünk moziba?

B: Nem./De./De igen. # Igen.

A következő néhány alponban az eldöntendő kérdések mondatánál foglalkozunk.

6.1.2. Az eldöntendő kérdés

Minden kijelentő mondatból előállítható egy eldöntendő kérdés. A kijelentő mondatban fellelhető mondatpozíciók közül mindegyik előfordulhat a neki megfelelő eldöntendő kérdésben is:

(6) **Kijelentő mondat és eldöntendő kérdés**

- a. *Kijelentő mondat*
[_TMari] tegnap is [_Qmindenki előtt] [_Frólam] kezdett beszélni.
- b. *Eldöntendő kérdés*
[_TMari] tegnap is [_Qmindenki előtt] ^[_Frólam] kezdett beszélni?

A beszélt nyelvben csak a dallammintázat, írásban pedig a mondat végén álló írásjel mutatja, hogy melyik mondattípussal van dolgunk. A kijelentő mondatok lapos intonációjával szemben (lásd az 1. fejezetet) az eldöntendő kérdéshez egy sajátos emelkedő-eső dallammintázat tartozik: az emelkedő dallamvezetés az utolsó előtti szótagig jellemzi a mondatot, az utolsó szótagon pedig a hanglejtés meredeken leesik. Ezt a dallammintázatot jelöltük a „^” jellel (lásd az 1. fejezet bevezetésében).

Az eldöntendő kérdésre jellemző dallamminta általában ez egész kommenten átívelve jelenik meg, a komment rész előtti összetevők hanglejtése nem tér el a kijelentő mondatbeli mintázattól. Az emelkedő dallam legmagasabb pontja az utolsó előtti szótagon van, ha a dallamtartomány több mint két szótagos. Két szótagos kommentek esetén az utolsó szótagra esik a dallam csúcsa, és az eső dallamszakasz is az utolsó szótagon valósul meg (esetleg teljesen el is tűnhet):

(7) **Eső-emelkedő dallam**

- a. ^Jössz?
- b. ^Jössz már?
- c. ^Indulunk!

Egy speciális kérdő konstrukcióban azonban ez a dallamminta többször is megismétlődhet egyazon mondaton belül. Ekkor a komment részben (az ige után) előfordul minden egyes kifejezés felveszi az emelkedő-eső mintázatot. Megfigyelhető azonban, hogy az egyes kifejezések, bár emelkedő-eső hanglejtést mutatnak, alacsonyabb tónussal ejtődnek ki, mintha az adott rész önálló eldöntendő kérdést alkotna (erről lásd még a 2. fejezet 2.1.2. pontját):

(8) **Eldöntendő kérdés, ismétlődő emelkedő-eső mintákkal**

- ^Bekapcsolva hagytad a ^mobiltelefont a ^színházban?

Ez a konstrukció az eldöntendő kérdéshez képest tehát többletjelentést hordoz. A (8)-beli példa azt sugallja, hogy a beszélő, aki már feltételezhetően tudja a választ, csak megerősítésre, magyarázatra vár. A konstrukciót általában rosszalló visszakérdezésként használjuk (a visszakérdezésekről még lesz szó a 6.5.1. pontban).

6.1.3. A választó kérdés

Azt mondtuk, hogy minden kijelentő mondatból lehet eldöntendő kérdést csinálni. Tekintsük a következő mondatot:

(9) **Mellérendelés a *vagy* kötőszóval**

Mari /kávét ₊ vagy \sört kér.

Ehhez mondathoz azonban már a megadott hanglejtéssel is két mondattípus társítható: egy kijelentés és egy kérdés. Megállapításunkat módosítanunk kell tehát, hiszen a (9)-beli mondatra mint kérdésre nem szerencsés *igen*-nel vagy *nem*-mel válaszolni, így az nem lehet eldöntendő kérdés:

(10) **Válasz a választó kérdésre**

A: Mari /kávét ₊ vagy \sört kér?

B: # Nem. # Igen.

Mivel azonban a kérdőszavas kiegészítendő kérdésektől is érdemes elhatárolnunk, bevezetünk egy új mondattípust, amelyet **választó szerkezetnek** nevezünk. A választó szerkezet sajátosságai közé tartozik, hogy mindkét tagmondatban kell lennie fókuszos összetevőnek, ami az alternatíva kontrasztját kifejezi.

6.1.4. A *nem* és az eldöntendő kérdés

Az alábbi példák azt illusztrálják, hogy az eldöntendő kérdésekhez sem lehet mindig olyan kijelentő mondatot rendelni, amely csak hanglejtésében tér el tőle, tehát a kijelentő mondatok és az eldöntendő kérdések közötti mondat szerkezeti megfeleltetést immár mindkét irányban módosítanunk kell:

(11) **A *nem* speciális használata kérdésben**

- a. Nem meg (is) mondtam, hogy ott lesz?
- b. Meg (is) mondtam, hogy ott lesz.
- c. *Nem meg (is) mondtam, hogy ott lesz.

Valójában nehéz eldönteni, hogy itt felkiáltó, vagy kérdő mondatról van-e szó, prozódiaja alapján azonban eldöntendő kérdéseknek kell tartanunk őket.

- (12) a. „Nem megmondtam, hogy bontott csirkét hozzál?” (egykori TV-reklám)
 b. Ott egy nyúl. Hát nem el is szaladt a buta!

Annyi bizonyos, hogy a fentiek egy általánosabb konstrukció példái, amikor is a *nem* különleges szerepet kap, nem egyszerűen a mondattagadás funkcióját látja el. Az alábbi diskurzus példái mutatják, hogy az eldöntendő fókuszos kérdés előtti *nem* ugyanazt jelenti, mint a *nem az a helyzet, hogy...* fordulat. További megszorítás, hogy az állítmány csak állító lehet.

- (13) **Nem** = ‘nem az a helyzet, hogy...’
 (– Nem láttam Balázst a zenekarban, pedig ott szokott furulyázni.)
- a. – (Nem) lehet, hogy nem [_Ffurulyázott], hanem [_Fénekel]?
 – (Nem) az van, hogy nem [_Ffurulyázott], hanem [_Fénekel]?
 – Nem [_Ffurulyázott], hanem [_Fénekel]?
 – *Nem nem [_Ffurulyázott], hanem [_Fénekel]?
- b. – (Nem) lehet, hogy [_Fénekel] szerinted?
 – (Nem) az van, hogy [_Fénekel] szerinted?
 – [_FÉnekel] szerinted?
 – Nem [_Fénekel] szerinted?

6.1.5. Beágyazott eldöntendő kérdések

Bár a főmondati eldöntendő kérdések mondattana kevés érdekességet rejt, a **beágyazott eldöntendő kérdések** egy sehol máshol nem előforduló mondattani konstrukciót testesítenek meg. Hogy pontosan milyen helyzetekben fordulhatnak elő a beágyazott kérdések (pl. igék vonzataként), azzal a 9. fejezet 9.2. pontjában foglalkozunk részletesen, itt csak a beágyazott eldöntendő kérdések belső szerkezetét vizsgáljuk.

A főmondati eldöntendő kérdéseket csak jellegzetes dallammintázatuk alapján lehet megkülönböztetni a kijelentő mondatoktól. Mivel beágyazott helyzetben a mondattípus karakterdallama eltűnik, a beágyazott eldöntendő kérdést mondattani eszközzel különíti el a nyelv a kijelentő mondatoktól. Ez az eszköz a különös *-e* szócska. A kérdő kifejezés hiánya alapján, valamint a jelentésüket nézve ezek a szerkezetek valóban megfeleltethetők a főmondati eldöntendő kérdéseknek (l. 6.1.1. pont).

Az *-e* „szócska” kicsinyítőképzős elnevezését annak köszönheti, hogy valójában nem is szó, hanem „csupán” ún. **simulószó (klitikum)**. A simulószó olyan önálló hangsúllyal nem rendelkező elem, amely csak egy másik elemhez „simulva” jelenhet meg. A simulószót a toldaléktól az különbözteti meg, hogy lényegében bármilyen szóosztály elemeihez kapcsolódhat, és helyzetét a mondat szerkezeti pozíció határozza meg. A standard nyelvváltozatban az *-e* szócska a mellékmondat ragozott igéje után jelenik meg, ha ilyen van:

- (14) **Az *-e* szócska helye**
 Kérdeztem, hogy esznek-e halat/halat esznek-e/*halat-e esznek.

Ha a mondatban nincsen ragozott ige, vagyis névszói állítmányt tartalmaz, akkor az *-e* az állítmány végén jelenik meg.

Egyes nyelvváltozatokban az *-e* szócska tagadott állítmányok esetén a *nem* tagadósó után is állhat:

- (15) **Az *-e* szócska tagadásnál nem standard dialektusban**
 % Kérdeztem, hogy nem-e mentek el nyaralni.

Sőt, vannak olyan nyelvjárások is, ahol az igekötő és az ige között is megjelenhet az *-e* szócska. Még ezekben a dialektusokban sem jó azonban egyéb (nem igekötői) igevivők és az ige között.

(16) **Az *-e* szócska és az igevivő nem standard dialektusban**

- a. % Kérdéses, hogy el-e mentek nyaralni.
- b. *Kérdéses, hogy halat-e esznek.

A standard nyelvjárásban kérdéses az is, hogy múlt idejű feltételes igealakoknál az *-e* szócska vagy a *volna* segédige kerül-e előbbre. Mivel mindkét szócska közvetlenül a ragozott ige után szeretne állni, valójában egyik sorrendjüket sem érezzük igazán tökéletesnek:

(17) **Az *-e* és a *volna***

- a. [?]Kérdéses, hogy ön vajon tudott-e volna segíteni.
- b. [?]Kérdéses, hogy ön vajon tudott volna-e segíteni.

Még érdekesebb a helyzet a mellérendelést tartalmazó alárendelt mellékmondatoknál. Ezekben ugyanis az *-e* szócska elhelyezkedésére vonatkozó meghatározásunk potenciálisan több pozíciót is lehetővé tesz. Ha a mellérendelés nem választást fejez ki, akkor az *-e* simulószó mondat-mellérendelésnél mindkét tagmondatban meg kell, hogy jelenjen. Ha a mellérendelést állítmány-mellérendelésként is lehet értelmezni, mint a (18b) mondataiban, akkor az *-e* szócskának a jobb oldali összetevő után is elég megjelennie:

(18) **Az *-e* szócska mellérendelés esetén**

Kérdezte, hogy ...

- a. *Mondat-mellérendelés*
 - ... ettünk-e halat vagy/és ittunk-e sört.
 - ... *ettünk halat vagy/és ittunk-e sört.
 - ... *ettünk-e halat vagy/és ittunk sört.
- b. *Állítmány-mellérendelés*
 - ... vettünk és/vagy sütöttünk-e halat.
 - ... vettünk-e és/vagy sütöttünk-e halat.
 - ... *vettünk-e és/vagy sütöttünk halat.

Természetesen a fókusz, topikot stb. tartalmazó mellérendelt összetevőket csak mondat-mellérendelésnek értelmezhetjük, ezért ilyenkor mindkét tagmondatban megjelenik az *-e* szócska:

(19) Kérdeztem, hogy

- a. [_Fhalat] esznek-e és [_Fsört] isznak-e.
- b. [_Thalat] esznek-e és [_Tsört] isznak-e.

A fókusz tartalmazó *vagy* kötőszós mellérendelések, a választó konstrukciók (l. 6.1.3. pont), szintén előfordulnak beágyazott helyzetben. Ezekben nem jelenik

meg az *-e* szócska, viszont a főmondatként viselt dallamuk az alárendelt helyzetben is megmarad: az egyes alternatívákat megfogalmazó tagmondatok közül az utolsó eső, a többi emelkedő dallamra végződik:

- (20) Kérdeztem, hogy
- $\text{[Fhalat] esznek } \perp \text{ vagy } \text{[Fsört] isznak.}$
 - $\text{*[Fhalat] esznek-e vagy [Fsört] isznak.}$
 - $\text{*[Fhalat] esznek vagy [Fsört] isznak-e.}$
 - $\text{*[Fhalat] esznek-e vagy [Fsört] isznak-e.}$

Ha valóban mondat-mellérendelésről van szó, és az alternatívát fejez ki fókusszal, akkor a fókusz utáni rész ellipsis alá eshet az első tagmondatban (l. az ellipsisről szóló 10. fejezetet). Ekkor azonban a második tagmondat igéje nem viselheti az *-e* szócskát (vö. (21a) és (20)). Ha viszont nincsen mondat-mellérendelés, akkor az *-e* szócska kötelezően jelen van, fókusz viszont nem lehet, ahogy azt a szórendi szabadság is jelzi (l. (21b–c)):

- (21) **Választó szerkezet és valódi mellérendelés**
Kérdeztem, hogy ...
- ... $\text{'[Fhalat] vagy [Ffőzeléket] esznek/*esznek-e.}$
 - ... $\text{>[Thalat] vagy >[Tfőzeléket] \text{*[Fesznek]/focesznek-e.}}$
 - ... $\text{\text{*[esznek]/esznek-e halat vagy főzeléket.}}$

Amennyiben a főmondati eldöntendő kérdések azok, amelyekre lehet *igen*-nel válaszolni, akkor meg kell említenünk még egy szerkezetet. Egyes nyelvjáráásokban az ebben a részben leírt beágyazott eldöntendő kérdés is használható főmondati kérdésként. Ezt az eldöntendő kérdésre jellemző emelkedő-eső mintázat helyett a fókuszos mondatokhoz hasonló – de alapvetően magas tónusú – eső dallammintával kell ejteni (hasonlóan a beágyazott használatához):

- (22) **Az *-e* szócska főmondati kérdésben**
- $\text{\text{[Elment-e anyu dolgozni?}]}$
 - $\text{*^Elment-e anyu dolgozni?}$

6.1.6. Kiegészítendő kérdés

A kiegészítendő kérdés olyan kérdés, amelyre nem lehet egyszerűen a *nem* szóval válaszolni. Mivel a kiegészítendő kérdés ezen definíciójába beletartoznak a **visszakérdezések** is, nem árt a kérdések használatáról kicsit bővebben szólni. A kiegészítendő visszakérdezések mondattanilag és prozódiaileg is másképpen viselkednek, mint a nem visszakérdező típus, ezért azokat a 6.5.1. pontban külön tárgyaljuk. A kiegészítendő kérdések jellemző karakterdallama az eső („\”) vagy eső-emelkedő („~\”):

(23) **Kiegészítendő kérdés**

- a. \Hogy hívnak?
- b. ˇHogy hívnak?

A kiegészítendő kérdés onnan kapta a nevét, hogy az arra adható válaszok *kiegészítik* a kérdésben is elhangzott információkat. Mi az tehát, amire a kérdező kíváncsi, amikor kiegészítendő kérdést tesz fel? Erre egyszerűen rájöhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy egy adott kiegészítendő kérdésre milyen ún. rövid válaszokat tartunk szerencsésnek:

(24) **Rövid válaszok a kiegészítendő kérdésre**

- A: Mikor megyünk moziba?
- B: Holnap./Bármikor./*Én./*A Corvinba.

Ha teljes mondatná próbáljuk kiegészíteni a fenti rövid válaszokat, akkor látjuk, hogy a kérdés bizonyos részét megismételhetjük:

(25) **A rövid válasz elliptikus mondat**

- A: Mikor megyünk moziba?
- B: [_FHolnap] (megyünk (moziba))./Bármikor (elmehetünk (moziba)).

Eszerint a rövid válasz elliptikus mondat (az ellipszisről lásd a 10. fejezetet). Az elliptikus rövid válasz előzménye maga a (kiegészítendő) kérdés. A fókuszos előtagú kijelentő mondatbeli ellipsziseknél az ellipszis alá eső rész az előtag fókusz utáni részének segítségével állítható vissza, a nem elliptikus rész pedig az előtag fókuszával azonos szerepű:

(26) **Kiegészítendő kérdés és fókuszos mondat**

- Mikor mentek moziba?
- a. Ezen a héten [_Fszerdán] (megyünk (moziba)),
a jövő héten meg [_Fpénteken] (megyünk (moziba)).
- b. A: Ezen a héten mikor megyünk moziba?
B: (Ezen a héten) [_Fpénteken] (megyünk (moziba)).

Ebből is kitűnik, hogy a kiegészítendő kérdések és a fókuszos mondatok igencsak hasonlítanak egymásra. A kérdő mondatban a fókusz megfelelője egy kérdő kifejezés (pl. a *mikor* kérdő névmás). Minden kiegészítendő kérdésben elő kell, hogy forduljon egy **kérdő kifejezés**. (Ezt csak akkor mondhatjuk ki, ha a választó szerkezetű kérdéseket különválasztottuk.) A kérdő kifejezésben mindig megtalálható egy **kérdőszó** (kérdő névmás), ugyanúgy, ahogy a fókuszpozícióban levő kifejezésekben is mindig van egy fókuszált elem.

(27) **Kérdő kifejezés és fókusz**

- a. [_{KK}Melyik este] mész moziba?
- b. [_FPéntek este] megyek moziba.

A mondatnak a kérdőszón kívüli részét – csakúgy, mint fókuszos mondat esetén a fókuszált elemen kívüli részt – a beszélő előfeltételezi. Azaz a (27a) esetében a beszélő előfeltételezi, hogy van olyan este, amikor a hallgató moziba megy, és arra kíváncsi, hogy melyik ez az este. A beszélő tehát arról szeretne információt kapni a hallgatótól, ami a kérdésben a kérdőszóval van kifejezve.

Mielőtt a kiegészítendő kérdések mondattanának részletesebb tárgyalására rátérnénk (l. 6.3. és 6.4. szakaszok), a következő pontban bemutatjuk a kérdő kifejezések típusait és belső szerkezetüket.

6.2. Kérdő, vonatkozó és felkiáltó kifejezések

Mivel a kérdő mondatokban megtalálható kérdő kifejezések, a vonatkozó mellékmondatokban (l. 8. fejezet) levő vonatkozói kifejezések, valamint a speciális felkiáltó konstrukciókban (l. 7. fejezet) található kifejezések közeli rokonságban vannak, érdemes őket egy helyen tárgyalni részletesen. Ebben a részben a kérdő kifejezések lesznek előtérben, és az egyes csoportok speciális tulajdonságait a megfelelő fejezetben említjük meg. Azonban együtt is hivatkozhatunk rájuk a **kérdő, vonatkozó, felkiáltó kifejezések (KVF kifejezések)** terminussal.

6.2.1. Egyszerű kérdő kifejezések

A dolgokra utaló névmások között általában kétféle kifejezéscsoport különíthető el, attól függően, hogy referenciális tartományukban élő, illetve élettelen dolgok szerepelnek. Hasonlóan a **kérdő névmások** esetében is megtehető ez a különválasztás. Az élő dolgokra utaló *ki*, illetve az élettelenekre utaló *mi* a legalapvetőbb kérdő névmások. Ezek többesjellel elátott és/vagy esetragos alakjai alkotják az alapvető kérdő kifejezéseket, pl. *mit*, *miben*, *mikhez* stb. Néhány toldalékolt alak azonban (pl. **kiig*, **kióta*, **kikor*) jelentéstani okokból hiányzik. A (28)-beli táblázatban összefoglaltuk azokat az alapvető kérdő névmásokat, amelyeknek létezik vonatkozó, illetve mutató vagy személyes névmási megfelelőjük is.

(28) Teljes paradigmájú névmások

kérdő	vonatkozó	mutató/személyes
mekkora	amekkora	ekkora/akkora
mennyi	amennyi	ennyi/annyi
hány	ahány	ennyi/annyi
meddig	ameddig	eddig/addig
merre	amerre	erre/arra
hol	ahol	itt/ott
hová	ahová	ide/oda
honnan	ahonnan	innen/onnan
milyen	amilyen	ilyen/olyan
hogyan	ahogyan	így/úgy

További névmások is léteznek, azonban ezeknek hiányos a paradigmájuk, amennyiben a kérdő, vonatkozó, illetve mutató névmási formák közül legalább az egyik hiányzik:

(29) **Hiányos paradigmájú névmások**

kérdő	vonatkozó	mutató/személyes
mióta, amióta	*ezóta/azóta	
mettől (kezdve)	?*amettől (kezdve)	ettől/attól (kezdve)
miféle	*amiféle	efféle/afféle
miként	amiként	?*ekként/akként
*kiféle	*akiféle	*őféle
kiféle-miféle	*akiféle-amiféle	—
kicsoda	*akicsoda	—
micsoda	*amicsoda	—
mely(ik)	amely(ik)	*elyik/*alyik
hányad	?ahányad	ennyied/annyiad
?mennyied	*amennyied	ennyied/annyiad

Egyéb képzőszerű toldalékok nem járulhatnak a kérdő névmásokhoz:¹

(30) **Kérdő névmás + *ként***

- Ügyvédként dolgoztam a cégnél három évig.
- ?*Miként dolgoztál a cégnél három évig? (nem visszakérdező olvasatban)
- *Ügyvéd vagyok, amiként három évig dolgoztam a cégnél.
- Béla a múltkor Kovács Ferencként mutatkozott be.
- ?*Kiként mutatkozott be a múltkor Béla? (nem visszakérdező olvasatban)
- *Most itt van, akiként Béla bemutatkozott a múltkor.

Minden további kérdő kifejezés összetett szerkezet, mely tartalmazza valamelyik fenti névmást. Ezeket nevezzük a névmásokkal együtt összefoglalóan kérdő kifejezéseknek. A *melyik*, illetve a *milyen* névmások például módosítói szerepben főneves kifejezésekben is előfordulhatnak:

(31) **Módosító szerepű kérdő névmás a kérdő kifejezésben**

- Melyik utcában vettetek házat?
- Milyen házat vettetek?
- Mekkora házat vettetek?

A főnévi kérdő kifejezések más főnévi kifejezésekhez hasonlóan előfordulhatnak **névutós** szerkezetben is.²

¹ Hasonlóan nincs pl. *miszerű, *kiné, de érdekes módon hiányzik a *kettejük* mintájára elképzelhető *hányójuk, *hányuk, *mennyiük.

² Egyes névutók nem fordulhatnak elő KVF kifejezésben. Ilyenek azok az alanyesetű főnévi csoporttal álló névutók, amelyeknek nincsen névmási ragozott alakjuk, pl. *mi gyanánt,

(32) **Névutós kérdő kifejezések**

Ki/Mi/Melyik srác mellett/után/miatt futottál?

A magyarban a *mint* az egyetlen igazi **előljárószó**, vagyis egyedül a *mint*-re igaz, hogy kizárólag mint előljáró lehet egy főneves kifejezés része. Amint azonban a (33) mutatja, a *mint* nem nagyon fordulhat elő KVF kifejezésben:

(33) **A *mint* nem lehet KVF kifejezésben**

- a. Mint ügyvéd dolgoztam a cégnél három évig.
- b. ?Mint mi dolgoztál a cégnél három évig?
- c. ?Mint melyik cég képviselője dolgozott Magyarországon?
- d. *Ügyvéd vagyok, mint ami három évig dolgoztam a cégnél.

A többi előljárószó (mint például a *szemben*) névutóként is használható. Kérdő, vonatkozó és felkiáltó kifejezésekben azonban kizárólag a névutós változatban, azaz a főnévi csoport után állva fordulhatnak elő:³

(34) **Előljárós főnévi csoport és KVF kifejezés**

- a. *Kijelentő mondatban*
A Batthyány térrel szemben/Szemben a Batthyány térrel az Országház épülete látható.
- b. *Kérdő kifejezésben*
Melyik térrel szemben/*Szemben melyik térrel látható az Országház épülete?

Ebben a kérdő kifejezések megint csak nagyon hasonlítanak a fókuszban levő kifejezésekhez:

(35) **Előljárós csoport nem lehet fókuszban**

[_FA Batthyány térrel szemben]/*Szemben a [_FBatthyány térrel] látható az Országház épülete.

Mind a kérdő, mind a vonatkozó névmások tárgyi alakjait határozatlan tárgyként kell egyeztetni. Ez alól kivételek a kérdő *mely(ik)* és a vonatkozó *amelyik* névmások. A *melyik* minden esetben tárgyas ragozású igével áll.

(36) **Tárgyi egyeztetés és kérdő névmások**

- a. Mit láttál/*láttad a moziban?
- b. Melyik filmet *láttál/láttad a moziban?

³**gyanánta* (vö. *mi iránt, iránta*), vagy azok, amelyek birtokos szerkezet alakúak, pl. *ellenére, folytán, révén*.

³ Hasonlóan viselkedik a *tekintettel (vmire), együtt (vmivel), túl (vmin)*.

6.2.2. A birtokos szerkezet kérdésekben

Amint az **alanyesetes birtokos szerkezet** mutatja, a kérdő kifejezések és a fókuszban levő kifejezések nem mindig teljesen párhuzamosak. Figyeljük meg, hogy az alanyesetes birtokos szerkezet szerencsésebben használható kérdő kifejezésként, ha a birtokosban, nem pedig a birtokban van a kérdő névmás:

(37) **Alanyesetes birtokos szerkezet kérdésben**

- a. Anyu [?]mijét/[?]melyik ruháját akartad elkérni?
- b. Melyik fiú ruhái/Melyik cégek modelljei tetszenek legjobban?

Ezzel szemben a fókuszbeli kifejezésben bármelyik rész lehet fókuszálva, lényeges grammatikalitátsbeli különbség nélkül, amint az alábbi példák (a (37) megfelelői) mutatják:

(38) **Alanyesetes birtokos szerkezet fókuszban**

- a. Anyu "ruháját/"kék ruháját akartam elkérni.
- b. "Anyu ruháját/kék ruháját akartam elkérni.

Ezek alapján arra az általános szabályszerűségekre lehet következtetni, hogy a fókuszos kifejezések kategoriálisan központi eleme (a kifejezés feje) jobb oldalon kell, hogy legyen. Ezzel szemben a kérdő kifejezésben a kérdő névmásnak a legbaloldalibb összetevőben kell lennie.

A (37)-beli alanyesetes birtokos szerkezetes mondatok szándékolt jelentései azonban kifejezhetők a **datívuszos birtokos szerkezet** segítségével:

(39) **Datívuszos birtokos szerkezet kérdésben**

- a. Anyunak mijét/melyik ruháját akartad elkérni?
- b. Melyik fiúnak a ruhái/Melyik cégeknek a modelljei tetszenek legjobban?

Felmerülhet a kérdés: amennyiben a kérdő névmásnak a KVF kifejezés bal oldali szélén kell elhelyezkednie, hogyan lehetséges, hogy a datívuszos birtokos a (39a)-ben mégis jólformált. Tudjuk azonban, hogy a datívuszos birtokos nem alkot összetevőt a birtokkal. Ezt többek között alátámasztja, hogy a datívuszos birtokos szerkezet két főnévi része majdnem minden esetben elszakítható (l. (40)). Feltűnő továbbá, hogy nehéz a birtokost nem (kontrasztív) topikként (l. a 2. fejezetet) értelmezni.

(40) **Elszakított datívuszos birtokos**

- a. Anyunak mindenki látta a kék ruháját.
- b. A kék ruháját mindenki látta anyunak.

Ha az alanyesetű birtokos nem összetett kifejezés, hanem pusztán egyetlen kérdő névmás, akkor néhány esetben nem alkotható vele kérdő kifejezés:

(41) **Kérdő névmás mint alanyesetű birtokos**

- *Ki/*Mi/*Kicsoda/Melyikük/Hány ember fényképét nézted meg?

Ez a probléma azonban nem a kérdő kifejezések specialitása. A nem grammatikus esetekben, alanyesetű birtokosként a névmási paradigma többi eleme is hasonlóan rosszulformált, pl. **senki fényképe*, de *semelyikük fényképe*. A (41)-beli mondatok datívuszos megfelelője viszont grammatikus:

(42) **Kérdő névmás mint datívuszos birtokos**

Kinek a/Minek a /Kicsodának a /Melyiküknek a /Hány embernek a fényképét nézted meg?

6.2.3. Két csoda

Micsoda?

A *kicsoda*, illetve a *micsoda* kérdőszavak főnévi kifejezések, a *ki*, illetve a *mi* rokonai, amennyiben referenciális tartományuk hasonlóan az élő, illetve élettelen dolgok halmaza. Előfordulásuk azonban lényegesen megszorítottabb, mint az egyszerű kérdő névmásoké:

(43) **A *micsoda* előfordulása**

- a. Micsoda volt (az) a kezében?
- b. Micsoda lehet (az) a függőkert?
- c. Micsoda most a Feri?
- d. Micsodának nézel te engem?
- e. ?*Micsoda van a kezében?
- f. ?*Micsoda lehet az, amit minden gyerek szeret?
- g. *Micsoda az, hogy *perennial*?
- h. ?*Micsoda is volt a kezében?

(44) **A *kicsoda* előfordulása**

- a. Kicsoda (volt) (az) a kertben?
- b. Kicsoda lehet (az) a Béla?
- c. Kicsoda most az igazgató?
- d. Kicsodának nézel te engem?
- e. ?Kicsoda van a kertben?
- f. ?Kicsoda lehet az, akit minden gyerek szeret?
- g. ?Kicsoda is volt a kertben?

A (43) és a (44) tanúsága szerint a *micsoda* és a *kicsoda*, valamint ragozott alakjaik nem visszakérdező kontextusban csak azonosító mondatokban, névszói állítmányként, illetve állítmánykiegészítő (ún. másodlagos predikátumi) szerepben jelenhetnek meg. Ezeket közösen nevezhetjük nem referenciális használatnak is.⁴

⁴ A nem referenciális használatra való megszorítás azt is kizárja, hogy eseményt vagy tényállást jelöljenek:

A *micsoda* nem utalhat eseményszerűségekre

- a. *Micsoda az, amit történt?
- b. *Micsoda volt az állítás?

A *micsoda* egy másik használatáról lásd még a speciális felkiáltó mondatokról szóló 7. fejezetet.

Mi a csoda?

A *csoda* (vagy *csuda* egy másik konstrukcióban is előkerül a kérdő kifejezések kapcsán. Ezt a szerkezetet példázza a (45):

(45) ... ***a csoda***

- a. Mi a csodát csináltál egész nap?
- b. Hova a csodába mész?

Ezek a kérdő kifejezések nem nagyon hasonlítanak semmilyen más frázisra. E konstrukció kognitív tartalmában megegyezik a megfelelő kiegészítendő kérdés kognitív tartalmával, van azonban két további hozadéka is. Egyrészt felerősíti a kérdésben megnyilatkozó attitűdöt (számonkérés, kétely, tanácstalanság stb.); másrészt kifejezésre juttatja a kérdező lekezelő viszonyulását a helyzethez.

A (45) mondatai úgy állnak elő, hogy egy kiegészítendő kérdésben a kérdő névmás után egy (ragozott) főnevet vagy főneves kifejezést, egy **tabukifejezést** teszünk. Az ebben a szerkezetben előforduló kérdő névmások köre azonban nagyon szűk, csak hat névmásra korlátozódik: ezek a *mi*, *ki*, *hol*, *honnan*, *hova* és *hogya* névmások. A *mi* és a *ki* esetén a megfelelő ragozott alakok helyett a rag a tabukifejezésen jelenik meg, nem pedig magán a kérdőszón:

(46) **Esetragok megjelenése a tabukifejezésen**

- a. Mi az istentől felsz?
- b. Ki a fenével találkozottál?

Egyes anyagnévszerűen értelmezhető tabuszavakon megjelenhetnek jelek (pl. a többes szám jele) is:

(47) **Jelek megjelenése a tabukifejezésen**

- a. Mi a szarok/*az istenek ezek?
- b. Ki a fenéket/*az ördögöket hoztál te ide?

A *hol*, *honnan*, *hova* kérdőszavak kötött ragok, a *-ban/ben*, *-ból/ből*, *-ba/be* esetragok megjelenését kényszerítik a főnévi kifejezésre. Az egyes esetragok megfelelnek a kérdőszó irányultságának (hely/forrás/cél), vagyis:

(48) ***Hol*, *honnan*, *hova* + *-ban/-ból/-ba***

- a. Hol a nyavalyában voltál? (hely)
- b. Honnan az istenből veszed ezt? (forrás)
- c. Hova a pokolba tettem? (cél)

A *hogya* kérdőszó a *-ba/be* esetragot kívánja meg:

-
- c. *Micsoda folyik itt?
 - d. *Micsodát csinálsz te itt?

- (49) **Hogy + *ba/be***
Hogy a fenébe kerültél ide?

Bár annyi mondható, hogy a szóban forgó szerkezetbe illeszthető tabukifejezések egy-azon szemantikai osztályba tartoznak, az (50) mégis azt mutatja, hogy ezek halmaza igen megszorított:

- (50) **Idioszinkratikus elemek a *mi a csoda* szerkezetben**
Mi a/az franc/szar/isten/csoda/fene/ördög/frász/rosseb/halál/nyavalya/*barom/*poko-
ez?

Természetesen a fenti tabukifejezések pontos köre a divattal változik, emiatt természetesen nem tekinthető zárt szóosztálynak. Különös tekintettel arra, hogy mivel a főnevek módosíthatók, a tabukifejezések teljes főnévi csoportok is lehetnek:

- (51) **Teljes főneves kifejezés**
a. Mi a bűdös franc van má?
b. Hogy a jó túrós maciba megyünk haza?

A tabukifejezések mondatbeli eloszlását nem pont ugyanaz szabályozza, mint például az (52) típusú mondatokban:

- (52) **Tabukifejezések egy másik konstrukcióban**
A: Kikapott a Fradi.
B: Egy/A/Az francot/szart/csodát/fenét/frászt/nyavalyát [?]ördögöt/[?]halált/[?]rossebet
*istent/*barmot/*állatot/*szemetet/*mocskot/*sátánt kapott ki!

Sőt, egyes kifejezések csak egyes kérdőszavakkal fordulhatnak elő:

- (53) **Kérdőszavak és tabuszavak előfordulása**
a. Hol a pokolban voltál?
b. *Mi a pokol ez?

6.3. A kiegészítendő kérdések mondattana

6.3.1. A kérdőszó helye

A kiegészítendő kérdések szerkezete sok tekintetben eltér a többi mondatétól. A kijelentő mondatokban előforduló kitüntetett mondattani pozíciókat tekintve a következők állapíthatók meg. A kiegészítendő kérdés elején is lehet tetszőleges számú topik (l. (54a)). Azonban a kijelentő mondattól eltérően sem *is*-es kifejezés (l. (54b)), sem pedig kvantoros kifejezés (l. (54c)) nem fordulhat benne elő az állítmány előtti részben:

- (54) **Mondattani pozíciók a kiegészítendő kérdésekben**
a. [_TPéter] mit evett?
b. *Péter ebédre is meg vacsorára is mit evett?

- c. *Péter minden délben mit evett?

A kérdő kifejezések a korábbi fejezetek tanúsága szerint is igen sokban hasonlítanak a nem semleges mondatok fókuszösszetevőjéhez. Ilyenek hasonlóság mutatkozott az előjárós szerkezetek használatában és az elliptikus mondatokban. A kérdő kifejezések mondatbeli pozíciója is ezt támasztja alá. A fókuszhoz hasonlóan a kérdő kifejezés (i) inverziót vált ki, azaz a kanonikus igevivő az ige mögötti tartományba kerül (l. (55a)) és (ii) közvetlenül a ragozott ige előtt kell állnia (ha van ilyen a mondatban):

(55) **A kérdő kifejezés fókusztulajdonságai**

- a. Mit *kitaláltál/találtál ki ebédre?
b. *Mit ebédre találtál ki?

Elhamarkodott lenne azonban a kiegészítendő kérdésekben előforduló kérdő kifejezés helyét a fókuszpozícióval azonosítani. Először is a fókuszos mondatokkal ellentétben a kérdő kifejezés előtt előfordulhat hangsúlyos összetevő. Ez az irtóhangsúlyos összetevő formailag a fókuszra hasonlít, értelmezésében valójában kontrasztív topik. Ezt mutatja az alábbi (56)-beli diskurzus is, amelyben B mindhárom alternatív megnyilatkozása egyenértékűnek tekinthető:

(56) **Hangsúlyos összetevő és kérdőszó**

A: Kati [_Ffőzeléket], Jóska meg [_Fsmarnit] evett.

B: Na de mit evett [_FBalázs]?
Na de [_TBalázs] mit evett?
Na de [_FBalázs] mit evett?

Másrészről a fókuszokkal ellentétben a kiegészítendő kérdésekben több kérdő kifejezés is előfordulhat az állítmányi rész előtt, mint pl. a *Ki₁ mit₂ vett?* kérdésben. Ezt kérdéstípust, mely a **többszörös kérdésnek** egy fajtája, a 6.4.2. pontban részletesen tárgyaljuk.

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy minden kiegészítendő kérdés tartalmaz egy kérdő kifejezést, mely a komment elején (a ragozott igt közvetlenül megelőző pozícióban) jelenik meg, és kiváltja az igevivő és a ragozott ige inverzióját.

6.3.2. Lokalitás

Mindenekelőtt el kell különítenünk azokat a nem elliptikus kiegészítendő kérdéseket, amelyekben nincsen ragozott ige, pl. *Ki beteg?*. Ezeket a 6.3.4. pontban részletesen tárgyaljuk. Az eddigiekben csupa olyan példát láttunk, amelyben a KVF kifejezés közvetlenül a főige bővítőmánya volt. Most megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a ragozott igt tartalmazó mondatokban az állítmány elé kerülő kifejezés lehet-e valami más is, például a főige bővítőmánya a bővítőmánya. Sok nyelvben a kérdő kifejezések a mondat főigéjétől különböző, „mélyebben beágyazott” régensek bővítőmánya is lehetnek. A magyarban a kérdő kifejezés azonban mindig közvetlen, ún. **lokális** bővítőmánya az öt követő igeének. Az alábbi mondatok emiatt rosszulformáltak:

(57) **Nem lokális bővítmények mint kérdő kifejezések**

- a. *Kire_i mondtad Marinak, hogy számítás_i?
- b. *Melyik szoknyához_i beszéltél rá, hogy vegyeki fel egy övet?

Alanyi és tárgyi vonzat esetében a lokális régens-vonzat-viszony mindig együtt jár a határozottsági egyezéssel. A kérdőszavak majd mindegyike csak alanyi ragozású ragozott igével állhat, ezért az (58) tényleg csak nem lokális viszonyként lenne értelmezhető. Ez azonban a magyar beszélők többségének nagyon rosszul hangzik:

(58) **Nem lokális bővítmények és az egyeztetés**

- a. *Ki mondtad, hogy elmegy?
- b. *Kit mondtad, hogy elviszel?

Nem tárgyi bővítmény esetén a mondatok főigéje megtartja tárgyas ragozását. Érdekes, hogy – bár az alábbi mondatok grammatikalitását illetően a beszélők ítéletei között igen nagy eltérések vannak – ha a beágyazott mondat igevivő nélküli, akkor a mondat sokkal rosszabb:

(59) **Nem lokális kérdés**

Miből mondtad, hogy ?átöntöd/*főződ a hagymalevest?

E szerkezetek elfogadhatósága nagyon kérdéses, valójában inkább spontán, nem kontrollált beszédben fordulnak elő gyakrabban. A szintaktikai viszony mellett még az is feltételezhető, hogy a látszólag nem lokális bővítménynek megfelelő kérdő kifejezés szemantikai viszonyban is áll a főigével, azaz végeredményben mégiscsak lokális. Egyrészt előfordulnak olyan használatok, amikor a beágyazott mondat egyértelműen csak anaforikusan utal vissza az főige valódi lokális bővítményére:

- (60) a. Kit mondtál, hogy el kell mennie?
- b. Kiről mondtad, hogy el kell mennie?
- c. Kire mondtad, hogy bolond?
- d. ?Kit mondtál, hogy elviszed?

Másrészt olyan esetekben is előfordulhatnak ilyen jellegű bővítmények, amikor azok tematikus eredetére nem lehet a mondat szerkezetéből (csakis a jelentésből) vissza-következtetni:

- (61) a. Merre mondták a kocsmát?
- b. Hova gondolod a szekrényt?
- c. Hányra gondolod a vacsorát?

Kimondhatjuk tehát a következő, ún. **lokális feltételt**: a főige előtti kérdő kifejezés minden esetben a főige saját lokális bővítménye.

6.3.3. „Pied-piping”

A lokális feltétel azt is megmagyarázza, hogy miért nem elég csupán a kérdő névmást a fókuszba tenni és a maradék bővítményi kifejezéstöredékeket kanonikus

helyükön hagyva az ige után mondani.⁵ Tekintsük például a rosszul-formált (62)-beli példát:

(62) **Nem lokális bővítmények**

*Milyen olvastál könyvet?

Ebben a mondatban a *milyen* a *könyvet* főnév módosítója, és mint ilyen, nem lokális bővítménye az *olvas* igének. Emiatt csak úgy lehet kifejezni a szándékolt jelentést, hogy az egész főnévi csoport (*milyen könyvet*) jelenik meg a kérdő pozícióban:

(63) **A lokális feltétel hatása és a *milyen* kérdőszó**

[KK Milyen könyvet] olvastál?

Teljesen hasonlóan magyarázhatók az alábbi példák is:

(64) **A lokális feltétel hatása**

- a. *Ki futottál után? (vö. [Ki után] futottál?)
- b. *Melyik veszed fel ruhát? (vö. [Melyik ruhát] veszed fel?)
- c. *Mekkora vettetek házat? (vö. [Mekkora házat] vettetek?)

A lokális feltétel egyben tesztként is használható a mondat szerkezeti összetettség megállapításánál. Például a magyarban az infinitívuszi vonzatok igei régens esetén sohasem alkotnak összetevőt tematikus bővítményekkel. Néhány névszói állítmány azonban ezt megengedi. Más szóval, ott, ahol az infinitívusz tematikus vonzata önállóan a főige előtt fordul elő, azt a főige lokális bővítményének kell tartanunk:⁶

(65) **Infinitívuszi bővítmény bővítménye**

Kit legyőzni *kellett/*fogsz/*szeretnél/*próbáltál meg/? lenne nagyon fontos/? tilos/? hülyeség?

6.3.4. Névszói állítmány és kérdések

Ebben a szakaszban az állítmányra kérdező kérdő mondatokat, a ragozott igét nem tartalmazó, valamint a névszói állítmányokat tartalmazó kérdéseket fogjuk tárgyalni. Két mondat típust különböztethetünk meg a névszók és létigét tartalmazó mondatok között: a **predikatív**, illetve az **azonosító** szerkezetűeket.

A névszói állítmányt tartalmazó predikatív szerkezet igen hasonlít az igei állítmányt tartalmazó mondatra, azzal a különbséggel, hogy a létigét jelen idő egyes szám harmadik személyben el lehet hagyni. Ilyenkor az alanyra való rákérdezés semmiben sem tér el az igés szerkezettől, csak a kanonikus igevivő hátravetése nem látszik:

⁵ A nyelvészeti szakirodalom „pied-piping” vagy „Ratsänger” effektusnak nevezi azt a jelenséget, amikor egy a kérdő pozícióba törekvő kifejezés (pl. kérdő névmás) a kérdő pozícióba kényszerít egy nagyobb kifejezést, amelyben előfordul. (Az elnevezés abból az ismert népmeséből származik, amelyben a főhős dudaszóval, énekkel stb. csalogatja ki a patkányokat a városból.) Például ilyen az, amikor a *milyen* mint módosító kikényszeríti, hogy a módosított főnév is vele együtt a kérdő pozícióban jelenjen meg.

⁶ Ezt a következtetést számos egyéb szórendre és tárgyi egyeztetésre vonatkozó megfigyelés is alátámasztja.

(66) **Névszói állítmány a kérdésekben**

- a. Feri beteg./Az egyikük orvos./Az alma zöl.
- b. Ki beteg?/Melyikük orvos?/Mi zöld?

Akárcsak az előző részben bemutatott infinitívuszi alakok esetében (l. (65)), létige és predikatív névszói állítmány esetén is azt mondhatjuk, hogy a névszói állítmány vonzatai a létige lokális bővítményeinek számítanak:

(67) **A névszói állítmány bővítményei a létige lokális bővítményei**

- a. Kire vagy büszke? (vö. *Kire büszke vagy?)
- b. Kivel lehetett Mari elégedett? (vö. *Kivel elégedett lehetett Mari?)

Ez a lokalitási feltétel általános formában is kimondható, minden predikatív vonzatot váró igei régensre:

(68) **Bővítmények öröklése**

Minden olyan tárgyatlan igei régens, amely predikatív vonzatot vár, egyben a saját lokális bővítményeivé teszi predikatív vonzatának bővítményeit.

A (68) miatt tehát magyarázatunkat általánosíthatjuk az alábbi mondatokra:

- (69) a. Kire vagy büszke?
- b. Kire fogsz szavazni?
- c. Kire lettél mérges?
- d. Kinek lesz kölcsönadva a könyv?
- e. Mire maradtál allergiás a terápia után?

Azonosító szerkezetek és defektivitás

Azonosító szerkezetnek nevezzük az olyan szerkezeteket, amelyekben (az esetleges létigén kívül) csak teljes főneves kifejezés szerepel az állítmányban. Ilyen például a *A bátyám (volt) a főnök* mondat, viszont a puszta főnevet tartalmazó állítmány már predikatív, pl. *A bátyám orvos*.

A valódi azonosító szerkezetek esetében nem nagyon tudjuk eldönteni, hogy a két teljes főneves kifejezés közül melyik az alany. A kérdés szempontjából mégsem viselkednek teljesen azonosan:

(70) **Azonosító szerkezet kérdésben**

- a. *tulajdonnév + névelős köznévi kifejezés*
 A: A Feri az igazgató.
 B: Ki az igazgató?
 ?*Mi/?*Ki a Feri?
- b. *fogalmi entitás + tartalom*
 A: Az állítás az, hogy ez kérdő mondat.
 B: Mi az állítás?
 *Mi az, hogy ez kérdő mondat?
- c. *objektum + szuperlatívuszos kifejezés*

A: Ez a ház a legmagasabb.

B: Mi a legmagasabb?

?*Mi ez a ház?

Általában tehát elmondhatjuk, hogy a tulajdonnév–névelős köznévi kifejezés, fogalmi entitás–tartalom, illetve az objektum–szuperlatívuszos kifejezés párok nem szimmetrikusak az azonosító szerkezetben. Nincs olyan kérdő szerkezet, amely az adott azonosító mondat típusokban a névelős köznévi kifejezésre, a fogalmi entitásra, illetve a szuperlatívuszos kifejezésre rá tud kérdezni, vagy más szóval csakis azokat kényszerítse ki a válaszban. Ezzel ellentétben a *Ki az igazgató?*, *Mi az állítás?*, illetve a *Mi a legmagasabb?* kérdések kikényszerítik a megfelelő azonosító mondat szerkezetet a válaszban. Érdekes, hogy a fenti aszimmetriákra, meglehetősen, egészen különböző magyarázatokat találhatunk.

Tekintsük először a *Ki (a) Feri?* kérdést. A tulajdonnevet tartalmazó azonosító kérdések ún. **definíciós** olvasatot kapnak. Ez annyit tesz, hogy a kérdés(feltevő) előfeltételezi, hogy létezik egyetlen adekvát leírás, amely az alanyra megadható. Amennyiben ez nem feltételezhető, a kérdések nem szerencsések (lásd erről bővebben alább).⁷

(71) Definíciós olvasat

- a. Olvasgattam a történelemkönyvet a múltkor, és ismeretlen neveket is találtam.

Ki volt (például) Klebersberg Kúnó?

- b. Olvasgattam a vendégkönyvet, és néhány vendégre nem nagyon emlékszem.

Ki volt (például) doktor Szarka?

A tulajdonneves azonosító kérdés definíciós olvasata nem csupán a *ki* kérdőszó esetén jelenik meg. Az alábbi kérdésekben is ezt találjuk:

(72) Definíciós olvasat különböző kérdőszavakkal

- a. # Ki volt Péter?
b. # Mi volt Péter?
c. # Milyen Péter?

A (72)-beli mondatok konstrukciói megengedik azonban, hogy a beszélő alternatívát kínáljon a hallgatónak a megfelelő definitív azonosítás megválaszolására. Ekkor az egyértelmű definíciós válasz létezésének előfeltételezését az alternatíva váltja ki:

(73) Definíciós kényszer feloldása alternatívával

- a. Ki volt doktor Szarka, a kövér vagy a kopasz?
b. Mi volt Péter, az igazgató vagy az elnök?
c. Milyen Péter, magas vagy alacsony?

⁷ Kicsit más a helyzet olyan teljesen prezentatív kontextusban, ahol indexikus (rámutató, nem nyelvi úton kijelölő) „definíció” is adható válaszként. Például egy orvosi rendelőben, ahol név szerint szólítják az embereket, elhangozhat: *Ki Szarka Eleménné?*

Érdekes módon a (72) mondatai közül a *milyen*-t tartalmazó egy kicsit különbözőképpen viselkedik, hiszen a létigét kiteve vagy az alanyt topikba helyezve eltűnik a definíciós válaszadás kényszere. A többi kérdőszó esetében a definíciós olvasat független a sorrendtől és a létige jelenlététől:

(74) **A sorrend és a létige befolyása a definíciós olvasatra**

- a. Péter milyen? / Milyen volt Péter?
- b. # Péter most mi? / # Mi volt Péter?
- c. # Péter ki? / # Ki volt Péter?

Általában is mondhatjuk, hogy a névszói állítmányi kérdések esetében az alanykérdő állítmány sorrend megfordítható. A *ki/mi* esetén ez nem szerencsés. Ha az alany névelős köznévi kifejezés, akkor a kérdések bármilyen sorrendben jöhetnek, és nincs definíciós olvasatuk:

(75) **Definíciós olvasat hiánya névelős köznévi kifejezés esetén**

Ki/Mi (volt) az apád?

Alanyi névmások állítmányi kérdésekben

A definíciós olvasat feloldható, ha az alanyt az *az* névmással fejezzük ki. Ilyenkor ez az alanyi névmás nem hagyható el.

(76) **Az az névmás mint alany**

- a. *Mi a kezében?
- b. Mi az a kezében?
- c. *Ki a kertben?
- d. Ki az a kertben?

Érdekes megvizsgálni, hogy az alanyi névmások elhagyhatóságára vonatkozó általános szabályok hogyan érvényesülnek az azonosító kérdések esetén.

(77) **Predikatív névszói kérdés**

A: Milyen nemzetiségű volt az a férfi a sarokban?

B: (i) – $\emptyset/\emptyset$ / Az (egy) burmai.

(ii) Nem tudom megmondani, hogy milyen nemzetiségű volt $/\emptyset/^{?}\emptyset/*az$.

(78) **Névelős predikatív kifejezéssel**

A: Mi (volt) az a férfi a sarokban, költő vagy netán újságíró?

B: (i) $\emptyset/\emptyset$ / Az (egy) rendező.

(ii) Nem tudom megmondani, hogy mi volt $/\emptyset/^{?}\emptyset/*az$.

(79) **Azonosító kérdés**

A: Ki az a férfi a sarokban?

B: (i) $\emptyset/\emptyset$ / Az (a) John Malkovich.

(ii) Nem tudom megmondani, hogy ki volt $/?*\emptyset/volt/\emptyset/az$.

Összességében elmondhatjuk, hogy predikatív szerkezet esetén az alany elhagyható (l. (77) és (78)), de azonosító szerkezet esetén nem (l. (79)). Az alanyi személyes névmást (*ő*) általában elég furcsa kitenni, használható azonban azonosító kérdésbeli ellipszis esetén, éppen amikor az alany amúgy nem elhagyható (l. (79)). Ha – például a múlt idő miatt – a létigei alak is ki van téve, akkor az alany mindig elhagyható.⁸

Az *az a* konstrukció

A (72) kapcsán láttuk, hogy egyes azonosító kérdések definíciós olvasatot kapnak. Az előző részben láttuk, hogy a definíciós olvasat megszűnik, ha a kérdőszó mellett a másik főnévi összetevőt névmással fejezzük ki. Ebben a pontban bemutatjuk azt a konstrukciót, amely a (72) hiányzó, vagyis nem definíciós olvasatainak kifejezésére alkalmas. Erre a célra a magyarban egy speciális szerkezet áll rendelkezésre. Ebben a szerkezetben a főnévi csoport mutató névmási determinánssal együtt jelenik meg a szerkezetben (erről lásd még alább, a 6.5.3. pontban):

(80) Az *az + főnévi csoport konstrukció*

- a. Ki az a Feri?
- b. Mi az a jelzáló/karburátor?
- c. Milyen az az aranyhal?

Az *az + főnévi csoport konstrukció* nem tévesztendő össze a valódi mutató névmási szerkezetekkel, amelyet a válaszban mindig meg lehet ismételni. A definíciós olvasatot felmentő speciális mutató névmásos konstrukció esetén ez meglehetősen viccesen hat:

- (81) a. *Valódi mutató névmás*
A: Miért tetszik pont az a cipő?
B: Hát, mert az a cipő a legszebb.
- b. *Speciális mutató névmás*
A: Mi az a jelzáló?
B: # Hát, az a jelzáló, (az) egy bonyolult dolog.

Természetesen a speciális mutató névmási szerkezet más kontextusban is előfordulhat, lekezelő vagy tudatlanságot sugalló többletjelentéssel:

(82) Az *az + főnévi csoport lekezelő használata*

- a. Hol az a Jordánia?
- b. Melyik az a Corvin Filmpalota?
- c. Mekkora az az Eiffel torony?

Ez utóbbi szerkezet létezik a mutató névmás közelre mutató változatával is:

⁸ Érdekes a helyzet a mutató névmási alannyal, amely személyre vonatkoztatva csak azonosító kérdésben használható, ha a névmásnak nincs még mondaton belüli előzménye:

- (i) a. Nem tudom, hogy ki az.
- b. *[Ő₁] nem mondja meg, hogy ki az₁.
- c. *Kérdezzük meg tőle₁, hogy ki az₁.

(83) **Az ez + főnévi csoport lekezelő használata**

- a. Ki ez a Feri?
- b. Mi ez a jelzőlog?
- c. Milyen ez az aranyhal?
- d. Hol ez a Jordánia?

A mutató névmás nem használható egyéb főnévi kifejezések előtt. Például névelős köznévi kifejezés előtt (azonosító állítmányban, l. (84a) és (84b)), fogalmi entitás-tartalom azonosításban (l. (84c)), valamint szuperlatívuszos azonosítás esetén (l. (84d)) egyaránt nem grammatikus:

- (84) a. *Ki volt az a tavalyi nyertes?
 b. *Ki az az apja?
 c. *Mi az az állítás?
 d. *Melyik az a legmagasabb ház?

A kérdés definíciós olvasatának megszűnése természetesen nem jelenti azt, hogy egy egyszerű azonosító mondatot ne lehetne szerencsés válaszként adni rá. Csupán nem előfeltételezi, hogy egyetlen adekvát azonosító leírás adható.

(85) **Nem definíciós olvasatú kérdés – azonosító válasz**

- A: Ki az a Széchenyi István?
 B: A legnagyobb magyar.

6.4. Több kérdő kifejezést tartalmazó kérdések

6.4.1. Álkérdőszós kérdések

A lokalitási feltétel egyik következménye az, hogy a ragozott ige elé kerülő kérdő kifejezés nem lehet egy beágyazott mellékmondat időjeles igéjének bővítménye:

- (86) *Hova szeretnéd, hogy menjünk nyaralni?

Azonban egyes esetekben az ilyen bővítményekre is rá lehet kérdezni. Ekkor a megfelelő kérdő kifejezés lokálisan az időjeles mellékmondatban jelenik meg. A beágyazott mondat ilyenkor teljesen úgy viselkedik, mint egy beágyazott kérdés. Ez olyan esetekben is lehetséges, amikor az illető főmondati predikátum amúgy nem enged meg kérdő típusú mellékmondati bővítményt. Ilyen például az *akar* ige:

(87) **Az *akar* ige és a beágyazott kérdés**

- a. *Azt akarja, hogy mikor menjünk nyaralni.
- b. Mit akarsz, hogy mikor menjünk nyaralni?

Amint látjuk a (87a) példában, a mellékmondat „kérdővé alakítása” nem fejezi ki önmagában azt, hogy direkt kérdésről volna szó, és a mondat nem grammatikus. Ezt a tényt a főmondatban is jeleznie kell egy kérdőszónak: a (87b) esetében ez a *mit* kérdőszó.

A konstrukció érdekessége, hogy a két kérdőszó ellenére egy kérdést fejez ki, melyben a kérdés referenciális tartományát a beágyazott lokális kérdőszó határozza meg. A valódi kérdő kifejezést tartalmazó mellékmondatot alárendelő ragozott állítmány(ok)ban szereplő kérdőszó csupán a tartomány kérdő voltát jelöli, ezért az ilyen kérdő névmást **álkérdőszónak** fogjuk nevezni, az azt tartalmazó mondatot pedig **álkérdőszós kérdésnek**.

A (87b) szándékolt hanglejtését a (88a) mutatja. Fontos tehát, hogy a (87b)-beli mondat nem egyszerűen két kérdőmondat egymásutánjaként olvasandó, mint a (88b), ahol mindkét tagmondathoz a kiegészítendő kérdésnek megfelelő eső-emelkedő karakterdallam társul:

- (88) a. *Álkérdőszós kérdés*
 >Mit akarsz, ˇmikor menjünk nyaralni?
- b. *Két kérdés*
 ˇMit akarsz? ˇMikor menjünk nyaralni?

Az álkérdőszós konstrukciót persze nem minden *hogy* kötőszós mellékmondatot vonzó predikátum engedi meg. Azokat, amelyek előfordulhatnak álkérdőszós mondat főigéjeként, **hídigéknek** nevezzük. A hídigék körét és a főmondatban megjelenő kérdőszót érdemes együtt vizsgálni, hiszen az álkérdőszó választása nem függ a beágyazott valódi kérdő kifejezéstől. Az álkérdőszó csakis attól függ, hogy a beágyazott régens milyen mondatrészként vonzza a beágyazott mellékmondatot (erről részletesen is írunk a 9. fejezetben). A mellékmondat szerepe azzal korrelál, hogy az ige milyen utalószóval jár együtt. Például azokban az esetekben, amikor a mellékmondat a tárgyi szerepű *azt* utalószóval jár, akkor az álkérdőszó is a tárgyi kérdő névmás (*mit*) lesz. Hangsúlyozzuk, hogy az alábbi példában a kérdések szándékolt hanglejtése az álkérdőszós kérdések (88a)-beli karakterdallamának felel meg.

(89) **Tárgyas hídigék**

- a. Mit mondtál/gondolsz/állítasz/álmodtál/?sejtesz/*fontolgatsz/*fejtettél ki/*ígértél /*fog kérdezni, hogy hová mész nyaralni?
- b. Mit szeretnél/akarsz/javasolsz/parancsolsz/tanácsolsz, hogy hova menjünk nyaralni?

A hídigék köre meglehetősen korlátozott. A fenti példák is jól illusztrálják, hogy a tárgyas hídigék mind előfordulhatnak az *azt* tárgyi utalószóval bevezetett kijelentő módú mellékmondatokkal. Ha viszont az *azt* igevivő lehetősége (kijelentő mellékmondatokkal) a hídigeség szükséges feltétele, akkor értjük, hogy miért nincsenek „hídnév-

szók”. Ezeknek ugyanis, hangsúlyvárók lévén, nem lehet igevivőjük. A tárgyatlan igékre is igaz az, hogy a kijelentő módú vonzat esetén megjelenő igevivőjüknek kell lennie. A személytelen igék és az *úgy* utalósztót váró tárgyatlan igék nem lehetnek hídigék (l. (90a)). Azok között viszont, amelyek megengedik az alanyi *az* utalósztót, egyesek előfordulhatnak hídigeként (l. (90b)):

(90) **Tárgyatlan hídigék**

- a. Mi/Mit *szabad/*rémlik/*érdekel, hogy hova utazunk nyáron?
- b. Mi derült ki/merült fel/*lep meg, hogy hova utazunk nyáron?

Az egyéb ragos utalószavas mellékmondatot váró predikátumok másképpen viselkednek. Ezek közül a felszólító módú mellékmondatot várók, valamint a faktív jelentésűek sohasem lehetnek hídigei szerepben. Néhány nem hangsúlyváró ige azonban lehet:

(91) **Nem tárgyas hídigék**

- a. Mire emlékszel/számítasz/jutottál/gyanakszol/*jöttél rá/*panaszkodtál, hogy mikor utazhatsz el?
- b. Mire ?*törekszel/?*biztattad/?*kényszerítetted/?*vetted rá, hogy mikor utazzon el?

A legfurcsább csoport az, amelyben a *hogy* álkérdőszó szerepel. Ez akkor fordul elő, amikor kijelentő módú mellékmondatot vonzó ige igevivője lehet az *úgy* utalószó. Szükséges feltételnek tűnik azonban az *úgy* elhagyhatósága:

(92) **A *hogy* mint álkérdőszó**

Hogy emlékszel/döntöttél/nyilatkozott/gondolod/vetted ki (a szavaiból)/beszéltétek meg/látod/?hallottad/*véli/*tűnik/*látszik, hogy hova mentek nyaralni?

Ez a fajta álkérdőszós szerkezet nemcsak főmondati, hanem beágyazott kérdésekben is előfordulhat, és tetszőleges mélységű beágyazást megenged:

(93) **Többszörösen beágyazott álkérdőszós konstrukció**

Nem tudom, hogy vetted ki a szavaiból, hogy mire emlékszik, hogy mit mondtam, hogy mikor megyünk nyaralni.

6.4.2. Többszörös kérdés

Bár az előző szakasz mondataiban két kérdő kifejezés volt, azok egymástól különböző ragozott állítmányok lokális bővítményeként szerepeltek. Vannak olyan mondatok is azonban, melyekben több kérdő kifejezés is szerepel, és azok egyazon ragozott állítmány lokális bővítményei. Az egy ilyen ragozott tartományban legalább két kérdő kifejezést tartalmazó mondatokat nevezzük többszörös kérdésnek. Fentebb már említettük, hogy speciális esetekben a topik(ok) és a kérdő kifejezés között előfordulhat kérdő kifejezés.

(94) **Többszörös kérdés, ige előtti két kérdő kifejezéssel**

Ki kibe szeretett bele a film végén?

A több kérdőszót tartalmazó kérdéseknek nemcsak ilyen szerkezetük lehet. Az egyik kérdőszó persze mindig közvetlenül a ragozott ige előtt áll, a másik kérdőszó azonban nemcsak ez előtt, hanem az ige utáni részben is elhelyezkedhet. Vajon milyen jelentésbeli különbség jelentkezik ilyenkor a két változat között?

- (95) **Többszörös kérdés, ige utáni kérdő kifejezéssel**
Ki szeretett bele kibe a film végén?

Úgy tűnik, hogy a (94) példa esetében a kérdésre kimerítő, ún. **párlistaválaszt** kell adni:⁹

- (96) **Kimerítő, párlista válasz**
 Andi Bélába, Cili Daniba, Edina Feribe és Gáborba, ... [szeretett bele].

Ezzel ellentétben a (95) esetben egy specifikus „beleszeretési” eseményt előfeltételezünk, s annak szereplőire, egy konkrét párra vagyunk kíváncsiak:

- (97) **Nem párlista válasz**
 Szerintem Andi [szeretett bele] Bélába.

De ennél még gyakoribb az a szituáció, amikor valójában egy konkrét ismert pár is előfeltételezhető, és egy nem szimmetrikus relációban a reláció irányáról érdeklődünk. A válasz ekkor a következő lehet:

- (98) **Íránymeghatározó válasz**
 Szerintem Andi [szeretett bele] Bélába, nem pedig fordítva.

Ebben az esetben fontos, hogy a pár mindkét tagja potenciálisan bármely szerepben elképzelhető legyen, mint a (99) példa mondataiban:

- (99) **Potenciálisan megfordítható relációk**
 a. Ki kerített be kit?
 b. Sose tudom, hogy a kettő közül melyik jön melyik után?
 c. Sohasem tudom, hogy honnan utazom hova.

Ezért van az, hogy a szükségszerűen *nem megfordítható* relációk esetén a kapott a többszörös kérdések nem túl szerencsések, amennyiben a második KVF kifejezés az ige mögött van:

- (100) **Nem megfordítható relációk**
 a. *Ki kel fel mikor?
 b. *Ki vesz mit?
 c. *Attól függ, hogy melyik képviselőre adnak le hány szavazatot.

Az iránymeghatározó olvasat természetesen többszörös ige előtti kérdésnél is elérhető:

⁹ A párlista nem azt jelenti, hogy egy az egyhez kell megfeleltetni egymásnak a két releváns halmaz elemeit.

- (101) **Íránymeghatározó olvasat két ige előtti kérdő kifejezés esetén**
 Állandóan Budapest és New York között ingázom: oda, vissza. A repülőgép-
 pen ülve gyakran nem is tudom, hogy most honnán hová utazom.

Amikor ez nem lehetséges, akkor azonban főmondati kérdés esetén mindig párlista választ várunk. Amint a (102) példája is illusztrálja, a többszörös kérdések jelentésének leírásában az univerzális kvantifikációt kell használnunk:

- (102) **Párlista olvasatú kérdés és parafrázisai**
 Attól függ, hogy melyik képviselőre hány szavazatot adnak le.
 ← Minden egyes képviselőre leadott szavazat számít.
 ← # De például az nem érdekes, hogy Demeter Ervinre hányan szavaznak.

A többszörös kérdések szintaxisának egy másik furcsasága, hogy nem mindegy, mely kérdő kifejezések milyen sorrendben követik egymást. Az első kérdőszó esetében (amely az univerzális „kvantifikáció” alaphalmazát adja meg) olyan referenciális tartományt kell előfeltételezni, amely specifikus, individualizálható elemeket tartalmazó halmaz.

- (103) **Kérdő kifejezések sorrendje**
 Jó volna tudni, hogy melyik könyvet hol/? milyen könyvet hol/*miért [= milyen okból] mit/miért [= milyen ellenértékért] mit lehet kapni.

A *miért* azért nem lehet első kérdőszó, mert nehezen képzelhető el olyan helyzet, hogy az okokat mint konkrétan megnevezhető tényállások rögzített halmazát hallgató és beszélő egyaránt előfeltételezi. Hasonló okokból nem lehet első kérdőszó a *hogy(an)* sem, mivel – amennyiben konkrét módok határozhatók meg – az azokat specifikusan leíró kifejezést használjuk, pl. *melyik eszközt felhasználva*.

További kényszerek is megfigyelhetők a kérdő kifejezések sorrendezésében, hiszen a párlista olvasatban mindig a legelső kérdő kifejezés referenciális tartománya határozza meg, hogy a felsorolásban melyik halmazt kell „kimeríteni”.

A többszörös kérdésekben a kérdő kifejezések száma nincsen korlátozva, tehát előfordulhatnak több mint kétszeres többszörös kérdések is:

- (104) **Több mint kétszeres kérdés**
 „[Azt, hogy] mit hol miért [érdemes megvenni], megmondja most a Piért.”
 (egykori TV-reklám)

6.4.3. Mellérendelő kérdés

A többszörös kérdés definícióját kielégíti egy másik szerkezet is, melyben az egyes KVF kifejezések egymásnak mellérendelve jelennek meg a szerkezetben (pl. az *és* mellérendelő kötőszóval vannak összekapcsolva):

- (105) **Mellérendelő többszörös kérdés**
Hová, kivel és mikor megyünk nyaralni?

Ezt a konstrukciót nevezzük **mellérendelő kérdésnek**. A (105)-beli kérdőszavaknak megfelelő mondatrészek mellérendelése meglehetősen furcsa kijelentő mondatban:

- (106) **Bővítmények mellérendelése kijelentő mondatban**
 ?*Megyünk nyaralni a Kanári szigetekre, Péteréssel és a jövő héten.

Milyen konstrukcióról lehet akkor szó? Egyik feltételezés szerint a mellérendelő kérdés egyszerűen elliptikus szerkezet. Hasonló ellipsis azonban kijelentő mondatban nemigen van. Ezt mutatja a (107a) és a (107b) kontrasztja:

- (107) **Ellipsis és mellérendelő kérdés**
- a. Mikor és mit ettél?
 ?Mit és mikor ettél?
 - b. ?*Tegnap és tizizik ettem;
 *Tizizik és tegnap ettem.

A (107)-beli mondatoknak van *biztosan elliptikus* változatuk is (az ellipsis alá eső rész rekonstruált változatát szögletes zárójelek között mutatjuk meg):

- (108) **Valódi ellipsis kérdő mondatban**
- a. Mikor ettél és mit [ettél]?
 - b. Mit ettél és mikor [etted]?

Az ellipsisnél vitatható, hogy az első tagmondatban kihagyott igének, valamint a második tagmondatbeli kimondott igének alanyi/tárgyas ragozás szempontjából egyeznie kell-e. A (107a)-beli szerkezet feltételezett, nem elliptikus változatát (109b) alatt rekonstruáltuk. Az elliptikus szerkezetekkel ellentétben itt a rekonstruált alak sehogy sem stimmel: ha „alanyi” ragozású, akkor hiányzik a mondat tárgya,¹⁰ ha pedig „tárgyas” ragozású, akkor az odaértett névmási „anaphora” előre utal a kérdő névmásra:

- (109) **A mellérendelő kérdés ellipszisként nem rekonstruálható**
- a. ?Béla egy indiai ételt [evett], Andi meg azt jól bevált kínait [ette].
 - b. Mikor ettél és mit ettél?
 *Mikor etted és mit ettél?

A feltételezett előreutalás miatt a mellérendelés megfordítása nem tükrözi az ellipsisnél várt szimmetriát:

- (110) **Tagmondati szimmetria**
- a. *Mikor jött és ki jött?

¹⁰ Ekkor a tárgyatlan *eszik* miatt a mondat teljesen mást jelent, mint az „elliptikus” *Mikor és mit ettél?* mondat. Ha az *eszik* igét szigorúan tárgyas igére cseréljük, akkor mindkét rekonstruált változat rosszulformált lesz, pl. **Mikor mondtál és mit mondtál?* **Mikor mondtad és mit mondtál?* (vö. *Mikor és mit mondtál?*).

b. Mikor és ki jött?

Az eddigi okfejtést összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy amennyiben a mellérendelő kérdést elliptikus szerkezettel szeretnénk magyarázni, akkor is különleges ellipszist kellene feltételeznünk, melynek tulajdonságai egyedileg csak a mellérendelő kérdő szerkezetre jellemzőek. Nem véletlen tehát, hogy néhány esetben a beszélők megítélése nagyon bizonytalan, és az egyedi dialektális eltérések is erősek. Vitatott eset, amikor a két mellérendelt kérdő kifejezés egyazon predikátum két kötelező vonzata:

(111) **A mellérendelő kérdés vitatott esetei**

Nem igazán tudom, hogy

- a. ki és mit mondott.
- b. ki és miben bízik még.
- c. ki és milyen álláspontot képvisel.
- d. ki és melyik fiút rajzolta le.

Azok a mellérendelő kérdések, amelyekben a két kérdő kifejezés között (másodlagos) predikatív viszony áll fenn, többnyire mindenki számára erősen rosszulformáltak. Könnyen ellenőrizhetjük, hogy a probléma tényleg a mellérendeléssel van, hiszen az alábbiak mindegyike egyszerű – nem mellérendelő – többszörös kérdések formájában tökéletes:

(112) **Mellérendelő kérdés és predikatív viszony**

- a. *Ki és minek tanul? (vö. Ki minek tanul?)
- b. *Kit és milyennek tartasz? (vö. Kit milyennek tartasz?)
- c. *Ki és kicsoda/milyen (volt)? (vö. Ki kicsoda/milyen (volt)?)
- d. *Melyik fiút és milyennek látod? (vö. Melyik fiút milyennek látod?)

A lehetséges mellérendelő konstrukciók esetén – a mellérendelésnél meglepő módon – erős sorrendi megkötések is vannak:

(113) **Sorrendi megkötések a mellérendelő kérdésben**

- (i) A szabad határozói bővítmények viszonylag szabad sorrendben követhetik egymást, és a kötelező vonzatokkal is viszonylag szabadon keveredhetnek.
- (ii) A tárgy kivételes, mert mindig utolsó a mellérendelő szerkezetben.
- (iii) Az alany a többi kötelező vonzat előtt helyezkedik el inkább.

Bár a mellérendelő kérdés szerkezeti sajátosságait nem igazán tudjuk magyarázni, arra a kérdésre, hogy miért és mivégre létezhet egyáltalán, talán választ lehet adni. Lehet, hogy ezt a konstrukciót mint „végső” megoldást az kényszeríti ki, hogy két mondatrészre akarunk rákérdezni, viszont el akarjuk kerülni a párlistaolvasatot a kérdésben. Valóban, a párlistaolvasatot a fenti szerkezetek nem képesek kikényszeríteni, sőt párlistaválaszt nem is szerencsés rájuk adni:

(114) **Mellérendelő kérdés és válaszai**

A: A filmben nem volt világos, hogy melyik időszakban és hol követett el hibát a hős.

B: Szerintem a konfliktus után a lány lakásán.

B: # Az esküvő előtt az utcán, az esküvőn a templomban, utána pedig a lány lakásán.

Az olyan szerkezet, amelyet a nem párlistaolvasatú többszörös kérdések megengednek, a mellérendelő kérdésben nem szerencsés. Ilyen a két azonos referenciális tartománnyal rendelkező kérdő kifejezés potenciálisan megfordítható relációval (vö. (99) és (100)):

(115) **Megfordítható relációs és mellérendelő kérdés**

- a. ?*Ki és kibe szeretett bele?
- b. ?*Mi és mit jelképez?
- c. ?*Honnan és hová mész?

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a többszörös kérdések hogyan működhetnek együtt az álkérdőszós kérdésekkel. A többszörös kérdés második kérdő kifejezése lehet álkérdőszó:

(116) **Álkérdőszó és többszörös kérdés**

Kinek mit mondtál, hogy hová megyünk nyaralni?

Erre a válasz természetesen ‘(kinek, hová)’ formájú párokból áll, azonban a válaszban is meg kell tartani a szintaktikai lokalitást:

(117) **Válasz az álkérdőszós többszörös kérdésre**

- a. *Péternek Görögországba, Bélának Pomázra, ...
- b. Péternek azt, hogy Görögországba, Bélának azt, hogy Pomázra, ...

Álkérdőszó nem lehet azonban többszörös kérdésben az első kérdő kifejezés, még akkor sem, ha a referenciális tartománya specifikusabb, mint a második kérdő kifejezésnek:

(118) **Álkérdőszó csak második kérdő kifejezés lehet**

*Mit kinek mondtál, hogy melyik boltba kell mennie?

Vö.:

- a. Melyiket kinek mondtad?
- b. Kinek mit mondtál, hogy melyik boltba kell mennie?

A nem lokális kérdések álkérdőszóza persze „bevezethet” tetszőleges többszörös kérdést is, amennyiben több kérdő kifejezés (aláhúzott rész) van a beágyazott mellékmondatban:

(119) **Álkérdőszóval bevezetett többszörös kérdés**

- a. Mit mondtál, hogy ki hova megy nyaralni?
- b. Mit mondtál, hogy mikor és kit szeretnél meglátogatni?
- c. Mit mondtál, hogy ki hogy tervezi, hogy hova megy nyaralni?

A nem lokális kérdések álkérdőszavai előfordulhatnak mellérendelő kérdésben is, immár nem hagyva kétséget afelől, hogy szerkezetükben nem egyszerű ellipszis van:

(120) **Álkérdőszó és mellérendelő kérdés**

Nem tudom, hogy

- a. mikor és mit mondtak, hogy hová mennek nyaralni.
- b. ki és hogy döntött tegnap, hogy mikorra hívták meg az osztrák kormányfőt.

A többszörös kérdésre a (148) példával kapcsolatban alább visszatérünk.

6.5. További kérdőmondati szerkezetek

6.5.1. Visszakérdezések

Az előbbieken rosszulformáltak mondott példák visszakérdezés esetén sok esetben elfogadhatók. A szakirodalom ezeket **visszhangkérdésnek** és **ismételtető kérdésnek** is nevezi. Ilyenkor a kérdőszón erős irtóhangsúly van, a kérdés dallammintázata inkább az eldöntendő kérdésére hasonlít, csak magasabb tónussal ejtve.

(121) **Visszakérdezések**

- a. Egy / (piros) \ mit szeretnél?
- b. ^ Mi mijét vitték el?
- c. Mint ^ kicsoda mutatkozott be?

A visszakérdezés szinte teljes egészében tükrözi annak a mondatnak a szerkezetét és szórendjét, amelyre reflektál. A kérdő kifejezés utalhat még egy szó belső részére is, lehet képzett, valamint, ha része egy nagyobb bővítménynek, akkor az ige után is állhat:

(122) **Speciális szerkezetek visszakérdezésekben**

- a. Autó^micsoda?
- b. \ Véges ^micsodájú automata?
- c. \ Elvitték a (piros) ^midet?

Még ekkor sem szerencsés azonban az állítmányi részben álló kérdő kifejezés, ha az mindössze egy kérdő névmás.

(123) **Kérdő névmás az állítmányi részben**

- a. ?Sokat foglalkozol kivel?
- b. ?Elmentél moziba mikor?

Vagyis a visszakérdezések mégsem egyszerűen „tetszőleges” mondatok, egy korábbi megnyilatkozás megismétlései, melyben valamely mondatrészt kérdő névmással helyettesítünk. Az ige előtti pozíciókban elhangzott kifejezésekre való rákérdezés nem történhet egyszerű ismétléssel: ilyenkor a kérdő kifejezés szokásos helyén, a ragozott igét közvetlenül megelőzve áll:

(124) **Megszorítások visszakérdezésekben**

A: Csumi a Dézsiékhez is minden spanját elvitte.

B: *Kicsoda a Dézsiékhez is minden spanját elvitte?

Kicsoda vitte el a Dézsiékhez is minden spanját?

a. *Csumi a kicsodáékhoz (is) minden spanját elvitte?

?Kicsodáékhoz is elvitte Csumi minden spanját?

Kicsodáékhoz vitte el Csumi minden spanját?

b. *Csumi a Dézsiékhez is minden kicsodáját elvitte?

?Csumi a Dézsiékhez is minden kicsodáját vitte el?

A visszakérdezés valójában olyan helyzetben is használható, amikor nem egy a diskurzusban konkrétan elhangzott megnyilatkozásra reagál, hanem csupán a hallgató és a beszélő által ismertnek vélt szituációk egyikét idézi fel.

(125) **Visszakérdezés reagálhat felidézett szituációra is**

Neuro^o kicsodával foglalkozol te?

A ragozott ige előtt álló kérdő kifejezés összetevősége és lokális bővítményi státusa a visszakérdezéseknél is érvényesül (vö. (65)):

(126) **Lokáltság és összetevősség**

a. *Kit elvinni szabad?

b. *Kinek gyereke született?

Speciálisan a visszakérdezésekre jellemző, hogy a kérdő kifejezés végére kitehető az *is* szócska.

(127) **Az *is* szócska visszakérdezésben**

a. Melyik napon is indulunk a nyaralásra?

b. Hova is mész?

c. Kinek a filmjét is játsszák a Corvinban?

Ilyenkor a kérdés azt előfeltételezi, hogy a beszélőnek már tudnia kellene a választ (például azért, mert az imént hangzott el). Természetesen az ilyen kérdések nem használhatók beágyazott kérdések esetén.

6.5.2. Nem fókuszos kérdések

Két olyan kérdő szerkezet van, amelyben a kérdőszó nem feltétlenül közvetlenül szomszédos az (esetleg tagadott) állítmánnyal. Az egyik ilyen a *hogyhogy* kérdőszó. Azt látjuk, hogy amennyiben közvetlenül megelőzi az állítmányt, akkor sem vált ki inverziót:

- (128) **Hogyhogy**
Hogyhogy elmentél/*mentél el?

Ebből arra következtethetnénk, hogy a *hogyhogy* nem is kérdő mondatokban szerepel. A *hogyhogy* kétarcú: egyik jelentésében nagyjából ‘hogyan történhetett meg, hogy...’, míg a másik esetben a ‘mit értesz azon, hogy...’ értelmű. Ez utóbbi esetben a *hogyhogy* nem lehet hangsúlyos. Mivel itt visszakérdezésről van szó, a kérdés tükrözi a kiváltó megnyilatkozás modális jegyeit, mondattani jellegzetességeit. Hanglejtését tekintve azonban tipikusan kiegészítendő kérdésnek felel meg, vagyis számonkérő esetben eső, semlegesebb esetben eső–emelkedő:

- (129) **A *hogyhogy* mint visszakérdező kérdőszó**

- a. A: Levittem a szemetet.
B: ~Hogyhogy levitted?
⊥Hogyhogy \levitted?
- b. A: Vidd le a szemetet!
B: Hogyhogy vigyem le a szemetet?
- c. A: Levitted a szemetet?
B: Hogyhogy levittem-e (a szemetet)?
- d. A: Hogy vitted le a szemetet?
B: Hogyhogy hogy (vittem le a szemetet)?

A *hogyhogy* és az (igei) állítmány között állhatnak összetevők. A (130) azt mutatja, hogy a *hogyhogy* tulajdonképpen a topikban elhelyezkedő elem:

- (130) **A *hogyhogy* a topikban van**
[_TPéter] hogyhogy [_TMarinak] ezt is mindenki előtt elmesélte?

Ez ellentétben áll a többi kérdőszókról korábban mondottakkal. Tekintsük azonban a következőt:

- (131) **A *miért* kérdőszó**
/Hogyhogy//Miért \[_Ftegnap] utaztál el?

A (131) mondatai közeli szinonimák, mindkettő prozódiailag kiegészítendő kérdés. Érdekes, hogy a *miért* (131)-beli viselkedése nem vezethető vissza pusztán szemantikai okokra, hiszen a cél/ok értelmével rokon értelmű kifejezések egyike sem fordulhat elő hasonló mondatban.

- (132) **A *miért* speciális kérdőszó**
Hogyhogy/Miért/?*Mi a francér’/?*Mivégre/*Minek/*Mi végett/*Mi miatt [_Ftegnap] utaztál el?

A *hogyhogy* kérdőszóval ellentétben ugyanakkor a *miért* – ha nincs fókusz a mondatban – inverziót vált ki, azaz hátraveti a kanonikus igevivőt:

(133) **A *miért* inverziót tud kiváltani**

Miért jöttél fel?

Figyeljük meg a *miért* elhelyezkedését a többi mondatrészhez képest:

(134) **A *miért* helye a mondatban**

- a. *Miért Mari mindig [_Fhozzám] jön fel?
- b. Miért te is mindig [_Fhozzám] jössz fel?
- c. Te is miért mindig [_Fhozzám] jössz fel?
- d. *Te is miért mindig feljössz?
- e. *Te is mindig miért feljössz?
- f. Te is mindig miért (csak) [_Ffelviszed] (mikor le is lehetne)?

A (134) alapján kimondható, hogy (i) a *miért* a kvantormezőben is mozoghat, (ii) a mondatban megkövetel egy fókuszt, vagy a komment eleji kérdőpozíciót ő maga tölti be. A *miért* tehát nemcsak elhelyezkedésében különbözik a többi kérdő kifejezéstől, hanem már abban is, hogy megengedi a többi állítmány előtti pozíció (kvantor, *is*-es kifejezés) betöltését.

Egy speciális visszakérdezésbeli használata a *miért*-nek a következő:

(135) **A *miért* használata visszakérdezésben**

A: Ezt nem így kell csinálni.
Nem jól csinálod.
Azt hittem, értesz hozzá.

B: Miért, hogy kell csinálni?

Az előzmények (A mondatai) heterogén volta is mutatja, hogy itt nem egyszerűen egy megnyilatkozás tartalmában kifejtett tényállás okára vagyunk kíváncsiak. A *miért* használata itt „metanyelvi”, vagyis az elhangzott megnyilatkozás (pl. A mondatai) mint beszédcselekvés okát firtatja. Nagyjából a (136)-beli parafrázissal fordítható:

(136) **A *miért* mint metanyelvi visszakérdezés parafrázisa**

Miért mondtad ezt? ← Furcsa, hogy ezt mondtad.

6.5.3. További speciális kérdőmondati konstrukciók

Ebben a szakaszban olyan szerkezetekről lesz szó, amelyekben a kérdő kifejezések és a kérdőmondati konstrukciók speciális szerepet kapnak, illetve olyan, látszólag általános mondatnani konstrukciókról, amelyek csak a kérdő mondatokban jelennek meg.

Mi az?

Izgalmas beszélt nyelvi fordulat a visszakérdezésekben előforduló metanyelvi *mi az, hogy/mi az a*. Ez valójában egy kifejezés adekvát használatát kérdőjelezi meg, vagy pontosítást kér; azt sugallja, hogy a használt nyelvi forma interpretációja vagy kérdéses, vagy a hallgatónál konkrétan eltér a beszélőtől. Mivel ez a fordulat a megnyilatkozás egészére, nem pedig csak korábbi tartalomra reflektál, szintén metanyelvi eszköznek tekintendő:

(137) **A *mi az a(z)* mint metanyelvi eszköz**

- a. Mi az az egy kis pénz?
- b. Mi az az 'az'?

Ha a fentieket a *Hogy érted azt, hogy ...* fordulattal parafrázáljuk, akkor érthető, hogy tényállást kifejező *hogy* kötérszós mellékmondatlall is előfordulhat:

(138) **A *mi az, hogy* mint metanyelvi eszköz**

- a. Mi az, hogy kihallgatsz minket?
- b. Mi az, hogy elmentek moziba és nem kérdeztek meg?

Gondolhatnánk, hogy ilyenkor a *mi* egyszerű állítmányi kérdés, azonban ezt sem a válaszok, sem a rekonstruált alakok nem támasztják alá. Minden tekintetben speciális mondatnani konstrukcióval van dolgunk (vö. (140)):

(139) **Válaszok a *mi az a(z)/hogy* típusú kérdésre**

- a. # Mi az a tényállás, hogy kihallgatsz minket?
- b. # Mi az az esemény, hogy kihallgatsz minket?

A: Mi az, hogy buliba mész?

B: # Egy érdekes tény.
Szórakozás.
Izgalmas esemény.

(140) **A: Az, hogy buliba mész, az micsoda?**

B: Szórakozás. / Izgalmas esemény.

Mit?

A *mit* névmást eddig tárgyi kérdőszóként, valamint tárgyas hídigék álkérdőszavaként ismertük meg. A következő szerkezetben a *minek* szinonímájaként fordul elő:

(141) **A *mit* speciális használata**

- a. Mit rohadjak itt öregem?
- b. Mit állsz nekem és bámulsz?
- c. Mit görcsölsz ezen?
- d. Mit várom a taxit, amikor villamossal is mehetek?
- e. Mit számít neki egy piros lámpa?

Léteznek speciális kérdőszavas felkiáltások is. A „*mi* + alanyesetű főnévi csoport” vagy a „*mit* + *vkinek* + alanyesetű főnévi csoport” sémákkal leírható szerkezetek lekicsinylő, degradáló jelentést hordoznak. Ezeket nem lehet a kiegészítendő kérdésre tipikusan jellemző hanglejtéssel ejteni, csak ún. ereszkedő dallammal, amely az eső dallamú kérdésekhez hasonlít, de alacsonyabbról indul, és magasabban ér véget:

(142) **Degradáló értelmű kérdőszavas felkiáltások**

(Ugyan már,)

- a. mi egy doboz cigaretta!
- b. mi a vágóhíd ehhez képest!
- c. mit nekem az APEH!

Tekintsük a (143)-beli példákat, melyek egy különleges konstrukciócsaládot illesztárnak:

(143) **Egy speciális kérdő konstrukció**

- a. Mi ez/az a zokni földön?
- b. Mit csinál ez/az a zokni a földön?
- c. Mit keres ez/az a zokni a földön?

A (143)-beli konstrukciók mindegyikére érvényes, hogy „kérdőszó + (állítmány) + alany + helyhatározó” szerkezetűek. Különbség van abban, hogy az alanyi főnévi csoport milyen névelőt enged meg:

(144) **A névelő megválasztása**

- a. *Mi a zokni a földön?
- b. Mit csinál a zokni a földön?
- c. Mit keres a zokni a földön?

- d. *Mi egy zokni a földön?
- e. ?*Mit csinál egy zokni a földön?
- f. Mit keres egy zokni a földön?

Az utóbbi példa azért is különösen érdekes, mert – míg a *vmit csinál* fordulatot a *csinál* gyakori metaforikus használatával ki lehetne magyarázni – a *vmit keres* (143)-beli vonzatokkal való használatának hiánya szembeszökő a kijelentő mondatokban:

(145) **A keres kijelentő mondatban**

- a. *Eszméletlen az, amit a zokni keres a földön.
- b. ?Hát sok mindent nem kereshet a földön egy zokni.
- c. ?Akármit is keres a földön ez a zokni, azért mégiscsak el kéne tenni.

Ezek a példák tanulságosak abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezzik azt a hagyományos nyelvtani elképzelést, miszerint a kérdő mondatok másodlagosak, azaz a kijelentő mondatokból eredeztethetők.

Van kit

Egyes régensek kérdő kifejezéseket vehetnek fel, de ezzel valójában egzisztenciális kvantifikációt fejeznek ki. Az ilyen igék köre nagyon korlátozott:¹¹

(146) Kérdő névmás és egzisztenciális kvantifikáció

- a. Lett hol laknom.
- b. Nem volt mit tenni.¹²
- c. Tudok mit olvasni.

A kvantifikáció miatt egyes kérdőszavak valamint összetettebb kérdő kifejezések nem fordulhatnak elő ilyen szerkezetben. Amint a (147a) mutatja, csak a *mi* és a *ki* ragozott alakjai játszhatják a kérdő névmás szerepét. Érdekesebb, hogy – a (147b) tanúsága szerint – egyes kérdő névmások a régensneknek csak a tagadott alakjával állhatnak:

(147) További megkötések egzisztenciális kérdő névmási konstrukcióra

- a. Van *melyik pizzát/*hány pizzát/*mekkora pizzát/**mikor/**hogy enni.
- b. Nem tudok már/*Mostanában tudok milyen TV-csatornát nézni.

Nem kérdés, hogy nem kérdés

Végül tekintsük a többszörös kérdéseknek egy egészen speciális idomatikus használatát:

(148) Többszörös kérdés kijelentő mondatban

- a. A: Kit szoktál meglátogatni?
B: Hát, mikor kit.
- b. A: A Pali nagyon drága autóval jár.
B: Hát, kinek mennyi pénze van, ugye.

Látszólag itt a korábbiakban tárgyalt többszörös kérdéssel van dolgunk. Mivel ez kijelentő módú válaszban, nem pedig kérdésben szerepel, azt is képzelhetjük, hogy valójában beágyazott kérdésről van szó, csak az alárendelő régens elhagyható. Ez indokolható is, hiszen közeli parafrázis adható ilyen módon (az ellipszis alá eső részek rekonstruált változatát szögletes zárójelben adjuk meg):

(149) Kijelentő módú többszörös kérdés mint beágyazott kérdés elliptikus változata?

[attól függ, hogy] Mikor kit [látogatok meg].

¹¹ Valószínűleg ugyanez a konstrukció teszi lehetővé a második *mit* előfordulását egy rögzült kifejezésben, a *Mit van/volt mit tenni?!?* szólásban is. Az első *mit* névmással azonban nem lehet mit tenni.

¹² A kérdő kifejezés ragozott kötőmódú beágyazásban is marginálisan elfogadható a *van/lesz* létigékkel, mint pl. a *%Nincs mit csináljak* példában.

Az alábbi idiomatikus használat azonban azt sugallja, hogy a beágyazott mondat állítmányi része nem mindig rekonstruálható egyértelműen:

(150) **A *mikor hogy* konstrukció**

A: Kit szoktál meglátogatni?

B: Hát, mikor hogy ?[történik]/?[látogatok meg valakit]/...

7. fejezet

Kérdőszavas felkiáltó mondatok

Ebben részben a bizonyos felkiáltó mondat típusokat fogunk tárgyalni. Ezeknek a mondatoknak az a legszembetűnőbb jellegzetességük, hogy – akárcsak a kiegészítendő kérdések – mind tartalmaznak kérdőszavas kifejezést:

(1) **Kérdőszavas felkiáltó mondat**

„Milyen vastag könyveket olvasol te!”

Az (1) példamondat, azonban – amint azt a felkiáltójellel is sugalltuk – nem a kiegészítendő kérdésektől megszokott hanglejtéssel ejtendő. Az (1) szándékolt hanglejtése magas tónussal kezdődő lassan ereszkedő dallammintázat, amelyet a „ˋ” jellel jelölünk. Az ilyen hanglejtéssel ejtett, kérdő kifejezést tartalmazó mondatokat **kérdőszavas felkiáltó mondatnak** vagy egyszerűen **kérdőszavas felkiáltásnak** fogjuk nevezni.

7.1. Kérdések és kérdőszavas felkiáltások

Amint már maga a kérdő kifejezés jelenléte is jelzi, a kérdőszavas felkiáltások szerkezetükben meglehetősen hasonlítanak a kérdésekre. Azért szántunk ennek a mondat típusnak külön fejezetet, hogy rávilágítsunk, mennyire különbözőképpen viselkednek az ilyen felkiáltó szerkezetek és a 6. fejezetben bemutatott kiegészítendő kérdések. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a kérdőszavas felkiáltás elnevezés nem egészen pontos, mert vannak olyan kérdő (jellegű) kifejezések, melyek csak felkiáltó mondatban fordulhatnak elő. Ilyenek például a (2) mondataiban aláhúzott kifejezések:

(2) **Csak felkiáltásban előforduló „kérdő” kifejezések**

- a. ˋMicsoda könyveket olvasol! (vö. *ˋMicsoda könyveket olvasol?)
- b. ˋMilyen rohadtul fáztál! (vö. *ˋMilyen rohadtul fáztál?)
- c. ˋMennyi mindenhol jártál! (vö. *ˋMennyi mindenhol jártál?)

A felkiáltásokban és a valódi (kiegészítendő) kérdésekben előforduló kérdő kifejezések köre tehát nem azonos. Különbségek azonban fordított irányban is mutatkoznak, hiszen a (3) mondatai csak kérdésként fordulnak elő.

(3) **Csak kérdésben előforduló kérdő kifejezések**

- a. ~Kinek is adtad kölcsön a könyvet?
- b. ~Mi a fenét keresel itt?
- c. ~Miért mentél el?

A legtöbb kérdő kifejezéssel azonban alkothatók mind felkiáltások, mind pedig valódi kiegészítendő kérdések. Ennek megfelelően (4) mondatai mind „↘”, mind pedig „↗” intonációval ejthetők.

(4) **Kérdésben és felkiáltásban egyaránt előforduló kérdő kifejezések**

Te, hányszor/hogy/mikor/hol/meddig táncoltunk!/?

Az alábbiakban a kérdő kifejezéseket tartalmazó mondatok mind felkiáltásként értelmezendők, ezt azonban intonációs jelekkel nem fogjuk külön jelezni (a mondatvégi felkiáltójel is egyértelműsíti a használatot).

A kérdőszavas felkiáltás meglepődést fejez ki, vagy különleges tényállásokat és minőségeket, túlzott mértéket hangsúlyoz. A kérdőszavas felkiáltások jelentéshozadékát jobban megragadhatjuk, ha igevivős igét tartalmazó mondatokat vizsgálunk. Kiegészítendő kérdések esetén mindig van kérdő kifejezés az állítmányt közvetlen megelőző pozícióban. Ez a követelmény a kérdőszavas felkiáltásoknál is fennáll, amint azt az eddigi példák is láthatjuk. Amennyiben az állítmány ragozott ige, annak kanonikus igevivője a kérdő mondatokban a ragozott ige utáni tartományba kerül. Mivel semleges kijelentő mondatokban a kanonikus igevivő a ragozott ige előtt áll, az igevivő kérdőmondatbeli „hátravetését” *inverzió*nak tekintjük (lásd a 6. fejezet 6.3. pontját). A kérdőszavas felkiáltásoknál – úgy tűnik – az igevivő inverziója nem kötelező:

(5) **Kérdőszavas felkiáltás igevivő-inverzió nélkül**

Te miket elhiszel! (vö. Te miket hiszel el?)

Fontos hangsúlyozni, hogy az inverziót nem mutató szerkezet pusztán léte már önmagában mutatja, hogy a kérdőszavas felkiáltások mondatnyi szerkezetük tekintetében sem feleltethetők meg a kérdő szerkezeteknek; ennél fogva nem írhatók le mindkét típusra érvényes mondatnyi szabályszerűségekkel. Tekintsük a következő mondatot, melynek tanúsága szerint az inverzió opcionális a kérdőszavas felkiáltásban:

(6) **Az igevivő opcionális inverziója**

Mennyi fát döntöttünk ki/kidöntöttünk!

A (6) mondatának két változata között nem fedezhető fel komoly jelentéskülönbség. Az inverziót tartalmazó, illetve inverziót nem tartalmazó változat azonban nem min-

dig mutat teljesen szabad váltakozást. Az egyes kérdőszavas kifejezések az inverzió tekintetében eltérő módon viselkedhetnek:¹

(7) **Kérdőszavas kifejezések és az inverzió kényszere**

- a. Mekkora/Milyen nagyot/Milyet rádütöttek/ütöttek rád akkor!
- b. Mennyire/Milyen nagyon berúgtunk/*rúgtunk be akkor!
- c. Hogyan *berúgtunk/rúgtunk be akkor!

A (7) alapján azt is gondolhatnánk, hogy az inverzió kiváltása vagy tiltása az egyes kérdő kifejezések idioszinkratikus tulajdonsága, és mint ilyen, a kérdőszavak lexikai jellemzésének része. Lehetséges azonban az is, hogy az inverzió – legalábbis néhány esetben – jelentéshozadékkal jár. Tekintsük most azokat a kifejezéseket, amelyek megengedik mindkét igei elrendezést, és próbáljuk felfedni, hogy vajon van-e valami jelentéskülönbség a két szerkezet között:

(8) **Inverzió és jelentés kapcsolata**

- a. Hogy kaptad el/elkaptad a ceruzát!
- b. Mikor mentél el/elmentél, öregem!

Figyeljük meg, hogy az inverziót mutató mondatok távolról sem szinonimái az inverziót nem mutatóknak, amint ezt a (8b) példaira adható parafrázisok érzékeltetik:

(9) **A (8b) parafrázisai**

- a. *Invertált változat:*
Mikor mentél el! 'Milyen *különös* időpontban mentél el'.
- b. *Nem invertált változat:*
Mikor elmentél! 'Milyen *korai* időpontban elmentél'.

Hasonlóan jelentéstani megfontolások befolyásolják lényegében az összes inverziót opcionálisan kiváltó kifejezés használatát. Az inverzió nélküli szerkezetben minden esetben egy 'sok' jellegű kvantifikáció lép be: ez annyit tesz, hogy egy minőség vagy egy mérték a jelöletlen irányban meglepően nagy. Konkrétan az alábbi megfelelések találhatók:

(10) **Kérdőszavak jelentése inverzió nélküli szerkezetben**

Milyen	nagy, magas, erős stb.
Mi/ki	sok(an)
Hol	sok helyen
Hova	sok helyre; messzire
Honnan	sok helyről; messziről
Mikor	korán
Hogy	jól; ügyesen

Az inverziót kiváltó szerkezet, ha lehetséges, talán kifejezhet más dimenzióban végletes vagy meglepő mértéket, minőséget is:

¹ A mekkora/milyen nagyot/milyet csak ritkán állhat igekötős igékkel.

(11) **Inverzió és jelentés**a. *Invertált szerkezet*

Milyen fákat döntöttünk ki!

– Például egy pici törpefenyőt is.

– Például egy óriási mammutfenyőt is.

b. *Inverzió nélküli szerkezet jelentése*

Milyen fákat kidöntöttünk!

– # Például egy pici törpefenyőt is.

– Például egy óriási mammutfenyőt is.

Az inverzió megléte vagy hiánya – az egyszerű kvantoros mondatokhoz hasonlóan – gyakran képes a kvantifikáció viszonyítási alapját kifejezni (erről lásd részletesen a 4. fejezet 4.5. pontját):

(12) **Kérdőszavas kifejezés és kvantifikáció**

a. Mennyien leszálltak/szálltak le Hajdúszoboszlónál!

b. Milyen sokan bejöttek/jöttek be kintről!

7.2. A *nem* és a *minden*

A kérdőszavas felkiáltás státusza mint önálló mondattani konstrukció további alátámasztást nyer az alábbi példákban. A (13) példáiban a *nem* tagadószó nem feltétlenül hozza be a szokásos tagadást a mondatokba. Hangsúlytalanul, a kérdő kifejezéshez simulva csupán nyomatékosító szerepe van a mondatokban. Nyomatékkal ejtve valódi tagadást kapunk:

(13) **A *nem* tagadószó kérdőszavas felkiáltásban**

a. Kit nem vársz te/hívtál te meg/*meghívtál te, öregem!

b. Mit nem tudsz te/tanultál te meg/*megtanultál, öregem!

c. Hol nem éltél te/fordulsz te meg/*megfordulsz te, öregem!

A nyomatékosító értelemben használt tagadószó egy különös mondattani elrendezést is lehetővé tesz: a tagadószónál megszokott szórendek (l. (13)) mellett a *nem* megjelenhet az igeikötő és az ige között is:

(14) **A *nem* szócska az igeivő és az ige között**

a. Mit meg nem eszel!

b. Kit meg nem hívtál!

c. Hol meg nem fordulsz!

Érdekes, hogy egyes kvantoros kifejezések (pl. a *milyen sok*) egyáltalán nem engedik meg a nyomatékosító tagadószó használatát, más összetett kifejezések viszont igen:

(15) **A *nem* szócska és komplex kérdőszavas kifejezések**

a. ?*Milyen sok pénzt ki nem ad az ember ruhára!

- b. Mennyi pénzt ki nem ad az ember ruhára!

A (16) példa mondataiban a kérdő névmás után a *minden* kvantor egy ragozott alakja áll. Ez a konstrukció igencsak hasonlít a *mi a csodát* típusú kérdőszavas szerkezetre (l. a 6. fejezetben), azonban még megszorítottabb, hogy mely kérdőszavakkal fordulhat elő:

(16) **Kérdőszó + *minden* kérdőszavas felkiáltásban**

- a. Mi mindent hoztál magaddal!
- b. Ki mindenkinek mondtad el a titkot!
- c. Hol mindenhova jártunk már!
- d. [?]Hova mindenhova utaztunk már!
- e. [?]*Honnan mindenhonnan kidobtak már!

A (16) jólformált példái még kérdésben is elfogadhatók marginálisan, de az alábbi speciális kérdő kifejezések egy része csak (kérdőszavas) felkiáltásban fordulhat elő:

(17) ***mennyi* + *minden*...**

- a. (i) Mennyi mindent kell még megcsinálnod!
- (ii) Mennyi mindenkinek elmondtad a titkot!
- (iii) Mennyi mindenhova jártunk már!
- (iv) Mennyi mindenhova bekopogtunk már!
- (v) [?]Mennyi mindenhonnan kidobtak már!
- b. (i) [?]Mennyi mindent kell még megcsinálnod?
- (ii) [?]*Mennyi mindenkinek mondtad el a titkot?
- (iii) *Mennyi mindenhova jártunk már?
- (iv) *Mennyi mindenhova kopogtunk már be?
- (v) *Mennyi mindenhonnan kidobtak már?

7.3. Több kérdő kifejezést tartalmazó felkiáltások

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy az álkérdőszókra és a többszörös kérdésekre vonatkozó mondat szerkezeti és azokkal együttjáró jelentéstani sajátosságok (l. 6. fejezet, 6.5. pont) mely esetekben és milyen mértékben érvényesek a kérdőszavas felkiáltásokra. A nem lokális, azaz álkérdőszót tartalmazó kérdéseknek megfelelő szerkezeteket (l. 6. fejezet, 6.4.1. pont) a felkiáltásoknál nem találunk:

(18) **Álkérdőszavas felkiáltás nincsen**

- a. *Mit mondott, hogy hova megy nyaralni!
- b. *Hogy döntött, hogy hova megy nyaralni!

Több kérdő kifejezést tartalmazó felkiáltások (l. 6. fejezet, 6.4.2. pont) azonban vannak. Ellentétben a kérdésekkel, ilyenkor a kérdő kifejezések csak az állítmány előtti részben jelenhetnek meg. Az állítmány előtti részben viszont mellérendelő konstrukcióban (l. 6. fejezet, 6.4.3. pont) is előfordulhatnak:

(19) **Többszörös kérdőszavas felkiáltás**

- a. *Milyen sokan rádütöttek mekkorát!
- b. *Milyen sokan ütöttek rád mekkorát!
- c. Milyen sokan mekkorát rádütöttek!
- d. Milyen sokan és mekkorát rádütöttek!

A kérdő kifejezések száma – akárcsak a többszörös kérdésben – nincsen korlátozva:

(20) **Több mint kétszeres kérdőszavas felkiáltás**

[Milyen sokan]₁ [milyen erővel]₂ [mekkorát]₃ ütöttek / ütöttek rá / ráütöttek!

A kérdő kifejezések sorrendjét azonban itt nem a kimerítő univerzális kvantifikáció határozza meg, hanem a kvantoros kifejezések *hatóköre*. Az alábbi (21)-beli két mondat csak a kérdő kifejezések sorrendjében tér el, azonban a két változat radikálisan mást jelent:

(21) **Kérdő kifejezések sorrendje többszörös kérdőszavas felkiáltásban**

- a. Milyen sokszor mennyi zoknit felveszel/veszel fel!
- b. Mennyi zoknit milyen sokszor felveszel/veszel fel!

Egyes esetekben úgy tűnik, mintha az alany és a tárgy aszimmetriája is számítana:

(22) **Alany–tárgy sorrend**

- a. *Mekkorát mennyien ütöttek rá!
Mennyien mekkorát ütöttek rá!
- b. *Mennyi pénzt milyen sok ember keres!
Milyen sok ember mennyi pénzt keres!
Milyen sok pénzt mennyi ember keres!
Mennyi ember milyen sok pénzt keres!

A kérdőszavas felkiáltások mondattana rendkívül kevésé feltárt területe a magyar nyelvtannak. Természetesen mi sem remélhetjük, hogy teljes képet adtunk a jelenségköréről. A leírás során különösen nagy nehézséget okoz, hogy az anyanyelvi beszélőknek a kérdőszavas felkiáltásokra vonatkozó grammatikalitási ítéletei nagyon ingadozóak és bizonytalanok. Még a sokak által helyesnek tartott mondatok esetén sem könnyű az egyes jelentésárnyalatokat megfogalmazni és kategorizálni: ez tehát további kutatást igénylő feladat.

8. fejezet

Vonatkozó mellékmondatok

Ebben a fejezetben a vonatkoztatás nyelvtanával foglalkozunk. A vonatkoztatás a mondatbeágyazás egy sajátos esete, ezért a feltételeiről a beágyazott mellékmondatok leírása kapcsán mindenképp említést kell tennünk. Bár a vonatkoztatás mint nyelvtani eszköz egy sor általános szerkezet-tani alakzat együttes megjelenéséhez kötődik, ezen alakzatokból nem következő, egyedi sajátosságai okán külön figyelmet és részletes leírást igényel. Indokoltnak éreztük tehát, hogy a mondatszintű szerkezet-tani jelenségeket leíró fejezetek egyikét kizárólag a vonatkoztatásnak szenteljük.

8.1. A vonatkozó mellékmondatok mondattana

A vonatkozó mellékmondatot mindig **vonatkozó névmást** tartalmazó **vonatkozó kifejezés** vezeti be. A vonatkozó névmás a névmások egyik típusa, a kérdő névmásokkal áll közelebbi rokonságban (pl. *ki* – *aki*, *hol* – *ahol*, lásd a 6. fejezet 6.2. pontjának (28) és (29) táblázatát). A vonatkozó kifejezések a vonatkozó névmásokból a kérdő kifejezésekhez hasonlóan épülnek fel (pl. *kivel szemben* – *akivel szemben*, *milyen könyvet* – *amilyen könyvet*). Mivel erről részletesen írtunk a 6. fejezet 6.2. pontjában, ebben a fejezetben a vonatkozó kifejezések belső szerkezetével csak akkor foglalkozunk, ha eltéréseket mutatnak a megfelelő kérdő kifejezéshez képest.

Tárgyi egyeztetés szempontjából a vonatkozó névmások – a kérdő névmásokhoz hasonlóan (l. 6. fejezet, (36)) – határozatlannak számítanak. A kérdő névmások között egyetlen kivételnek számító *melyik* vonatkozói megfelelője, az *amelyik* szintén kivételesnek számít. Az *amelyik* egyeztetése kapcsán meglehetősen bizonytalanok a beszélők ítéletei, igen nagy dialektális változatosság figyelhető meg. Vannak beszélők, akik az *amelyik* névmással, akár csak a többi vonatkozó névmással, kizárólag „alanyi” ragozású ragozott igét engednek meg (l. (1a)). Van olyan dialektus is, amelyik csak a határozottság szempontjából alaktanilag semleges alakokat (pl. *láttam*), engedi meg az *amelyik* vonatkozó névmással (l. (1b)). A harmadik az a dialektus, amelyiket távolabbi függőség jellemzi (jellemez?), amennyiben az *amelyik* határozottsági egyeztetését antecedensének határozottsága is befolyásolja (l. (1c)).

(1) **Az *amelyik* egyeztetése**

- a. Az a film/Egy olyan film, amelyiket láttam/láttál/*láttad tegnap.
- b. Az a film/Egy olyan film, amelyiket láttam/*láttál/*láttad tegnap.
- c. Az a film, amelyiket láttam/?láttál/láttad tegnap.
Egy olyan film, amelyiket láttam/láttál/?*láttad tegnap.

A vonatkoztatás a *mondatbeágyazás* egy fajtája. A vonatkoztatást tartalmazó szerkezetekben beágyazott mellékmondat jelenik meg. A vonatkoztatás során megjelenő mellékmondatot nevezzük **vonatkozó mellékmondatnak**.

A vonatkoztatás ugyanakkor a *módosítás* egy fajtája, azaz a vonatkozó mellékmondat egy mondatrészhez kapcsolódik, azt módosítja. A vonatkoztatás ennyiben hasonlít például a jelzős szerkezetre, ahol is a (melléknévi) jelző módosítja a főnévi fejet. A jelzős szerkezet esetében beszélhetünk **korlátozó**, illetve **nem korlátozó** módosításról. Tekintsük például a következő két mondatot:

(2) **Korlátozó és nem korlátozó módosítás**

Meglátogattam az öreg Feri bácsit.

- a. Meglátogattam az öreg \Feri bácsit.
- b. Meglátogattam az \öreg Feri bácsit.

Az első változatban az *öreg* jelző nem járul hozzá a főnévi csoport azonosításához. Feltételezhető, hogy a hallgató a jelző kitétele nélkül is azonosítani tudja hogy melyik Feri bácsiról van szó. Ezzel szemben ha a hangsúly az *öreg*-re esik, akkor megkülönböztethet két Feri bácsi nevű embert, így – *korlátozva* a lehetséges jelöletek halmazát – hozzájárul a főnévi csoport azonosításához.

A módosítás két fajtája természetesen a vonatkoztatással történő módosítás esetén is elkülöníthető, s ilyen módon beszélhetünk **korlátozó**, illetve **nem korlátozó vonatkoztatásról**. Mivel a két típus közötti szerkezettani különbségek nagyon jelentősek, a vonatkoztatás általános ismertetése után a 8.3. és a 8.4. pontokban külön-külön leírjuk a két konstrukció jellegzetes tulajdonságait.

A vonatkozó mellékmondat belső szerkezetét tekintve nagyon hasonlít a nem beágyazott, önálló mondatra. Megtalálhatók benne a mondatra jellemző pozíciók, például a topik, a fókusz stb. Fontos kiemelni tehát azt, amiben a vonatkozó mellékmondat szerkezete eltér a többi mondatétól. A vonatkozó mellékmondat legszembetűnőbb sajátága az, hogy mindig tartalmaz egy vonatkozó kifejezést. A vonatkozó kifejezés állhat egyszerűen csak vonatkozó névmásból, de lehet vonatkozó névmást tartalmazó összetett kifejezés is.

(3) **Vonatkozó mellékmondat**

- a. A nő, akit szeretek.
- b. A nő, akinek az anyját mindenki ismeri.

A vonatkozó kifejezés jelenléte a vonatkozó mellékmondat definíciós tulajdonsága, amely egyértelműen elkülöníti a vonatkozó mellékmondatokat az összes többi (beágyazott) mellékmondatától: minden vonatkozó mellékmondat tartalmaz vonat-

kozó kifejezést, és minden vonatkozó kifejezést tartalmazó mellékmondat vonatkozó mellékmondat.

A vonatkozó mellékmondat belső szerkezetével tehát annyiban kell csak foglalkoznunk, hogy meghatározzuk benne a vonatkozó kifejezés helyét. A kiegészítendő kérdéseknél azt láttuk, hogy az állítmányt (ragozott igét) közvetlenül megelőző pozícióban mindig állnia kell egy kérdő kifejezésnek. A vonatkozó mellékmondatok esetén is jól meghatározható az a pozíció, ahol a vonatkozó kifejezésnek állnia kell: ez pedig a mellékmondat első helye. A (4a) tanúsága szerint a vonatkozó kifejezés valóban állhat az élen, a (4b) példáiban pedig azt látjuk, hogy semmilyen összetevő nem kerülhet a vonatkozó kifejezés elé:¹

(4) **Vonatkozó kifejezés a vonatkozó mellékmondat élén**

- a. A ruha, amit kinézett magának, nagyon drága.
- b. (i) *A ruha, [_TAnna] amit kinézett magának, nagyon drága.
 (ii) *A ruha, [_FAnna] amit kinézett/nézett ki magának, nagyon drága.
 (iii) *A ruha, [_FAnna is] amit kinézett magának, nagyon drága.
 (iv) *A ruha, [_Fminden lány] amit kinézett magának, nagyon drága.
 (v) A ruha, amit [_TAnna] kinézett magának, nagyon drága.

Amint azt az alábbi (5) példái is mutatják, a mondat élén álló vonatkozó kifejezés maga nem topik, hiszen nem „keveredhet” a topikok közé:

(5) **A vonatkozó kifejezés nem topik**

- a. A ruha, amit [_TAnna] kinézett magának, nagyon drága.
- b. *A ruha, [_TAnna] amit kinézett magának, nagyon drága.

Akárcsak a kötőszavak (pl. *hogy*, *ha*), a vonatkozó kifejezés is a **mondatbevezető** pozícióját tölti be. Általában egy mondatban csak egy mondatbevezető lehet, így a vonatkozó mellékmondatok elején (a vonatkozó kifejezés miatt kitöltött pozíció miatt) nem fordulhat elő más kötőszó:

(6) **Mondatbevezető**

A ruha, *amit hogy/*hogy amit Anna kinézett magának, nagyon drága.

A vonatkozó kifejezés után bármelyik mondatpozíció ki lehet töltve. Jelen lehet akár a mondatpozíciók mindegyike egyszerre is, ahogy ezt a (7) példa mutatja:

(7) **Vonatkozó mellékmondat és mondatpozíciók**

Itt az a ruha, amit [_TAnna] már tavaly is [_Qsokszor] [_Fdrágának] tartott.

A vonatkozó mellékmondat egy további lényeges ponton hasonlít a kérdő mondatokhoz. Akárcsak a kérdésnél a kérdő kifejezés, a vonatkozó mellékmondatban a vonatkozó kifejezés mindig a vonatkozó mellékmondat időjeles főigéjének lokális bővítménye (l. 6.3.2.), vagy az maga egy névszói állítmány. Mondhatjuk tehát, hogy a vonatkozó mellékmondatra is igaz a lokalitási megszorítás (l. 6. fejezet, 6.3.2. pont).

¹ Az írott nyelvben az alábbi mondatok mindegyikében *amely* állna az *ami* helyett, amely azonban a beszélt nyelvben lényegében egyáltalán nem fordul elő.

Fontos azonban rögzíteni, hogy minden vonatkozó mellékmondatban csak egy vonatkozó kifejezés található, vagyis a több kérdő kifejezést tartalmazó kérdéseknek megfelelő szerkezetek (l. 6. fejezet, 6.4. pont) vonatkoztatás esetén nem léteznek.

8.2. A vonatkoztatás célpontja

Mint már említettük, a vonatkozó mellékmondat mindig módosító szerepű. Ez azzal jár, hogy a vonatkozó mellékmondatot tartalmazó mondatban mindig azonosítható egy mondatrész, amelyet a mellékmondat módosít. Ez a mondatrész nem mindig van jelen a mondatban, viszont mindig ki lehet tenni:

(8) A vonatkoztatás célpontja elhagyható

Szeretik azt/ $\emptyset$ /az olyat/azt az embert/az olyan embert/Pétert, aki jól főz.

A vonatkoztatás szerkezetteni értelemben vett célpontja bármilyen szerepű és kategóriájú kifejezés lehet, speciális esetben akár egy mondat is:

(9) Péter elutazott, ami elszomomorított.

Az a mondatrész, amely a vonatkozó mellékmondatot szerkezetileg bővítményként alárendeli, a vonatkozó mellékmondat **feje**. A vonatkozó mellékmondat ugyanakkor valamire „vonatkozik”, vagyis azt jelentésében módosítja. Ezt nevezhetjük a vonatkozó mellékmondat **antecedensének**. Valójában persze a vonatkozó mellékmondat nyitott állítás, amely a vonatkozó névmással körülhatárolt referenciális tartomány elemeiről szól. Például az *ahol a madár se jár* olyan *helyekről*, melyekre az igaz, hogy még a madár sem jár ott. Hasonlóan tehát a kérdő és mutató névmásokhoz, a vonatkozó névmás esetén is azonosítható egy referenciális tartomány. Természetesen a vonatkozó mellékmondat antecedensének annak a dolognak kell lennie, amelyről a mellékmondat szól. (Mivel ez utóbbit a mellékmondatbeli vonatkozó névmás határozza meg, mondhatjuk, hogy a vonatkozó mellékmondat antecedense valójában a vonatkozó névmás antecedense):

(10) A vonatkozó névmás és a vonatkozó mellékmondat antecedensének azonos referenciális tartományba kell tartozniuk.

Fontos azonban kiemelni, hogy a vonatkozó mellékmondat feje nem könnyen definiálható. A vonatkozó mellékmondat fejének (kapcsos zárójelben) nevezhetnénk azt a legkisebb összetevőt, amely nem elszakítható, és tartalmazza a vonatkozó névmás antecedensét (aláhúzott).

(11) *Fej és antecedens*

- {Abban a házban} nőttem fel, amelyet ott látsz.
- {Olyan házban} nőttem fel, amilye(n)t itt látsz.
- {Olyan házban} nőttem fel, ahol volt kemence.
- {Paliéknak amellett a háza mellett} nőttem fel, amelyiket ott látod/látsz.

Megállapíthatjuk, hogy ha a fej névutós vagy ragos főnévi csoport, akkor nem kell hogy az antecedens szintén az egész főnévi csoport legyen. Gondolhatjuk azonban azt is, hogy az elszakíttóság független mondattani tényezőként alapul, és a vonatkozó mellékmondatot az antecedens ágyazza be. Például az alábbi mondatban az antecedens beágyazott módosító, amely kötelezően el van szakítva a vonatkozó mellékmondattól:

- (12) {Annyi pohár teát} ittam, ahányszor csörgött a mobilod.

8.3. Nem korlátozó vonatkoztatás

Nem korlátozó vonatkoztatásnak az olyan módosítást nevezzük, amelyik nem szorítja meg a módosított kifejezés jelentését, ahhoz csupán információt ad hozzá. Egyszerűbben kifejezve, a vonatkozó mellékmondat célpontját a vonatkoztatás nélkül is azonosítani lehet, a vonatkoztatás az egyébként is teljesen azonosított referenstől csak további információt szolgáltat.

(13) **Nem korlátozó vonatkoztatás**

- a. Tegnap láttam anyukádat, aki nagyon hasonlít Cameron Diazra.
- b. Sárka okos, amilyen a barátnője volt tízéves korában.
- c. Béla 170 centi magas, amekkora az apja volt.

A vonatkozó mellékmondat feje nem korlátozó vonatkoztatás esetén nem hagyható el, mert ekkor a vonatkozó mellékmondat korlátozóként értelmeződik (erről részletesen a következő 8.4. pontban írunk), vagyis a hallgató a vonatkozó mellékmondat segítségével azonosítja a vonatkoztatási célpontot:

(14) **A fej nem elhagyható korlátozó vonatkoztatás esetén**

- ?*Tegnap láttam, aki nagyon hasonlít Cameron Diazra.

A nem korlátozó vonatkoztatás feje sohasem lehet névmás (*az, ki* stb.), és nem is tartalmazhat névmási elemet (*az, olyan, akkora* stb.). Amennyiben tartalmaz, akkor korlátozó vonatkoztatásként kell értelmezni (erről is részletesen írunk a 8.4. pontban).

A nem korlátozó vonatkoztatást először olyan kategóriák esetében vizsgáljuk meg, amelyek nem referenciálisak, vagyis lehetnek állítmányi, határozói, vagy jelzői szerepben. A nem referenciális kategóriák módosítói szerepben, névszói állítmányként és másodlagos predikátumként is megjelenhetnek a mondatban, ezeket rendre „M”, „Á” és „P” indexekkel rövidítjük:

(15) **Nem referenciális kategóriák és nem korlátozó vonatkoztatás**

- a. Kétféle repesztől nőtt, pont amekkorának_P a Fodor Gábor kinéz.
A fiaim nagyon magasak_Á, pont amilyennek_P a Fodor Gábor kinéz.
Már lassan negyven évesek_Á, pont amennyinek_P a Fodor Gábor kinéz.

- b. Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont amilyen_M függönyt én is szeretnék.
 Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont amilyen_A a függöny a nappaliban.
 Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont amilyennek_P a függönyt látom a nappaliban.

- c. [?]Gyorsan fut, pont ahogy a fiam is biciklizik.

A nem korlátozó mellékmondatban a vonatkozó kifejezés lehet predikatív szerepű – azaz állítmány vagy másodlagos predikátum –, mint a (15a) mondataiban, és ez független az antecedens mondatbeli szerepétől. Szintén az antecedens szerepétől függetlenül a vonatkozó mellékmondatban a vonatkozó kifejezés módosító is lehet (l. (15b)). Módhatórozók esetében (l. (15c)) a beszélők grammatikalitási ítélete bizonytalan.² Ha az antecedens predikatív főnév, akkor nincs megfelelő vonatkozó névmás, amellyel erre utalhatnánk. (Ilyenkor persze a vonatkozó mellékmondatban is csak állítmány lehet(ne) a predikatív főnév, módosító nem.)

(16) **Predikatív főnévi vonatkozó névmás hiánya**

Ők is politikusok, ami/amilyen a Fodor Gábor.

A (17) példái azt mutatják, hogy a nem referenciális vonatkoztatásnál a vonatkozó kifejezés elé a *mint* kötőszót is kitehetjük:

(17) **A *mint* és a nem referenciális vonatkoztatás**

- a. Kétféle nőtt, pont mint amekkorának_P a Fodor Gábor kinéz.
 A fiaim nagyon magasak_A, pont mint amilyennek_P a Fodor Gábor kinéz.
 Már lassan negyven évesek_A, pont mint amennyinek_P a Fodor Gábor kinéz.
- b. Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont mint amilyen_M függönyt én is szeretnék.
 Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont mint amilyen_A a függöny a nappaliban.
 Piros_M tapétájuk van/Piros_A a tapétájuk, pont mint amilyennek_P a függönyt látom a nappaliban.
- c. [?]Gyorsan fut, pont mint ahogy a fiam is biciklizik.

² A módhatórozók konkrét értelmezése nagyban függ a módosított ige által leírt cselekvéstől. A mondat annál furcsább, minél inkább eltérően kell értelmezni a cselekvés módját a két tagmondat igéje által leírt cselekvésben. Vessük össze a (15c) példát és az alábbi:

(i) ^{??}Gyorsan fut, pont ahogy te gépelsz.

Amennyiben a nem korlátozó vonatkozó mellékmondat főállítmánya nincs kitéve – vagyis beágyazott ellipszis esetén (l. 10. fejezet) –, a (18) szerkezetei a (17) megfelelő példáival megegyező tartalmat tudnak kifejezni:

(18) *Csak, úgy, mint, ahogy, akár, ...*

- a. Kétméteresre nőttek, ((csak)úgy) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
Kétméteresre nőttek, akár(csak) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
- b. Magasaknak látszottak, ((csak)úgy) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
Magasaknak látszottak, akár(csak) a Fodor Gáborék.
- c. Hárman voltak, ((csak)úgy) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
Hárman voltak, akár(csak) a Fodor Gáborék.
- d. Ügyesen politizáltak, ((csak)úgy) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
Ügyesen politizáltak, akár(csak) a Fodor Gáborék.
- e. Politikusok, ((csak)úgy) mint/mint ahogy/ahogy a Fodor Gáborék.
Politikusok, akár(csak) a Fodor Gáborék.

A (18) mondatait tarthatnánk szerkezetileg olyan vonatkozó mellékmondatoknak is, amelyekben a vonatkozó kifejezést elhagytuk. Bár a (17) esetén ez indokolt, a (16) jól illusztrálja, hogy általában nem, hiszen itt a névmás nem is tehető ki.

A vonatkozó kifejezés tehát speciális esetekben elhagyható. Ez akkor lehetséges, hogyha a mellékmondat kezdetét a *mint* szócska jelöli, és a vonatkozó kifejezés a mellékmondatban névszói állítmány szerepét tölténé be. Mivel ilyenkor a mellékmondat értelmezhető alanyi kontrasztot tartalmazó elliptikus mondatként is (l. a (18)-beli példákat), érdekes kétértelműségek állhatnak elő:

- (19) a. Olyan csúnyának tartom, mint a Quasimodo.
≈ Olyan csúnyának tartom, mint amilyen csúnya a Quasimodo.
≈ Olyan csúnyának tartom, mint amilyennek a Quasimodo tartja őt/tart valakit.
- b. Magasra ugrik, mint a templomtorony.
≈ Olyan magasra ugrik, mint amilyen (magas) a templomtorony.
≈ Olyan magasra ugrik, mint amilyen magasat a templomtorony ugrik.

8.4. Korlátozó vonatkoztatás és névmások

8.4.1. Névmások

A korlátozó vonatkoztatásban előfordul, hogy a vonatkoztatás feje névmást tartalmaz. Ha pusztán névmási fejről van szó, akkor a *hogy* kötőszós mellékmondatokhoz hasonlóan a névmást **utalószónak** fogjunk nevezni. Utóbbi esetben – mivel a névmás egyben az antecedens is – a referenciális tartományok megszorítása miatt jól párba állíthatóak az utalószavak és a vonatkozó mellékmondatban található vonatkozó névmások.

(20) Mutató névmási utalószó – vonatkozó névmás

- a. ott/oda/onnán – ahol/ahova/ahonnan
- b. akkor – amikor
- c. olyan – amilyen
- d. az – aki/ami/amely/amelyik
- e. akkora – amekkora/amilyen
- f. annyi – amennyi/ahány
- g. annyira – amennyire
- h. úgy – ahogy

A (21) névmásai speciálisak:

(21) Speciális utalószó–vonatkozó névmás párok

- a. addig – amíg
- b. addig – ameddig
- c. azóta – amióta

Korábban is láttunk már példát ragozott vonatkozó névmásokra. Azokban az esetekben a ragot a bővítményekkel szembeni esetmegkötés szabályozta a vonatkozó mellékmondaton belül. Ekkor antecedensük – természetesen – lehetett bármilyen olyan kifejezés, amelynek a jelölete a megfelelő referenciális tartományba esik. A (21) vonatkozó névmásai szintén toldalékoltak, de a toldalékolás alapja nem elérhető mint az antecedens referenciális tartománya. Antecedensük tehát csak időtartamot, illetve útszakaszt jelentő mutató névmás lehet, időpont, illetve hely nem:

(22) Ha az antecedens névmás, akkor csak időtartam és útszakasz lehet

- a. *Ott jártam, ameddig tegnap futottál.
vö: Jó az a hely, ameddig tegnap futottál.
- b. *Akkor sötétedett be, ameddig tegnap futottál.
vö: Nem túl késői az az időpont, ameddig tegnap futottál.
- c. *Akkor voltam harminc éves, amióta öregszen.
vö: ??Emlékezetes az a nap, amióta öregszen.

Bár a (21) utalószavai (mutató névmásai) is toldalékoltak, ezek sem lehetnek antecedensei a ragozatlan alak tartományából vett elemnek. Például a (23a) és a (23b)

mondatokban a vonatkoztatás szándékolt célpontja egy hely vagy entitás, amely az *addig* névmással kifejezett útszakasz célpontja. Ezeket azonban a magyar nem engedi meg. Különös módon viszont a megfelelő vonatkozó névmás (pl. *amíg*) értelmeződhet úgy a vonatkozó mellémondaton belül, mintha a referenciális tartománya a ragozatlan alak lenne (jelen esetben tehát „hely” jelentéssel). Ugyanaz a vonatkozó névmás (pl. *amíg*) tehát egyaránt lehet útszakasz jelentésű (l. (23c)), de utalhat helyre is (l. (23d)):

(23) **Speciális vonatkozó névmási referencia**

- a. *Addig futottam, ahol a ház áll. (hely)
- b. *Addig futottam, amit ott látsz. (tárgy)
- c. Addig futottam, amíg tartott az út (útszakasz)
- d. Addig futottam, amíg el (nem) kezdődött az erdő. (hely)

Csakúgy, mint hely esetén, a (21) vonatkozó névmásai utalhatnak az időtartamra és az időpontra is.

- (24) a. Addig futott, amíg (végül)/*amikor világos lett.
 b. Azóta kedvelem, *amikor/amióta egyszer láttam a TV-ben.

A (25) példái is egy kicsit hasonlóak:

(25) **Rögzített antecedensű vonatkozó névmások**

- a. azelőtt – mielőtt
- b. azután – miután
- c. aközben – miközben
- d. azért – mert

A vonatkozó névmás itt a vonatkozó mellékmondati esemény időpontjára utal, emiatt a vonatkoztatás célpontjának is ilyen típusúnak kell lennie. Különös módon azonban a vonatkozó névmás azt is rögzíti, hogy az antecedens hogyan vonatkoztatható a főmondati esemény idejéhez. Például a *mielőtt* akkor használható, ha a főmondati esemény ideje megelőzi a beágyazott (vonatkozó) mondat eseményidejét. Az ilyen vonatkozó névmásokat nevezhetjük **rögzített antecedensű névmásoknak**.

Érdekes ugyan, hogy az antecedens-időpont rögzített viszonya ellenére ezt a viszonyt a főmondati utalószó is kifejezheti, ha az utalószó ki van téve:

(26) **Az időviszony kétszeres jelzése**

- a. Azután mentem be, miután kijöttél.
- b. Miután kijöttél, bementem.

Ennek a (26a)-beli „kétszeres” jelölésnek nincs információértéke, és ennek megfelelően a főmondatban nem lehet semmilyen alternatív időviszonyt mutató utalószót használni:

(27) **Alternatív utalószók rögzített antecedensű vonatkozó névmás esetén**

- a. *Azelőtt mentem be, miután kijöttél.
- b. *Azután mentem be, mielőtt kijöttél.
- c. *Azután mentem be, miközben kijöttél.

Ezek a speciális vonatkozó névmások amúgy is eltérnek a paradigmától, hiszen nem *a*-val, hanem a kérdő névmásra jellemző *m*-mel kezdődnek. Kiemeljük, hogy ezek nem tévesztendőek össze a vonatkozó névmásokat tartalmazó termékenyen létrehozható névutós kifejezésekkel, melyek a vonatkoztatás szempontjából is szabályosan viselkednek:

(28) Tudom, hogy a gamma az után jön, ami előtt az alfa van.

A mutató névmási rész nem mindig maga az antecedens. A névmást tartalmazó nagyobb kifejezés is lehet a vonatkozó névmás antecedense, ilyenkor természetesen a megfelelő referenciális osztály vonatkozó névmásával használjuk:

(29) **Névmást tartalmazó összetett antecedens**

- a. az a mód, ahogy
- b. abban a kertben, ahonnan
- c. abban a percben, amikor
- d. egy olyan férfi kutyája, aki

Az *az* névmás nem egynemű, eseményszerűségekre is utalhat. Ilyenkor a vonatkozó mellékmondatban mindig használhatjuk az *amikor* vonatkozó névmást. Ennek egy változata az, amikor az esemény valamilyen általános módjára, körülményére *metonimikusan* utalunk az *az* névmással. Utóbbi esetben az *ahogy* vonatkozó névmással van párban:

(30) **Eseményszerűsége történet vonatkoztatás**

Imádom (azt), amikor/ahogy simogatsz.

Egy másik esetben a percepciós igék vonzatainál jelennek meg az *amikor/ahogy/amint* vonatkozó névmások nagyjából szinonim értelemben:

(31) **Eseményszerűsége történet vonatkoztatás percepciós igéknél**

Láttam (azt), amikor/ahogy/amint elment.

A vonatkoztatás érdekes esete, amikor az egész főmondati propozíció által kifejezett tényállás a vonatkoztatás célpontja. Ilyenkor az *ami* névmást használjuk a mellékmondaton belül:

(32) **Tényállásra történet vonatkoztatás**

Péter elutazott, ami elszomorított.

8.4.2. A fej elhagyása

Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen helyzetekben hiányozhat a vonatkozó mellékmondat feje. A vonatkozó mellékmondatok előfordulásának nem feltétele,

hogy a főmondatban antecedensük legyen. Ha az antecedens nincs kitéve, attól még lehet egy mondatban vonatkoztatás (bár mondtuk, hogy a vonatkoztatás célpontja mint mondatrész ilyenkor is azonosítható és kitehető). Amennyiben a vonatkozó névmás (referenciális tartománya miatt) meghatározza a vonatkoztatási célpont szerepét a főmondatban, akkor a főmondatban az antecedens (névmás) elhagyható. A szögletes zárójelekben a vonatkozó mellékmondat antecedensét az odaértett (implicit) névmási utalószóval rekonstruáltuk:

(33) **A vonatkoztatási célpont elhagyása**

- a. Elment [azért], mert dolgoznia kell.
- b. Elszívtam egy cigit [addig], amíg ebédeltél.
- c. Futott [addig], ameddig bírt.
- d. Amióta megházasodott, [azóta] nem dohányzik.
- e. [annyira] futok, amennyire tőlem telik.
- f. [annyit] eszel, amennyit találsz a hűtőben.

Ha a referenciális osztály nem határozza meg az antecedens szerepét, akkor általános esetben nem lehet azt a főmondatból elhagyni:

- (34) a. *Panni foglalkozott [azzal], amit Emese olvasott.
 b. *Gyula számított [arra], amit ígértél.

Helyre történő vonatkoztatás esetén, ha a névmás szerepe (ti. hely, cél, forrás) a mellékmondatban megegyezik az antecedens főmondatbeli szerepével, akkor a névmás elhagyását sok beszélő elfogadhatónak tartja, de egyébként a mutató névmási antecedens nem hagyható el:

(35) **Vonatkoztatás helyre**

- a. [?]Ahol a két folyó találkozik, [ott] már sok kincset találtak. (hely–hely)
- b. [?]Elutazom [oda], ahova tavaly mentetek nyaralni. (cél–cél)
- c. [?]Eljöttem [onnan], ahonnan téged is kirúgtak. (forrás–forrás)
- d. *Elmegyek [oda], ahonnan te jöttél. (cél–forrás)
- e. *Elmegyek [oda], ahol Petiék laknak. (cél–hely)
- f. *Sokan élnek [ott], ahová tavaly mentünk nyaralni. (hely–cél)

Alany és tárgy esetén más a helyzet: a tárgyi és alanyi (határozott) névmások (*az, azt*) elhagyhatók, még akkor is, ha egyben vonatkoztatás célpontjai:

(36) **Alany és tárgy esetén a névmási antecedens elhagyható**

Ott áll [az]/Ott láthatod [azt], akit keresel/akivel találkozni akarsz/aki keregett az előbb.

A vonatkozó mellékmondat szerkezetén belül nincs jelezve, hogy a vonatkoztatás célpontja milyen mondatrész (alany-e vagy tárgy) a főmondatban. A határozott névmási alany és tárgy elhagyhatósága miatt tehát – ha ezt sem a szövegkörnyezet, sem a mellékmondatban által kijelölt referenciatartomány, sem a főmondati bővítmények nem oldják fel – valódi többértelműség léphet fel:

(37) Vonatkoztatás többértelműsége (alany–tárgy)

A: Mi van mostanában Győző üzleteivel?

B: Mindig becsapja, akivel üzletel.

≈ Mindig becsapja [őt az], akivel üzletel.

≈ Mindig becsapja [ő azt], akivel üzletel.

Egyéb esetekben az antecedens elhagyása függ a vonatkozó kifejezés esetétől. Amennyiben a mondat kontrasztot fejez ki (főleg elliptikus állítmánnyal), és a vonatkoztatás rekonstruált célpontjának esete megegyezik a vonatkozó kifejezés esetével, akkor az antecedens elhagyható:

(38) Esetegyeztetés és elhagyhatóság

a. Játszik [azzal], amivel tud.

b. Elégedett [azzal], amivel a főnöke is az.

Ezek a mondatok főleg generikus mondatként fogadhatók el. Ha az állítmányok egy- eseri eseményre utalnak, akkor a fej elhagyhatósága kérdéses:

(39) ?*Béluska [_Fmost] játszik, amivel Emese [_Fholnap] (fog).

Amikor egy amúgy is elhagyható alanyi szerepű névmás és egy (elliptikus kontraszt miatt engedélyezett) elhagyott ragos névszó „versengenek”, a vonatkoztatás célpontja nem egyértelmű:

(40) Vonatkoztatás többértelműsége (alany–egyéb vonzat)

Elégedett, akivel a főnöke is az.

≈ [X] elégedett [azzal], akivel [X-nek] a főnöke is az (elégedett).

≈ Elégedett [az olyan (ember)], akivel a [saját] főnöke is az (elégedett).

Ha a fej mutató névmást tartalmaz, akkor a vonatkoztatás mindig korlátozó. Fordítva nem igaz általában, hiszen sima főnévi csoport is lehet korlátozó vonatkoztatás feje (l. (41a)). Amikor azonban egy kifejezés fókuszban van, a mutató névmás megléte, illetve hiánya a vonatkoztatás korlátozó (KV), illetve nem korlátozó (NKV) típusával szigorúan korrelál: korlátozó vonatkoztatás fókuszos célpontja mindig tartalmaz mutató névmást:

(41) Korlátozóság, fókusz és mutató névmás összefüggése

a. Belépett a férfi, akiről a múltkor beszéltem (KV/NKV)

b. [_FA férfi] (NKV)/[_FAz a férfi] (KV) lépett be, akiről a múltkor beszéltem

c. Belépett egy férfi, akinek nagy szakálla volt (KV/NKV)

d. [_FEgy férfi] (NKV)/[_FEgy olyan férfi] (KV) lépett be, akinek nagy szakállá volt.

Korlátozónak szokás nevezni minden olyan vonatkoztatást is, melyben a vonatkoztatás egy kvantor hatókörét korlátozza.

(42) **Kvantor hatókörének korlátozása vonatkoztatással**

- a. Minden férfi, akire lehet számítani . . .
- b. Valamelyik férfi, akire lehet számítani . . .
- c. Ki ment el, akire lehet számítani?
- d. Mindazt, amit meg akarsz venni, be kell mutatni.

A (43) példamondatai egy speciális konstrukciót mutatnak, amelyben a vonatkoztatási célpont nem rekonstruálható, azonban a vonatkoztatást nyilvánvalóan az egzisztenciális állítás „engedélyezi”. Az egzisztenciális kvantifikáció az igében állítmányként jelenik meg, a szabad módosító szerepű vonatkozó mellékmondat így a létige vonzata lesz. Érdekes, hogy tagadás esetén a vonatkozó mellékmondatban – a kijelentő mód mellett – feltételes módban és kötőmódban is állhat a ragozott ige (lásd még a 8.4.3. pontot és a 9. fejezet 9.2.3. pontját).

- (43) a. Van, aki megjavítsa a tűzhelyet.
- b. Nincs, aki megjavítsa/megjavítaná a tűzhelyet.

8.4.3. Az *olyan* névmás

Az *olyan* mint megszorító névmási módosító szerepelhet főnévi csoportokban, és lehet korlátozó vonatkoztatás utalószava. Az alábbi példában az *olyan* (ragozott alakja) referenciális típusú, és főnévi kategóriaként szerepel mint az *az* alternatívája.

(44) **Az *olyan* utalószó**

- a. Szeretjük az olyat, aki magas.
- b. Szeretjük azt, aki magas.

A vonatkozó mellékmondat lehet feltételes módú néhány ige esetében, (hasonlóan a *hogy* kötőszós mellékmondatokhoz, l. 9. fejezet, 9.2.3.):

- (45) a. Nem találtunk olyat/Nem találtuk meg azt, aki (elég) magas.
- b. Nem találtunk olyat, aki elég magas lenne.
- *Nem találtuk meg azt, aki (elég) magas lenne.

Ha az *olyan* névmás valódi módosítóként egy főnévi kifejezés része, akkor csak nem referenciális vonatkozó névmásnak lehet antecedense:

(46) **Az *olyan* mint módosító**

Olyan függőnyt szeretnék venni/Egy olyan függőnyt szeretnék venni/Az olyan függőnyt szeretem, amilyen az a tapéta.

Az antecedens névmás egyaránt lehet akár (másodlagos) predikatív (Á,P) akár módosító (M):

(47) **Nem referenciális antecedensű korlátozó vonatkoztatás**

- a. Olyannak_P látom a függönyt, amilyen_A a nappaliban volt a tapéta.
- b. Olyan_M függönyt vettem, amilyen_M tapétát akartunk.
- c. Olyannak_P fognak tartani, amilyen_M vezető vagy.
- d. Olyan_M függönyt hoztak, amilyennek_P a tapétát képzeltem.

Ha a vonatkozó mellékmondatban a vonatkozó névmást predikatívan használjuk, akkor a vonatkoztatás célpontja jelöletlen esetben az a legnagyobb nem referenciális kifejezés, amely tartalmazza az utalószót. Speciálisan, ha a mutató névmás (pl. *olyan*) módosító a főmondatban, akkor a vonatkozó névmás (pl. *amilyen*) valójában a mutató névmást tartalmazó egész főnévi kifejezés. Ez a „mohónak” nevezhető stratégia olyan erős megszorításnak számít, hogy még a referenciális megkötések sem bírálják felül. Ehelyett meglehetősen furcsának (viccesnek) tartjuk, ha például a (48) példamondatait egy férfi mondja. A (48) mondataiban az *olyan* névmást is tehetjük az *annyira* helyébe, megtartva a jelentést:

(48) **Nem referenciális vonatkoztatás célpontja**

- a. Én az annyira okos nőket szeretem, amilyen [okos nő] én is vagyok.
- b. Én az okosabb nőket szeretem, mint amilyen [okos nő] én vagyok.
- c. Annyira okos nőnek tartanak téged, mint amilyen [okos nő] én vagyok.
- d. Annyira okos nő vagy, mint amilyen [okos nő] én vagyok.
(vö. *Csak a nálam okosabb nőket szeretem.*)

Ha a vonatkozó mellékmondatban is módosító szerepű a névmás, akkor persze a „mohó” értelmezést felül lehet bírálni, ha kitesszük a megfelelő alternatív kifejezést:

(49) **A mohó vonatkoztatás elkerülése**

Én az annyira okos nőket szeretem, amilyen (okos) férfinak engem tartanak.

Ilyenkor mind az antecedens, mind a vonatkozó névmás tetszőlegesen mélyen lehetnek beágyazva egy összetett módosítói szerkezetbe:

(50) **Tetszőleges mélységű beágyazás**

Annyira halvány pasztell színű borítású kanapét kellene venni, mint amilyen nevetségesen hivalkodó mintázatú függöny van mögötte.

8.4.4. A *mint* kötőszó

Sok predikatív vonatkoztatásnál használható a *mint* mondatbevezetőként. Ilyenkor elhagyható a vonatkozó névmás, de csak akkor, ha az egész mellékmondat elliptikus. Az ilyen elliptikus, *mint* szócskával bevezetett vonatkoztatásokat hívjuk **hasonlító szerkezeteknek**.

(51) **Hasonlító szerkezet**

- a. Annyit kaptam, mint még senki.
- b. Ügyanannyit kaptam, mint te.
- c. Többet kaptam, mint te.

Azokban a speciális esetekben, amikor a hasonlítás azonosságot hivatott kifejezni, azt explicit módon is jelezhetjük a névmási utalószó megválasztásával. Ilyenkor az „*ugyan*+mutató névmás” sémával leírható névmási alakokat használjuk (l. (51b)). Ha az *ugyan*-os névmások helyett sima mutató névmással fejezzük ki a vonatkozó mellékmondat antecedensét, akkor a mondat értelmezése az antecedens mondatpozíciójától függ. Már a (41) példa kapcsán is rámutattunk egy olyan jelenségre, hogy a fókuszpozícióban elhelyezkedő antecedensre más megszorítások vonatkoznak. A hasonlító szerkezetek általában nem is igazán lehetnek semleges mondatok, mindig van bennük egy fókuszos kifejezés. Ha a fókuszpozíciót a mutató névmás vagy egyéb nem igei elem tölti be, akkor a mondat a hasonlítandó mennyiségek egyenlőségét fejezi ki (l. (52a)), igei fókusz esetén pedig a „nagyobb vagy egyenlő” viszonyt (ti. ami a *legalább annyi, mint* fordulattal parafrázálható, l. (52b)):

(52) **Hasonlítás és fókusz**

- a. [_FAnnyit] kaptam/Nem [_Fannyit] kaptam/[_FÉn] kaptam annyit, mint te.
- b. [_TAnnyit] [_Fkaptam]/[_FKaptam] annyit/Nem kaptam annyit, mint te.

Sima mutató névmási fej esetén a *mint* fejezi ki a hasonlítást, referenciális vonatkoztatás esetén pedig – hiszen ott nincsen hasonlítás – nem lehet kitenni (bár egyes nyelvváltozatokban létezik):

(53) **Referenciális vonatkoztatás és a *mint***

?*Azt a fickót láttam tegnap, mint akiről beszélgettünk.

A *mint* sohasem hagyható el, ha a hasonlítást fokozással fejezzük ki. Ezzel szemben ha *ugyan*-os névmás van a főmondatban, akkor a *mint* elhagyása az antecedens és a mellékmondatbeli vonatkozó kifejezés esetétől függ. Bár a megítélések nem eléggé egyértelműek, annyi megállapítható, hogy a *mint* elhagyása sokkal jobb akkor, ha a vonatkozó névmásnak és antecedensének megegyezik az esete (a helyzet tehát hasonló a nem hasonlító vonatkoztatás (38)-beli esetéhez).

(54) **Esetegyezés és elhagyhatóság**

- a. Ugyanaz történt velem, mint/∅ ami a hőssel esett meg.
Ugyanaz történt velem, mint/*∅ amit/amiről olvastam a könyvben.
- b. Ugyanazt olvastam a könyvben, mint/∅ amit te átéltél tavaly.
Ugyanazt olvastam a könyvben, mint/*∅ ami velem is megesett/amiről te is meséltél tavaly.
- c. Ugyanarról meséltem, mint/∅ akiről neked is a múltkor.
Ugyanarról meséltem, mint/*∅ akit láttam/aki nyilatkozott a múltkor.

8.5. Egyéb vonatkozó mellékmondati konstrukciók

8.5.1. A *csak*

A *csak* szócskának egy egyedi használatával találkozunk vonatkozó mellékmondatokban. Olyan esetekben, ha az antecedens rejtett vagy explicit univerzális kvantifikáció hatókörében vagy generikus mondatban van, közvetlenül a vonatkozói kifejezés után áll:

- (55) **Vonatkozó névmás + *csak***
- Megveszem, amit csak akarsz.
 - Azt a szeletet választod, amelyiket csak kívánod.
 - Olyan levest főzök, amelyet csak kiválasztasz.

Ilyenkor sem a fő-, sem a mellékmondatbeli esemény nem lehet egyszeri esemény:

- (56)
 - *Olyan poharat veszek, amelyet csak leejtettél (a múltkor).
 - *Olyan poharat ejtettem le az előbb, amelyet csak akartál.

8.5.2. Az *az*, *ami* szerkezet

A fentihez hasonló generikus kontextusban használatos az *azt* mutató névmásnak egy határozatlan változata.

- (57)
 - Azt eszel, amit csak parancsolsz!
Holnap majd [_Fazt] eszel, amit csak [_Fte] parancsolsz.
 - Azt énekelsz, amit szeretnél!
?*Gyakran előfordul, hogy nem [_Fazt] énekelsz, amit [_Fte] szeretnél.
 - Azt hívsz meg, akit csak óhajtasz!
?*Érdekes, hogy te mindig [_Fazt] hívsz meg, akit [_Fte] szeretsz.
 - Azt szólítasz meg, akit nem szégyellsz.
?*Érdekes, hogy te mindig [_Fazt] szólítasz meg, akit nem szégyellsz.
 - Azt választasz ki, akit csak akarsz!
?*Érdekes, hogy te mindig [_Fazt] választasz ki, akit csak akarsz.

Az (58) szintén egy speciális szerkezetet illusztrál, melyben a vonatkozó névmás fókuszos:

- (58) **Vonatkozó névmás fókuszban**
- „Annak, aki az, [_Fami]” (egykori TV-reklám)
 - Olyan, [_Familyen].
 - Annyi volt, [_Famennyi].

Az (58)-beli esetekben a vonatkozó mellékmondat csupán egy hangsúlyos vonatkozó kifejezésből áll. Az állítmány rekonstrukciója szigorúan csak elliptikus lehet, azaz megtartja az engedélyező főmondatban levő állítmány idejét:

(59) **Igeidő rekonstrukciója**

- a. Olyan lesz, [_Familyen] [lesz/*volt].
- b. Olyan lesz, amilyen a múltkor [volt].

Lehet, hogy nem is szerencsés ezt a hangsúlyos vonatkozó kifejezést fókuszának nevezni, hiszen nem állhat utána állítmány:

- (60) * [_FOlyan] lesz, [_Familyen] lesz.
 vö. Olyan lesz, amilyen [_Flesz].
 (l. (62))

Feltűnő az is, hogy ha olyan elem áll a vonatkozó névmás után, mely egy vonatkozó kifejezés része, akkor önmagában állva csak a fej (a jobb oldali elem) lehet hangsúlyos:

- (61) a. / [_FAnnyi idős] volt, _⊥ ahány \kiló.
 b. */ [_FAnnyi idős] volt, \ahány kiló.

Vajon pontosan mi a különbség az alábbi két lehetőség között? Valószínű, hogy az egyedi jelentéseket nem lehet kikövetkeztetni általános mondattani konstrukciókból, és egy speciális szerkezettel állunk szemben:

- (62) a. Az vagyok, aki [_Fvagyok]. (büszke)
 b. Az vagyok [_Faki]. $\approx$ Az vagyok, aki [_Fvagyok]. (lemondó)

Ráadásul a fenti hangsúlyos névmásos vonatkoztatás nem minden névmás esetén egyformán jó:

(63) **Hangsúlyos névmási vonatkoztatás feltételei**

- a. Kerül, amibe kerül.
 *Kerül, amibe.
- b. Annnyiba kerül, amennyibe kerül.
 ?*Annnyiba kerül, amennyibe.
- c. Annak tartasz, aminek tartasz.
 ?*Annak tartasz, aminek.

9. fejezet

A *hogy* kötőszós mellékmondat

A *hogy* kötőszós mellékmondatok nagyon sokban hasonlítanak a főmondatokra. Akárcsak a főmondatokat, a beágyazott mondatokat is lehet nyelvtani tulajdonságaik alapján osztályozni. A *hogy* kötőszós mellékmondatok belső szerkezetét nem fogjuk részletesen tárgyalni, hiszen a mondatokra általában is érvényes szerkesztési szabályok rájuk is érvényesek. A mellékmondatok kapcsán érdekesebb kérdés az, hogy a mellékmondat nyelvtani tulajdonságai milyen módon függnek össze a mellékmondatot beágyazó szerkezet további sajátosságaitól. Ebben a fejezetben ezeket próbáljuk meg számba venni. A 9.1. pontban az alárendelt mellékmondatok és az őket gyakran kísérő névmási utalószó kapcsolatát vizsgáljuk meg. A 9.2. pontban a mondat-alárendelő régensek és mellékmondati bővítményük összefüggéseiről lesz szó, a 9.3. pontban pedig a mellékmondatot bevezető utalószó típusairól, valamint az utalószó és a *hogy* kötőszó elhagyhatóságának feltételeiről lesz szó. Végül a 9.4. pontban néhány speciális *hogy* kötőszós szerkezetet ismertetünk.

9.1. Utalószók és a mellékmondat szerepe

A *hogy* kötőszós mellékmondatot tartalmazó mondatokban általában jól meghatározható nyelvtani funkciót tölt be a mellékmondat. Ezt onnan tudjuk, hogy megjelenhet a mondatban egy **utalószó** (legtöbbször mutató vagy személyes névmás), amely ugyan szórendileg teljesen el lehet választva a mellékmondattól a mondat szerkezetben, mégis kapcsolatban van vele. Ezt onnan tudjuk, hogy olyan mondatpozíciókba téve, amelyeknek jelentéstani hozadéka van, az utalószó a mondatot „képviseli”:

(1) **Utalószó és mellékmondat**

- a. [FÁz] lepett meg, hogy nem szólt. (és nem az, hogy elment)
- b. [TÁz] viszont meglepett, hogy nem szólt. (de más nem feltétlenül)

Ennélfogva jogos az „utalószó” elnevezés, hiszen mondhatjuk, hogy az utalószó utal a mellékmondatra, gyakran referenciálisan azonosíthatjuk is vele. Ennek egyik következménye, hogy a mellékmondatoknak mondatrészi státuszt is tulajdoníthatunk

aszerint, hogy a rájuk utaló utalószó milyen szerepű. Az utalószó szerepét az esete alapján azonosíthatjuk. Ettől fogva beszélhetünk alanyi, tárgyi stb. mellékmondatokról.

Az utalószó csak ugyanazt a „szereplőt” jelölheti, mint a mellékmondat. Bár a legtöbb esetben az utalószó helyettesíthető egyéb jelentéses főnévi kifejezéssel, de csak olyannal, amely a mellékmondatral összefér:

(2) **Utalószó és mellékmondat kapcsolata**

- a. Elmondta azt, hogy... /a történetet, hogy... /a történetet.
- b. Utasított arra, hogy... /arra a cselekvésre, hogy... /valaminek a végrehajtására.
- c. Elgondolkoztam azon, hogy... /azon a kérdésen, hogy... /a problémán.

Igen sok esetben azonban semmilyen jelentéses főnév nem utalhat a mondatra a névmáson kívül:

(3) **Stabil utalószó**

- a. Látom (azt), hogy szomorú vagy/a szomorúságot az arcodon.
Látom *?[?]a helyzetet/[?]az állapotot/[?]a tényállást, hogy szomorú vagy.
- b. Eldöntöttem (azt,) hogy hazamegyek.
Eldöntöttem (azt) ?[?]a kérdést/[?]a problémát/[?]a tényt/[?]a döntést/[?]a helyzetet, hogy hazamegyek.

Gyakran pedig az utalószó és mellékmondat együtt sem cserélhető semmilyen főneves kifejezésre:

- (4) a. Azt gondolom, hogy haza kéne mennem.
*Azt a kérdést/döntést/helyzetet/eseményt/gondolatot gondolom, hogy...
*Gondolom a kérdést/döntést/helyzetet/eseményt/gondolatot.
- b. Félő (az,) hogy nem leszek kész.
Félő a helyzet/állapot/tényállás/probléma, hogy nem leszek kész.
Félő a helyzet/állapot/tényállás/probléma.

Az eddigi példákból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a nem névmási főneves kifejezéseknek a mellékmondat valóban a saját bővítménye (pl. *az az állítás, hogy hazament*). Ezt a fajta beágyazást nevezhetjük **azonosító alárendelésnek**. Névmási esetben azonban nem feltétlenül ez a helyzet. A névmási utalószavas mellékmondatot tartalmazó szerkezetekben a mellékmondat nem a névmás bővítménye, hanem ugyanúgy az adott régensé, mint maga a névmási utalószó. Léteznek tehát **mondat-alárendelő régensek**, vagyis olyan régensek, melyeknél az alárendelés nem azonosító értelmű. Mondat-alárendelő régensnek nevezhető tehát az a régens, amely egy *hogy* kötőszós mellékmondatot, valamint opcionálisan egy névmási utalószót kíván meg. A mondat-alárendelő régens mind a mellékmondatra, mind pedig névmási utalószavára vonatkozóan megszorításokat írhat elő. A 9.2. pontban sorra vesszük a mellékmondatok típusainak előfordulását, és kísérletet teszünk a mondat-

alárendelő régenszek eszerinti osztályozására. Ezután a 9.3. pontban az utalószóra és a kötőszóra vonatkozó megszorításokat írjuk le.

9.2. Mondatbővítményt váró predikátumok

Amennyiben egy régens vonzatként mellékmondatot követel meg, akkor az alárendelt mellékmondat nyelvtani jegyei (pl. idő, mód tekintetében) nem teljesen szabadok. Azt találjuk, hogy a mondatot alárendelő régenszek típusokba sorolhatók annak alapján, hogy mondatbővítményük nyelvtani jegyeire vonatkozóan milyen megkötéseket tesznek.

9.2.1. Beágyazott kérdés

Vizsgálódásunkat a beágyazott kérdésekkel kezdjük. A beágyazott kérdéseket a főmondati kérdésekkel (l. 6. fejezet, 6.1.1. pont) analóg módon **kiegészítendő** és **eldöntendő** típusba sorolhatjuk. Ezek belső szerkezetét a kérdésekkel foglalkozó 6. fejezetben részletesen ismertettük. Ebben a részben csak arra koncentrálnunk, hogy a kérdő mellékmondatok milyen régensnek lehetnek alárendelve. (Most csak a kijelentő főmondatokba való beágyazásról beszélünk, a főmondati kérdés és a benne lévő alárendelt kérdések viszonyát a hídigék kapcsán a 6. fejezet 6.4.1. pontja tárgyalja.) Mivel egyes régenszek csak kérdő, mások csak kijelentő mellékmondatot engednek meg vonzatukként, a mondat kategóriájú bővítmények típusa (ti. kijelentő, kérdő volta) fontos szempontja a régenszek osztályozásának.

(5) Kijelentő és kérdő mellékmondatok

- a. Azon gondolkoztam/*Azt gondoltam, hogy melyik kulcsot kellett elhozni.
- b. *Azon gondolkoztam/Azt gondoltam, hogy el kellett hozni egy kulcsot.

Az (5)-beli igék (*gondolkozik* és *gondol*) apró módosításokkal a másik típusú mellékmondatot is alárendelhetik:

(6) A mondat típus megválasztása a jelentés alapján

- a. Azon gondolkoztam, hogy el kellene hozni a kulcsot.
- b. Na látod! Jól gondoltam, hogy melyik kulcsot kell elhozni.

(6) arra enged következtetni, hogy a mondat típus megválasztása jelentéstani sajátosságokon is múlhat. Bár ez nagy mértékben igaz, sok régens esetében egyedi lexikai tulajdonságnak tűnnek a mellékmondatra vonatkozó grammatikai elvárások. A vonzatszelekció kizárólagosan jelentéstani alapú magyarázatát csak a releváns szemantikai tulajdonságok teljes feltárása adhatná. Mivel ez a feladat a jelen keretek között kivihetetlen, az alábbiakban csak a legegyszerűbb meglátásokat emeljük ki, és főleg a formai megszorítások összefüggéseit mutatjuk be.

Az igék egy nagy osztálya mindenféle mondat típust megenged vonzatként:¹

¹ Ebbe a csoportba tartoznak például: *megmond, elmond, elárul, elmesél, kikotyog, megsúg, kihirdet, megjósol, megálmodik, felidéz, felderít, felgöngyölít, kinyomoz, megfejt, felfedez, bebizonyít, felderít, észrevesz, megtud, megérez, meghall, meglát, felfog, megért, megérde-*

(7) **Minden mondattípust megengedő régens**

Béla elmesélte, hogy

- a. ... az összes feledatot meg tudta oldani. (kijelentő)
- b. ... micsoda nehéz feladatokat meg tud oldani. (felkiáltó)
- c. ... hogyan kell megoldani a feladatot. (kiegészítendő kérdés)
- d. ... kellett-e a megoldáshoz számológépet használni. (eldöntendő kérdés)

A régenseknek ez az osztálya néhány kivétellel (pl. *emlékszik*) igekötős igékből áll. Ha ezek a régensek alárendelt kijelentő mellékmondatnál állnak, akkor azok **faktív** értelműek, azaz a beszélő előfeltételezi az általuk kifejezett propozíció igazságát:

(8) **Faktivitás**

Géza meghallotta, hogy Anna kiabál.

A (8) igéje, a *meghall* is ilyen. Mivel kijelentő mellékmondatnál áll, a beszélőnek, aki a (8) megnyilatkozást használja, előfeltételeznie kell a mellékmondat igazságát, vagyis azt, hogy Anna kiabál. A (9) bizonyítja, hogy ez természetesen nem minden régens és beágyazott mondat esetén van így:

(9) **Nem faktív régens**

Géza úgy hallotta, hogy Anna kiabál.

A (9) kimondása nem vonja maga után, hogy előfeltételeznünk kell a beágyazott propozíció igazságát: akkor is mondhatja a beszélő, ha biztos benne, hogy Anna nem kiabál. Megállapíthatjuk tehát, hogy a mellékmondat faktív értelmezése a mondat-alárendelő régensen múlik: azokat a régenseket, amelyek faktív olvasatot kényszerítenek a kijelentő típusú vonzatukra, faktív régenseknek nevezzük.

Az igék egy csoportja – bár előfordul mind kijelentő, mind kérdő modalitású mellékmondatnál – csak jelen, illetve jövő idejű mondatbővítmenyt enged meg:²

(10) **Igeidő a mellékmondatban**

Eldöntötte, hogy

- a. ... mikor kit vesz feleségül.
- b. ... Marit veszi-e feleségül.
- c. ... megházasodik.
- d. ... *megházasodott.

Ezek az igék állhatnak igekötő nélkül is kijelentő mellékmondatnál. Ilyenkor az igei-vő szerepét egy speciális utalószó, az *úgy* tölti be (erről részletesen írunk a 9.3.3. pontban).

Vitatható, hogy melyik osztályba esnek a (11)-beli igék:³

mel, elfelejt vmit; letagad, hazudik vmit; szó van vmiről; visszaemlékszik, rávezet, rájön, emlékeztet, emlékszik vmire; látszik, kiderül, felmerül, észbe jut, tudomására jut, rémlik vmi.

² Ilyen pl. az *elhatároz, eldönt, eltervez, megbeszél, kitalál vmit.*

³ Ezek az igék a *tanakodik, gondolkodik, rágódik, morfondírozik azon, fontolgat vmit, ?amiatt fáj a feje.*

- (11) Péter (azt) fontolgatja/(azon) morfondírozik/(azon) rágódik/(azon) tanakodik, hogy hová utazik Józsi/elutazik-e Józsi/mikor utazzanak el (Józsiék)/[?]mikor utaztak el/[?]elutaztak-e/elutazzanak-e (Józsiék).

Bár a múlt idő egy kissé furcsán hangzik, a beágyazott kérdés esetében nincsenek az igealakra és mondatmódra vonatkozó megkötések. A kijelentő mellékmondaton belül azonban sem múlt idejű, sem felszólító módú igealak nem használható:

- (12) Péter (azt) fontolgatja/(azon) morfondírozik/(azon) rágódik/(azon) tanakodik, hogy el fog utazni/elutazik/[?]*elutaztak (Józsiék)/[?]*utazzanak el (Józsiék)/[?]*elutazzanak (Józsiék) /

A döntést jelentő (l. 2) vagy döntés meghozására irányuló (l. 3) predikátumok akkor hangzanak a legtermészetesebben, ha a kijelentő mellékmondatban nincsen kitett alany. Ilyenkor az odaértett alany kötelezően azonos az alárendelő predikátum alanyával; ezt a jelenséget **alanyi kontrollnak** nevezzük.⁴

- (13) **Alanyi kontroll**

Péter elhatározta/azon tanakodott, hogy [?]a kisfia/^{OK}∅ elutazik Rómába.

Beágyazott eldöntendő kérdések természetesnek hangzanak a (14) példában látható igék vonzataként, ha az egész mondat tagadó, kérdő vagy felszólító.⁵

- (14) **Beágyazott eldöntendő kérdés**

- Nem tudták, hogy feljutnak-e még ma a csúcsra.
- Nem közölték, hogy feljutottak-e a csúcsra.
- Tudjátok, hogy feljuttok-e még ma a csúcsra?
- Közöljék, hogy feljutottak-e ma a csúcsra!

A beágyazott eldöntendő kérdés kijelentő főmondat esetén első olvasásra nagyon furcsának tűnhet.

- (15) **Beágyazott eldöntendő kérdés kijelentő mondatban**

- # Nem tudom, hogy éhes vagyok.
- Nem tudja, hogy éhes vagyok.
- Nem tudom, hogy éhes vagyok-e.

Valójában azonban az a helyzet, hogy ez a predikátumosztály faktív; az eldöntendő kérdés csupán ezt a *faktivitási kényszert oldja fel* a mondatban. Ez azt jelenti, hogy a beágyazott proposíció igazságát nem kell előfeltételeznünk. Azokban az esetekben, amikor az alárendelő predikátum jelentése közvetlenebb módon összefügg az előfeltételekkel, például a beszélő állítást tesz ismereteiről, akkor a faktivitás léte vagy hiánya miatt összeférhetlenség léphet fel a közlésben. Például a (15a) mondatánál

⁴ A döntést jelentő igék (pl. *elhatároz*) egy másik jelentésben is használhatóak. Ekkor az elhatározás arról szól, hogy a beágyazott proposíciót, mint igaz állítást, magáévá teszi-e a beszélő. Erre a jelentésváltozatra természetesen nem vonatkoznak sem a (10), sem a jelen példa megkötései; így mondhatjuk: *Eldöntöttem, hogy nem Béla volt a gyilkos.*

⁵ Ilyen igék pl. a *tud, hall, lát, érez, említ, mond, mesél, közöl* vmít; *tud, hall, értesül, mesél* vmiről.

a beszélő előfeltételezi azt, amiről állítása szerint nem tud (vö. (15b): itt a mondat nem a beszélő információs állapotáról szól). Ilyenkor használjuk az beágyazott eldöntendő kérdést, hogy feloldjuk a faktivitási kényszert, ahogy a (15c) mutatja. Az alábbi (16) példamondat azt mutatja, hogy a faktivitási kényszer feloldása az információ visszatartásának eszköze is lehet:

(16) **Faktivitás feloldása**

Tudom, hogy éhes vagyok-e. (ti. 'tudom, csak nem akarom elmondani')

$\nrightarrow$ éhes vagyok,

vö. Tudom, hogy éhes vagyok $\rightarrow$ éhes vagyok,

A predikátumoknak egy további osztálya csak kérdő típusú mellékmondatokkal fordul elő:⁶

(17) **Kérdést váró predikátumok**

Azt kérdezték,

a. ... melyiküké lesz a birtok. (kiegészítendő)

b. ... megkapja-e valaki a birtokot. (eldöntendő)

9.2.2. Csak kijelentő mondatokat alárendelő régensek

Sok predikátum semmilyen kérdő mellékmondatot nem enged meg bővítményként. A kijelentő mondatokat váró igekötős igék nagy része nem faktív, és nem enged meg felkiáltó szerkezetet sem:⁷

- (18) Péter megígérte/azt tervezte/azt felelte/megjárja/arra jutott hogy elmegy biciklizni/*micsoda könyveket vettek neki/*hogyan készül a bableves.

Ezekkel szemben áll egy nagyobb osztály, melynek tagjai mind igekötő nélküli igék, illetve olyan intranszitiv igék és névszói régensek, amelyek alanyi szerepű mellékmondatot várnak. Ezek a régensek egy tényállás iránt érzett attitűdöt fejeznek ki (csodálkozás, szomorúság, sérelem) vagy a tényállást általában értékelik (*érdekes*, *gyanús*). A beágyazott kijelentő mondat olyan tényállást fejez ki, amely a beszélő előfeltételezése szerint igaz, vagyis ezek a régensek mind faktívak. Egy részük megenged felkiáltó szerkezetet is:⁸

⁶ Ide tartoznak pl.: *érdekel vmi*, *kérdez*, *kérdezősködik*, *faggatózik*, *érdeklődik*, *kifaggat*, *rendelkezik*, *nyilatkozik vmiről*; *kérdez*, *kipróbál*, *megválaszol*, *felmér*, *felbecsül*, *vmít*; *vitatkozik*, *veszekszik vmin*; *kíváncsi vmire*.

⁷ Ilyen pl. a *megígér*, *álmodik*, *tervez*, *jósol*, *felel*, *remél*, *(el)vállal*, *(meg)bán*, *kijelent*, *jelent megkockáztat*, *takargat*, *bizonygat vmit*; *dicsekszik vmivel*, *vmire jut*, *vmitől tart*, *vmitől fél*, *vmire számít*, *biztos vmiben*, *(meg)esküszik vmire*, *megfejel vmit vmivel*, *gyanakszik vmire*; *megsínyli azt*, *megjárja azt*.

⁸ Ilyen pl. a *sérelem*, *kifogásol*, *csodál*, *furcsáll vmit*; *panaszskodik*, *áradozott*, *ábrándozik vmiről*; *bosszankodik*, *szomorkodik*, *aggódik vmin*; *király*, *csodás*, *szép*, *meglepő*, *furcsa*, *gyanús*, *érdekes vmi*; *meglep*, *megdöbbsent*, *zavar*, *fáj*, *aggaszt*, *tetszik vmi*; *díjaz*, *elítél*, *nem bán*, *utál*, *imád*, *gyűlöl*, *csíp*, *bír*, *élvez*, *szeret*, *ki nem áll(hat) vmit*; *örömet lel vmiben*, *boldog vmitől/vmivel*.

(19) **Attitűdkifejező igék**

Sérelmezi/Meglep/Érdekes, hogy

- a. ... drága könyveket vettek neki. (kijelentő)
- b. ... micsoda drága könyveket vettek neki. (felkiáltó)
- c. ... *hogyan készül a bableves. (kérdő)

Ide tartoznak a statikus pozitív, illetve negatív érzelmi viszonyulást kifejező régensek is. Ezek nem engedik meg a felkiáltó szerkezeteket, és szintén mind faktívak:

(20) **Statikus érzelmi viszonyulást kifejező igék**

Élvezi/Ki nem állhatja, hogy

- a. ... mindig utazgatnak.
- b. ... *micsoda rengeteget utazgatnak.
- c. ... *hogyan lehet ennyit utazni.

Mindkét csoport megengedi a *hogyha*, illetve a *ha* mondatbevezetőt a mellékmondat élén. Ilyenkor – ellentétben az első intuícióval – nem feltételes mondról (kondicionálisról) (l. (23)), hanem valódi alárendelésről van szó.

(21) **A (*hogy*)ha mint az alárendelt mellékmondat bevezetője**

Szereti/Furcsállja/Fáj neki, (hogy)ha simogatják.

A mondat ilyenkor csak generikus olvasatot kaphat. Mozzanatos ige egyszeri bekövetkezését nem vezetheti be, szemben a sima *hogy* kötőszóval:

(22) **A (*hogy*)ha mondatbevezető és a generikusság**

A: Most meg miért ugat a kutyád?

B: Pedig általában szereti ha simogatják, de most úgy látszik fájt neki, hogy megsimogatták/Ø/# *hogyha* megsimogatták/# ha megsimogatták.

9.2.3. Feltételes módú mellékmondat

Egyes régenseknek feltételes módú *hogy* kötőszós bővítményük is lehet. Természetesen a feltételes mód a mondat szerkezetekben önálló jelentéssel bírhat, így azok rendszeresen előfordulnak mindenféle típusú mellékmondatban, akár csak a főmondatokban. Ezek a **feltételes (kondicionális)** mondat típus a lesetei:

(23) **Feltételes módú igealak feltételes mondatban**a. *Főmondatban*

Elmész, ha én is elmegyek.

Elmennél, ha én is elmennék.

Elmentél volna, ha én elmentem volna.

- b. *Mellékmondatban*
 Azt kérdeztem, hogy
 ... te is elmész-e, ha én elmegyek.
 ... te is elmennél-e, ha én elmennék.
 ... te elmentél volna-e, ha én elmentem volna.

A feltételes mondatok leírásával ebben a kötetben nem foglalkozunk. A következő régenszek esetében azonban a feltételes módú állítmány előfordulása nem a szokásos jelentéssel párosul, hanem azt egy formai jegy, a tagadás „váltja ki”:⁹

(24) **Feltételes módú igealak nem feltételes mondatban**

Nem bizonyította be/arról van szó/emlékszik/*tudtam meg/*Jószoltam meg, hogy túl magas (lenne).

A fenti példák igéi mind faktívak, azonban a beágyazott mondat feltételes módba tétele feloldhatja a faktivitást, azaz ilyenkor a beágyazott mondat igazságát nem előfeltételezzük többé (l. (15)). Az eleve információs bizonytalanságot jelentő (azaz a beágyazott mondat igazságát, valószínűségét, gyakoriságát firtató), egyébként nem faktív igék tagadott alakjai opcionálisan megengedek a mellékmondati feltételes módot:¹⁰

(25) **Opcionális feltételes módú igealak mellékmondatban**

Nem állítom/félek attól/valószínű/úgy vettem észre, hogy túl magas (lenne).

A negatív értelmű régenszek már állító esetben is megengedik, hogy a *hogy* kötőszós mellékmondat feltételes módú legyen:¹¹

(26) **Negatív igék és feltételes módú mellékmondat**

Tévedés/Valószínűtlen/Kétlem/Vitatom, hogy ilyen magas lenne.

A (24), a (25) és a (26) régenszei (lexikai vagy nyílt mondatnyi) tagadás kontextusában is csak kijelentő főmondat esetén engedélyezik a mellékmondati feltételes módot. (Természetesen feltételes mondatban mindig lehet feltételes módú igealakot használni, amint (27e) mutatja.)

(27) **Nem kondicionális feltételes módú beágyazott mondat csak kijelentő mondatban lehet**

- Nem érzem (úgy), hogy túl magas lennék.
- *Ne érezd úgy, hogy túl magas lennél!
- *Nem érzed úgy, hogy túl magas lennél?
- *Vitadják, hogy elég magas lennél?

⁹ Így viselkedik a faktív igék egy része, pl.: *bebizonyít, észrevesz, tud, érez, hall, lát, felfog, megért, elfelejt; visszaemlékszik, rávezet, rájön, emlékeztet, emlékszik vmire; látszik, kiderül, felmerül, észébe jut, tudomására jut, rémlik vmi.*

¹⁰ Ilyen régenszek a csak kijelentő mondatot alárendelő nem faktív régenszek, pl.: *biztos, igaz, valószínű, féltő, zavar, előfordul, gyakori vmi; állít, feltételez; kifejt, elmesél, fejteget, elképzeli, mond vmit; fél vmitől.*

¹¹ Ilyen régenszek pl. a *lehetetlen, valószínűtlen, kétséges, tévedés vmi; kétli azt; tagad, megkérdőjelez, vitat vmit; kételkedik vmiben.*

- e. Nem érzed, hogy túl magas lennél, ha felvennéd anyukád magas sarkú cipőjét?

A (27) tényei teljesen párhuzamosak a (14) példánál látottakkal. Határozói szerepű beágyazott mellékmondatok közül kettő is feltételes módú mondatokat vár (természetesen itt sem kondicionálisról van szó):

- (28) **Szabadhatározó-szerepű alárendelés feltételes módú mellékmondat**
 a. Anélkül eszi a banánt, hogy meghámozná.
 b. Ahelyett, hogy dolgoznál, henyélsz.

9.2.4. Felszólító módú mellékmondat

A felszólító módú igealak valójában kétféle mód kifejezésére alkalmas a magyarban. Ezek a **felszólító mód** és a **kötőmód (konjunktívusz)**. Ahogy más nyelvekben az eltérő ragozási paradigma, a magyarban kanonikus igevivő helye különbözteti meg őket. A két mondatkategória különválasztását indokolja, hogy egyes régenspek megszabhatják, hogy mondatbővítvényük milyen módú legyen. A felszólító mód az, amikor felszólító módú igealakot tartalmazó mondatban az igevivő az ige után áll – akárcsak főmondati felszólítás esetén. Kötőmódú semleges kijelentő mondatban az igevivő a komment elején áll, vagyis nincs *inverzió*. A felszólító módot engedélyező igék egybeesnek a felszólítás beszédaktusát közvetlenül kifejező igékkel:¹²

- (29) **Felszólító módú mellékmondatot váró régenspek**
 Megparancsoltam Péternek/Felszólítottam Pétert, hogy
 a. ... vigye le a szemetet.
 b. ... *levigye a szemetet.

A fenti igék némelyike a beszélők egy részénél mind a két módot megengedi, tetten érhető jelentéskülönbség nélkül:

- (30) **Felszólító és kötőmódot is megengedő igék**
 Utasítottam Pétert/Felszólítottam Pétert, hogy
 a. ... vigye le a szemetet.
 b. % levigye a szemetet.

Érdekes módon fókuszos mondatban a felszólító módú mondatot váró régenspek még a standard dialektusban is megengedni látszanak a kötőmódot:

- (31) **Kötőmód a felszólító módot váró predikátumoknál**
 a. [_FPétert] szólítottam fel, hogy levigye a szemetet.
 b. Nem kértem Pétertől, hogy levigye a szemetet.
 c. Te biztattad Pétert, hogy levigye a szemetet?

¹² Ilyenek pl. a *javasol*, *ajánl*, *parancsol*, *mond*, *tanácsol* *vkinek* *vmi*; *kér* *vkitől* *vmi*; *biztat*, *utast*, *rábeszél*, *rávesz* *vkit* *vmire*.

A **célhatározói mellékmondatokban** – amelyek, lévén szabad bővítmények, tetszőleges mondatban előfordulhatnak – kötőmód található:

(32) **Célhatározói mellékmondat**

Beléptem a konyhába (azért), hogy elmosogassak/*mosogassak el.

Célhatározói mellékmondatban egyes esetekben felszólító mód is előfordulhat, ekkor azonban valójában idézetről van szó. Ezt az is mutatja, hogy inkább az *azzal* és nem az *azért* utalószót tehetjük ki a mondatban:

(33) **Célhatározói mellékmondat felszólító módú igealakokkal**

- a. Beléptem a szobába (azzal/azért), hogy megbeszéljük a holnapi programot.
- b. Beléptem a szobába (azzal/?azért), hogy beszéljük meg a holnapi programot.

Az összes többi felszólító igealakot váró régens kötőmódot vár, azaz a semleges kijelentő mellékmondatban nem engedik meg az inverziót. Természetesen az igevivő ettől még lehet az ige mögött, ha a beágyazott mondatban ezt belső okok – pl. fókusz vagy tagadás – kikényszerítik:

(34) **Inverzió kötőmódban**

Az a szándéka, hogy [_Fholnap] utazzon el/ne utazzon el/*utazzon el.

A törekvést, vágyakozást, hajlandóságot, előremozdítást, óvakodást, engedélyezést és tiltást kifejező régensnek mind kötőmóddal állnak:¹³

(35) **Kötőmódot váró régens**

Azon igyekszik/Arra vágyik/Óva intették attól/Segített neki abban/Alkalmas arra/Hajlik arra/Lebeszéltem arról/Megtiltottam neki, hogy elutazzon/*utazzon el.

Kötőmódot várnak a *túl*, illetve az *elég* módosítószavak is:

(36) ***túl* és *elég***

Péter túl/elég/∅ fiatal ahhoz, hogy elutazzon/*utazzon el.

9.3. A mellékmondat bevezetői és a névmások

Az előző részben a mondat-alárendelő régensok osztályozását a mellékmondat típusa és módja alapján próbáltuk meg kivitelezni. Ebben a szakaszban újabb osztályok

¹³ Ilyenek a *ragaszkodik vmihez; gondoskodik, tesz arról; (rá)kényszerít, kötelez, rávesz, felhatalmaz, ?int, hajlandó, alkalmas, képes, méltó, törekszik, vágy(akoz)ik, áhítozik, ácsingózik, szomjazik, vár, hajt, hajlik, vállalkozik vmire; segít vmiben; lebeszél, megkímél véd, óv, óva int, oltalmaz, kímél vmitől; (el)várom vkitől vmit, elér, megérdemel, megtilt, (meg)hagy, (meg)enged, akar, kíván vmit; szorít, könyörög, rimánkodik, drukkol vmiért ágáll, protesztál, tiltakozik vmi ellen; elengedhetetlen, szükségszerű, szükséges, szükségszerű vmi; túl, elég vmihez; azon van, megéri vmi.*

kerülnek elő, melyeknek kritériumai a névmási utalószó megválasztásához és az utalószó, valamint a *hogy* kötőszó elhagyásához kapcsolódnak.

9.3.1. Névmási utalószavak

Feltehető a kérdés, hogy minden *hogy* kötőszós alárendelő predikátum esetén kimutatható-e utalószó a mondatban, és ezáltal kivihető-e a mellékmondati vonzatok funkció szerinti teljes osztályozása.

Az alábbi példák mutatják, hogy a látszólag alanyi szerepű mellékmondatok esetén nem mindig jelenhet meg az utalószó:

(37) Az alanyi utalószó megjelenése

Kell az/[?]*Muszáj az, hogy az ember dolgozzon.

A (37) példa régensei az ún. **személytelen** régensek közül valók. Ezenél a mellékmondat szerepe (az, hogy milyen mondatrész) nem könnyen dönthető el. A hagyományos nyelvtan rákérdézéses tesztje sem vezet semmilyen megoldásra (^{??}*Mi kell?*/*Mit kell?*), tehát a mellékmondat mondatrészi státusa csak önkényes módon határozható meg el.

Az utalószó kitételének lehetősége azonban még a *kell* esetében is két külön szerkezetet takar, amint ezt az alábbi kontraszt illusztrálja:

(38) Mondatátzösvődés

El kell (*az,) (hogy) utazzak.

Sok olyan ige van, amelynél a névmási igevivő az igekötővel váltakozik. Ilyenkor állhatnak az igék szabad váltakozásban (l. (39a)), vagy abban különböznek, hogy az igekötős ige jelen ideje csak jövőt jelenthet, az utalószavas változat pedig megfér a mozzanatos vagy folyamatos olvasattal is. Persze előfordul, hogy a két alaknak egy-egy jelentésrészlete változik, pl. a faktivitás (l. (39c)), a **kontraepisztemikusság** (hogy előfeltételezzük-e a beszélő ismeretének hiányát, l. (39d)), illetve az információ forrása (l. (39e)). De olyan eset is van, ahol a két változat teljesen mást jelent (l. (39f)):

(39) Igék igekötős és igekötőtlen változatai

- a. rákényszerít arra/arra kényszerít
megparancsolta/azt parancsolta
megkérdezte/azt kérdezte
- b. eldöntötte/úgy döntött
- c. megálmodta/azt álmodta
- d. eltervezte/azt tervezi/úgy tervezi
- e. elhiszi/azt hiszi
- f. átlátja/úgy látja

A többi esetben az igekötő nélküli változat az igekötőssel vagy az utalószavas változattal váltakozik:

- (40) a. tagadja / letagadja
 b. állítja / azt állítja
 c. tudja / úgy tudja

Utóbbi esetben az ige lehet **hangsúlyváró**, azaz semleges mondatban nem kerülhet elé az igevivő, és lehet **hangsúlykerülő** (mindenképpen van előtte igevivő). A választás azonban nem megjósolható, az ige egyedi lexikai tulajdonsága:

(41) **Hangsúlyváró és hangsúlykerülő**

- a. *Hangsúlyváró ige*
 Anyukám tesz arról /*arról tesz, hogy elutazhassak nyaralni.
 b. *Hangsúlykerülő ige*
 Anyukám arra jutott /*jutott arra, hogy el kéne utaznom.
 c. *Opcionálisan hangsúlyváró ige*
 Anyukám attól tart /tart attól, hogy beteg leszek.

9.3.2. Utalószó nélküli mellékmondatok

Vannak olyan különleges esetek is, amikor a mondat-alárendelést tartalmazó mondatban semmilyen utalószó nem fordulhat elő (tehát nem egyszerűen elhagyható az utalószó, hanem nem is lehet kitéve).

(42) **Utalószó nélküli mellékmondat**

- a. Mutogatott, hogy nem érti.
 b. Ingatta a fejét, hogy nem ér rá.
 c. Intett, hogy menjünk át.

Ezekben az esetekben gyakran behelyettesíthetjük azt, hogy *amiatt* vagy *azért*, de ezekkel valójában leszűkítjük az eredeti mondat jelentését:

(43) **Nincs utalószavas parafrázis**

- Mutogatott, hogy nem érti.
 ≠ Mutogatott amiatt, hogy nem érti. ≠ Mutogatott azért, hogy nem érti.

Az ilyen szerkezeteknek egy csoportja közlést fejez ki, még akkor is, ha a bennük szereplő főige nem elsődlegesen közlést jelent. A (43)-beli mondatnak olyan módon adható parafrázisa, hogy beillesztjük a közlést is kifejező részletet:

(44) Mutogatott [s ezzel jelzést adott, közölvén], hogy nem érti.

Az utalószó nélküli igék egy másik csoportja olyan érzelemkifejezést jelent, amely egyben megengedi az érzelem kinyilvánítását. Ilyenkor az előbbi közlés mellett a mellékmondat az érzelem okát is jelzi, ilyen értelemben ezek speciálisan ötvözik az ok-, illetve célhatározói jelentést:

- (45) Rinyált/Rosszallását fejezte ki/Sírt/Szomorkodott, hogy nem mehet még haza. $\approx$ ‘az adott módon kifejezte az érzelmeit amiatt, hogy... , és egyben közölte, hogy...’

Az alábbi esetben ugyancsak nem okhatározó értelmű a *hogy* kötőszós mellékmondat:

- (46) Beköpték/Feljelentették Pétert, hogy fegyvereket tart otthon.

Egy további csoport arra mutat, hogy bár célhatározói értelmű a mellékmondat, az utalószó csak egy amúgy odaértett céleseményt jelölő predikátummal együtt rekonstruálható: Ezeket nevezhetjük **metonimikus célhatározói szerkezeteknek**:

- (47) **Metonimikus célhatározói mellékmondat**

- a. Körülnézett, hogy nem követik-e.
- b. Körülnézett [?]*azért, hogy nem követik-e.
- c. Körülnézett [azért, hogy megbizonyosodjon arról], hogy nem követik-e.

A hezitálást jelentő igék egész köre hasonló. Itt sem ok-, sem célhatározói olvasat nem állhat elő közvetlenül, hiszen a vonzat csak kérdés lehet, de még azon belül sem lehet múlt idejű:

- (48) A húgom habozik, hogy mit vesz fel este/felvegye-e az estélyi ruháját/*felvegye az estélyi ruháját/*fevette-e az estélyi ruháját.

Mivel a (47c)-beli mintának megfelelően rekonstruálható egy okhatározói szerkezet, nevezhetjük ezeket **metonimikus okhatározói mellékmondati szerkezeteknek**:

- (49) **Metonimikus okhatározói mellékmondat**

Habozik [amiatt, mert nem tudja eldönteni], hogy mit vesz fel este.

9.3.3. Az *úgy* utalószó

A *hogy* kötőszós mellékmondatot váró régenek egy része furcsa utalószóval, az *úgy* névmással jár. Ennek a mondatrészi státusza nem teljesen világos, ugyanis egyes igék „alanyi”,¹⁴ mások „tárgyas”¹⁵ alakban jelennek meg:

- (50) **Az *úgy* és a tárgyasság**

- a. Úgy fest/tűnik/volt, hogy elutaznak.
- b. Úgy véli/veszi/képzeli/hiszi, hogy elutaznak.

¹⁴ Ilyen pl. az *úgy fest, úgy tűnik, úgy van/volt, úgy dönt, úgy határoz, úgy rendelkezik, úgy számol*.

¹⁵ Ilyen pl. az *úgy tervezi, úgy beszél meg, úgy gondolja, úgy érzi, úgy érti, úgy tudja, úgy hallja, úgy látja, úgy sejti, úgy veszi észre, úgy látszik, úgy képzeli, úgy gondolja, úgy véli, úgy veszi ki a szavaiból*.

Amint az (51) mutatja, ez nem függ össze azzal, hogy megengednek-e alternatívaként mutató névmási utalószót az egyes igék:

- (51) **Az az és az úgy**
- a. Az látszik/*fest, hogy elutaznak.
 - b. Azt hiszi/*véli, hogy elutaznak.

Az elhatározást jelentő igekötőtlen igék (pl. a (10)-beli osztály igekötőtlen változatai) is intranszítívak, és kötelezően *úgy* igevivővel járnak:

- (52) **Kötelező úgy**
 Úgy határozott/döntött/számolok/rendelkeztek, hogy elutazhatok.

Eddig minden példa olyan volt, amelyben az *úgy* névmás nem volt elhagyható. Abban az esetben, ha az *úgy* elhagyható, akkor az alappredikátumok a minden mondat típust szelektáló faktív osztályba tartoznak (l. 1., illetve 5. lábjegyzet). Az *úgy* igevivővel használva megtartják „eredeti” tárgyasságukat (illetve tárgyatlanosságukat), viszont az alapigéhez képest elvesztik faktivitásukat:

- (53) **Az úgy és a faktivitás**
 Úgy emlékszik/érzi/vette észre/látja/látszik, hogy nem sikerült jól az utazás.

Az *úgy* utalószóval bevezetett mellékmondat minden esetben kijelentő típusú. Tagadás esetén az *úgy* kerülhet az ige utáni tartományba, de a fókusztagadáshoz hasonló szerkezetben az ige előtt is maradhat, anélkül, hogy a fókuszos tagadás szokásos jelentése is megjelenne. Van olyan régens, melynek egyáltalán nincs „szerecsés” tagadó alakja. Nem úgy fest, hogy bármilyen szabályszerűség felfedezhető lenne: az ige egyedileg szabja meg, hogy melyik tagadási mintát választja:

- (54) **Tagadás és úgy**
- a. *Nem fest úgy/Nem úgy fest, hogy elutaztak.
 - b. *Nem beszéltek meg úgy/úgy meg/Nem úgy beszéltek meg, hogy elutaznak.
 - c. *Nem úgy gondolom/Nem gondolom (úgy), hogy elutaztak.
 - d. *Nem úgy vélem/*Nem vélem (úgy), hogy elutaztak.

Amennyiben a tagadásnál az *úgy* az ige után kerül, a mellékmondatot mindig feltételes módba lehet tenni (úgy, hogy nem a kondicionálisnak megfelelő jelentést kapjuk, l. (25) és (23)):

- (55) **Feltételes módú mellékmondat és az úgy**
 Nem érzem úgy/*Nem úgy érzem, hogy lázas lennék.

Amennyiben az utalószó az *úgy* szócska, a mellékmondat nem lehet a mondat topikja:

- (56) **Az úgy és a mellékmondat mint topik**
- a. [_THogy beteg volt], azt nem állítom.

- b. *_THogy beteg volt], úgy tűnt/vélem.

Sőt, maga az *úgy* szócska sem lehet topik, amint a (57a) mutatja, valószínűleg azért, mert nem referenciális, ahogyan ezt a kontrasztba állítás lehetetlensége is mutatja a (57b) példában:

- (57) a. *_TÚgy] nem tűnt, hogy beteg (lenne).
 b. *Egy nagy részüknek [_Fúgy] tűnt, hogy [_Fesik], sokaknak viszont így/máshogy/úgy.

Érdekes viszont, hogy a legtöbb esetben rá lehet kérdezni a bővítményre (az *úgy* szócskára) a *hogyan* kérdőszóval:¹⁶

- (58) **Kérdés és az *úgy* utalószó**
 a. Hogy *véled/*tűnik/*hiszed/látod/érezed/tervezted/emlékszel (vissza)/döntö
 b. Hogy néz ki? – *Úgy, hogy eső lesz.

9.3.4. Személyes névmási utalószavak

Egyes predikátumok esetében – főleg a beszélt nyelvi regiszterben – megengedett, hogy a mellékmondat ragoz utalószavát ne mutató névmással, hanem a (harmadik személyű) személyes névmás megfelelő ragoz alakjával fejezzük ki:

- (59) **Személyes, illetve mutató névmási utalószó**
 a. Én biztos vagyok benne/abban, hogy belépünk az EU-ba.
 b. Én a jövő útját látom benne/abban, hogy belépünk az EU-ba.
 c. Ragaszkodom hozzá/ahhoz, hogy elmenj fogorvoshoz.
 d. Meg vagyok győződve róla/arról, hogy el fog menni a fogorvoshoz.

Abban a tekintetben meglehetősen nagy a beszélők közötti eltérés, hogy ki milyen mértékben engedi meg a személyes névmások ilyen használatát. Egyesek a mutató névmást egyenesen hivataloskodónak, modorosnak, régiesnek érzik, másoknak pedig a személyes névmás sérti a fülét.

A tárgyi névmásként használt *őket* személyes névmás utalhat nem személyekre is. Ha az *őket* a ragozott ige után áll, akkor nem szerencsés mutató névmással helyette-

¹⁶ A *Hogy képzeld/gondolod, hogy elmész?* mondatokban a *hogyan* kérdőszó határozószerepű. A fenti két ige még egy speciális kontextusban előfordulhat:

- (i) Képelem/Gondolom/Képzelheted/Képzeli/*Gondolja micsoda emberek járnak oda!

Hasonló egy kicsit a *hisz* ige igekötő és utalószó nélküli változata, amelyet a hitnek nem a bizonytalan információs állapotként való értelmezését sugallja, hanem 'bírom benne' értelemben lehet használni, stílusa kissé magasztos:

- (ii) Hiszem, hogy még van remény.

síteni. Azonban állítmány előtti pozícióban¹⁷ csak mutató névmással lehet kifejezni. (Ilyen tekintetben az *úgy* szócskával is megegyezően viselkednek (l. 9.3.3).) Egyes számban nem személyre csak az *azt* névmással utalhatunk, az *őt* személyes névmás nem használható. Ez így van akkor is, ha a tárgyi névmás egy mellékmondat utalószava. Hasonlóan, az alanyi *az* sem cserélhető ki az *ő* névmásra. Az alábbi példában bemutatjuk azonban, hogy a többes számú tárgyi névmások és a mellékmondatra utaló egyéb ragos névmások hasonló viselkedést mutatnak:

(60) **Személyes és mutató névmás előfordulása**

- a. [T Azokat/*Őket] nem olvastam el.
[T Abban/*Benne] nem vagyok biztos, (hogy el fogok utazni).
- b. Csak [F azokat/*őket] olvastam el.
Csak [F abban/*bennel] vagyok biztos, (hogy el fogok utazni).
Azokat/*Őket sem olvastam el.
Abban/*Benne is biztos vagyok, (hogy el fogok utazni).

Mivel az igevivő pozíciójában tehát nem állhat személyes névmás, az igevivőszerepű utalószavak sem lehetnek személyes névmások. A hangsúlykerülő igék névmási utalószava – mivel az csak az ige előtt lehet semleges mondatban – mindig mutató névmás:¹⁸

(61) **Hangsúlykerülő ige és utalószó igevivő**

Arra jutott/*rájutott/*Jutott rá, hogy elutazik.

9.3.5. A névmás elhagyása

Amikor a névmások csak egyszerű névszói bővítmény (vagyis nem mellékmondati utalószó) szerepében állnak, akkor ragos esetben nem lehet elhagyni őket. Kivételt képeznek azok az igekötős igék, melyeknek igekötője egy személyes névmási alakkal esik egybe; ilyenkor a ragos névszó elhagyható (pl. *rá, bele, benne*):

(62) **Igekötő és személyes névmás**

- a. Végül rájött/rákérdezett/rávezetett (a megoldásra).
- b. *Béla felfigyelt/képes/vállalkozott/felhatalmazta Pétert.
- c. Béla felfigyelt/képes/vállalkozott/felhatalmazta Pétert a versenyzésre.

Ez természetesen érvényes akkor is, ha a névmás a mellékmondatához kapcsolódik. Az utalószó elhagyhatósága azonban ennél sokkal szélesebb körben érvényes, ahogy ezt a (62)-beli igék mellékmondatot váró használatai is mutatják:

¹⁷ Természetesen az állítmány előtti helyzetet úgy kell érteni, hogy az *őket* valamelyik állítmány előtti mondatpozíciót foglalja el. Ha csak az egyik pozícióban álló összetevő része, akkor *őket* alakban is megjelenhet:

(i) [T Megvárni őket] nem volna okos ötlet.

¹⁸ Nem tartoznak ide a *rájön* típusú igék, hiszen ezeknél a *rá* valójában igekötő, nem pedig utalószó (pl. *rájön arra, hogy...*). Erről lásd a 9.3.5. pontot.

- (63) a. Végül rájött/rákérdezett/rávezetett (arra), hogy hogyan kell megoldani a feladatot.
 b. Béla vállalkozott/hajlandó arra, hogy versenyezzen.
 c. *Béla vállalkozott/hajlandó, hogy versenyezzen.

Úgy tűnik, hogy az utalószó személyes névmással való kifejezhetősége szorosan összefügg az elhagyhatósággal: általában ha nem fordulhat elő személyes névmás, akkor az utalószó nem is hagyható el. Sok beszélőnek a *hajlandó* nem engedi meg a *rá* személyes névmási utalószót (a mutató névmási *arra* helyett), ilyenkor az *arra* utalószó nem is hagyható el:

- (64) **Elhagyhatóság és utalószó típusa**
 Hajlandó vagyok arra/*rá/* $\emptyset$, hogy segítek.

Egy további csoportjuk azért nem engedi meg az utalószó elhagyását, mert az ige utalószó nélküli (esetleg tárgyas) változata létezik, és teljesen mást jelent:

- (65) **Nem elhagyható utalószós igék**
 a. *Nem értek [hozzá], milyen szerek kellenek.
 b. *Nem tudok [róla], hogy elmentek volna.
 c. *Tesz [róla], hogy elmenjenek.
 d. *Tartok [tőle], hogy elmennek.
 e. *Számít [rá], hogy elmennek.

Az utalószó elhagyhatósága ezen túl gyakorlatilag nem megjósolható a személyes névmási utalószót is megtűrő predikátumok körében. Az alábbiakban néhány ilyen példát mutatunk. A grammatikalitási jelek itt csak annyit mutatnak, hogy a beszélők mely mondatokat érzik inkább vagy kevésbé elfogadhatónak.

- (66) **Személyes névmási utalószavak előfordulása**
 a. [?]Meg vagyok győződve [róla], hogy a magyar politikai helyzet nem normális.
[?]Meggyőződtem [róla], hogy a magyar politikai helyzet nem normális.
[?]Meggyőztek [róla], hogy a magyar politikai helyzet nem normális.
 b. [?]Lebeszéltek [róla], hogy elmenjek a fogorvoshoz.
[?]Ragaszkodtam [hozzá], hogy elmenjek a fogorvoshoz.
[?]Képtelen vagyok [rá], hogy elmenjek a fogorvoshoz.
^{??}Nem vágyom [rá], hogy elmenjek a fogorvoshoz.
 c. ^{??}Kételkedik [benne], hogy a felesége fogorvosnál van.
^{??}Ragaszkodik [hozzá], hogy a felesége fogorvosnál van.
 d. Kiváncsi volt [rá], hogy milyen a magyar politikai helyzet.
^{??}Nem értesültem [róla], hogy milyen a magyar politikai helyzet.

9.3.6. A *hog*y elhagyása

Bár a beágyazott mondatokat *hog*y kötőszós mellékmondatoknak nevezzük, azt találjuk, hogy nem minden beágyazott mondat kezdődik *hog*y-gal. Természetesen a vonatkozó mellékmondatokat (l. 8. fejezet) és a mellérendelő szerkezeteket nem számítva. A „*hog*y kötőszós mellékmondat” elnevezés persze nem volt indokolatlan, hiszen minden nem vonatkozó alárendelt mellékmondat élére legalábbis *kitehető* a *hog*y kötőszó. Azokban az esetekben tehát, amikor nincs jelen a *hog*y, jogos **elhagyásról** beszélni. Ebben a részben a *hog*y elhagyásának a feltételeit vesszük sorra.

Érdekes módon a kötőszó elhagyásának feltételei között egyaránt szerepelnek külső (az alárendelő környezetre vonatkozó), valamint belső (az alárendelt mellékmondat belső szerkezetére vonatkozó) feltételek, ilyen módon tehát a kötőszó elhagyása nem a mellékmondat kizárólagos belügye.

Először az vizsgáljuk meg, mennyiben függ az elhagyhatóság attól, hogy az alárendelt mellékmondat milyen típusú. A kérdő és felkiáltó mondatok esetén mindig elhagyható a *hog*y:¹⁹

(67) **A *hog*y elhagyhatósága beágyazott kérdés esetén**

Felmerült/Körbenézett/Azt kérdezte/Arról faggatott/Elgondolkodott azon/Attól függ/Azon morfondírozott (*hog*y) követik-e/kik követik.

(68) **A *hog*y elhagyhatósága beágyazott felkiáltás esetén**

Sérlemzem/Aggaszt/Botrány, (*hog*y) milyen ostoba filmeket játszanak a TV-ben.

A beágyazott kijelentő mondatok esetében a helyzet valamivel összetettebb. Tekintsük először azt az esetet, amikor az utalósó nem igeivő. Ha az utalósó alany vagy tárgy, akkor nem kell kötelezően megjelennie a mondatban (az alanyi és tárgyi névmások elhagyhatók). Ilyenkor a *hog*y nem hagyható el:

(69) **A *hog*y elhagyhatósága beágyazott kijelentő mondat esetén**

- Kiderült/Az derült ki/Az kiderült, *(*hog*y) elmentek nyaralni.
- Elmondta/Azt mondta el/Azt elmondta, *hog*y elmentek nyaralni.
- *Elmondta/Azt mondta el/Azt elmondta, elmentek nyaralni.

Abban az esetben, amikor az utalósó egyéb ragos névmás (nem alany vagy tárgy), akkor két lehetőség van. Ha maga az utalósó ki van téve, akkor a *hog*y-nak is jelen kell lennie (l. (70)). Ha az utalósót elhagyjuk, akkor a *hog*y is elhagyható lehet:

(70) **A *hog*y elhagyhatósága ragos utalósó esetén**

- Rájöttem, (*hog*y) el kell mennem.
- Rájöttem arra, *hog*y el kell mennem.
- *Rájöttem arra, el kell mennem.

¹⁹ Megjegyezzük, hogy a *hog*y elhagyása sokkal természetesebb azokban az esetekben, amikor az utalósó az igeivő, pl. *Elgondolkodott azon, követik-e*, de *Azon gondolkodott, követik-e*.

Persze ha az utalószó elhagyható (*rá, bele* stb. igekötők esetén, l. 9.3.5. pont, (62) példa), és nincs kitéve, ez még mindig nem jelenti azt, hogy a *hogy* elhagyható. Ezt példázza a *rájön* és a nagyon hasonló szerkezetű *belenyugszik* kontrasztja:

(71) **A *hogy* elhagyhatósága nem megjósolható**

- a. Rájöttem, (hogy) el kell mennem.
- b. Belenyugodtam, hogy/* $\emptyset$ el kell mennem.

Az *úgy* utalószót tartalmazó állítványoknál a mellékmondat éléről a *hogy* mindig elhagyható semleges kijelentő mondatban. Fókuszos, kérdő vagy tagadó mondat esetén nem úgy tűnik, hogy az alárendelt mondatban elhagyható lenne a *hogy*:

(72) **A *hogy* elhagyhatósága az *úgy* utalószó esetén**

- a. Úgy döntöttek, (hogy) elmennek nyaralni.
- b. Tegnap döntöttek úgy, hogy/* $\emptyset$ elmennek nyaralni.
Mikor döntöttek úgy, hogy/* $\emptyset$ elmennek nyaralni?
Nem döntöttek úgy, hogy/* $\emptyset$ elmennek nyaralni.

Vajon mi a helyzet egyéb olyan utalószók esetén, amelyek a kanonikus igevivő szerepét játsszák? Ilyenkor, ha a névmási igevivő alany, akkor a *hogy* nem hagyható el:

(73) **A *hogy* elhagyhatósága az *az* utalószó esetén**

Az van/Az történt, hogy/* $\emptyset$ elment nyaralni.

Ha az igevivő tárgy vagy egyéb ragos névmás, akkor pedig mindig elhagyható.

(74) **A *hogy* elhagyhatósága nem alanyi igevivő utalószó esetén**

Azt mondta/Azt állítja/Arra jutottam/Attól tartok, (hogy) elmehet nyaralni.

Hogyha a mellékmondatot nem igei régens rendeli alá, akkor az alárendelést kötelezően *hogy* vezeti be. Ezen okokra vezethető vissza az alábbi példákban a *hogy* kötelezősége:

(75) **A *hogy* elhagyhatósága nem igei régens esetén**

- a. Azt, hogy/* $\emptyset$ 'virág', angolul úgy mondják, hogy *flower*. (l. (86))
- b. Igazad van abban, hogy/* $\emptyset$ el kéne költözni.
- c. Ahelyett, hogy/* $\emptyset$ itt állsz, elmehetnél vásárolni.
- d. Tartozunk neki azzal, hogy/* $\emptyset$ kisegítjük a bajból.
- e. Túl fiatal (ahhoz), hogy/* $\emptyset$ megházasodjon.
- f. Elég merész az az állítás, hogy/* $\emptyset$ lesz Nemzeti.

Amennyiben a mellékmondatához nem is rendelhető funkció (l. utalószó nélküli mellékmondatok, 9.3.2.), akkor a *hogy*-ot ki kell tenni:

(76) **A *hogy* elhagyhatósága utalószó nélküli mellékmondatoknál**

- a. Feljelentette, hogy/* $\emptyset$ fegyvert tart.
- b. Intett, hogy/* $\emptyset$ átjön erre az oldalra.

Az eddig elmondottakat úgy is összefoglalhatjuk, hogy a *hogy* elhagyásának szükséges feltétele kijelentő mellékmondat esetén, hogy igei régens alá rendelt mondat tárgyi vagy egyéb ragos névmási utalószava az igevivő szerepét töltsse be.

Ez utóbbi megállapítást érdekes módon úgy kell értelmezni, hogy az utalószó konkrétan igevivői helyzetben van. Emiatt minden olyan nem semleges kontextus, melyben az igevivő helyéről elkerül, azaz tagadás, fókusz és kérdés, visszaállítja a *hogy* kötőszó kötelezőségét (lásd még (69)):

- (77) a. Nem jött rá/[_FTe] jöttél rá, hogy/* $\emptyset$ el kell mennie.
- b. Mikor jöttél rá/Vajon rájött, hogy/* $\emptyset$ el kell mennie?

A fenti külső feltételek kielégítése esetén a belső tulajdonságok szabják meg a *hogy* elhagyhatóságát. Kijelentő mellékmondatbeli felszólító mód esetén a *hogy* elhagyása viszonylag szubstandard, de lehetséges. A fenti példához hasonlóan kérdő alárendelő predikátum, fókusz és tagadás esetén a *hogy*-ot nem lehet elhagyni:

(78) **A *hogy* elhagyhatósága felszólító módú mellékmondat esetén**

- a. Felszólítottam/Szólítsd fel, (hogy) menjen el.
- b. Nem szólítottam fel/Ugye nem te szólítottad fel/Miért szólítottad fel, hogy/* $\emptyset$ menjen el?

Ha az alárendelt mondatban kötőmód van, akkor a *hogy* sohasem hagyható el:

(79) **A *hogy* elhagyhatatlansága kötőmódú mellékmondat esetén**

Megtiltottam neki, hogy/* $\emptyset$ elmenjen.

Érdekes módon terjedőben van a *kell* predikátum mondatbővítményében a *hogy* elhagyása, abban az esetben, ha az alanyi utalószó nincs kitéve. A *kell* személytelen ige amúgy ezen használatában kötelezően mondatátszövődést vált ki, azaz semleges mondatban (az infinitívuszt vonzó (segéd)igékhez hasonlóan) a beágyazott állítmány igevivője saját igevivőjeként jelenik meg.

- (80) El kell (hogy) menjek.

Ez a tendencia nem érvényes általában a mondatátszövődést megengedő igékre, csupán a *kell* egyedi tulajdonsága:

- (81) El akarod hogy/* $\emptyset$ menjek.

9.4. Speciális *hogy* kötőszós konstrukciók

Ebben az alpontban néhány speciális *hogy* kötőszós mellékmondatot tartalmazó konstrukciót írunk le. A (82) aláhúzott része egy eseményre utaló *hogy* kötőszós mellékmondat. Utalószava lehet az alanyi *az* névmás, és így természetesen alanya lehet bármilyen eseményt vagy tényállást is elfogadó állítmánynak:

- (82) Nem az fáj, hogy elment, hanem *hogy* elvitte a cuccait.

Hasonló szerkezetet találunk a (83) mondatban is. Gondolhatnánk, hogy az első tagmondatnak az alanya az *(nem) az, hogy zsugori vagyok*, csak hogy ekkor, a fentitől eltérően, mintha a tagmondatnak nem lenne állítmánya:

- (83) Nem *az, hogy* zsugori vagyok, de add már meg a múltkori kölcsönt.

Amint (84) is mutatja, rossz úton járunk, ha az állítmányt keressük: valójában a *nem az, hogy* egy speciális kötőszószerű szerkezet:

- (84) Nem *az, hogy* zsugori vagyok, de add már meg a múltkori kölcsönt.
 *Az, hogy zsugori vagyok, tehát add már meg a múltkori kölcsönt. $\neq$ Nem az van, hogy zsugori vagyok, de add már meg a múltkori kölcsönt.

Hasonló kötőszavas szerkezet az *így, hogy*, a *mivelhogy* szinonimája. Érdekessége, hogy az *így* fej tulajdonképpen el is hagyható, és így a *hogy* kötőszós mellékmondat önmagában határozószerepű beágyazott mellékmondat:

- (85) a. Nem sokat fogok járni a várba, (így,) *hogy* elköltözünk.
 b. (Így,) *hogy* elköltözünk, nem sokat fogok járni a várba.

A (86) az *az, hogy* kapcsolattal jellemezhető speciális szerkezet használatát ilusztrálja:

- (86) **Az az, hogy-os szerkezet**
 Hogy mondják angolul azt, hogy ‘virág’?

A mutató névmás bármilyen alakja itt nem mellékmondati utalószó, hiszen már a *hogy* kötőszó sem mondatbevezető. A *hogy* után csak főnévi kifejezés állhat, mondatértékű összetevő nem. Valójában az, amit az írásban egyszeres idézőjelekkel vettünk körül, nem is igazi összetevő. Saját jelentésére mint entitásra utal, emiatt nem elsődleges nyelvi formájának megfelelően viselkedik. Mivel bármilyen nyelvi formának lehet jelentése, a *hogy* utáni rész mondatnani formája nem kötött.

Szintén **metanyelvi metonímiát** példáznak az alábbi (87) mondatai. Itt azonban a *hogy* utáni rész nem a jelentésre, hanem magára a jelre (l. (87a)), a formára (l. (87b)) vagy az írásképre (l. (87c)) utal:

- (87) **Metanyelvi metonímia**
 a. Az, hogy *katasztrófa*, nem a megfelelő szó ebben az esetben.
 b. Nehéz kimondani azt, hogy *katasztrófa*.
 c. Hosszú ó-val írjuk azt, hogy *katasztrófa*?

10. fejezet

Ellipszis

10.1. Az *ellipszis* terminus használata

Az **ellipszis** (**kihagyás**) terminust azon jelenség leírására használjuk, amikor egy tagmondat szerkezetének egyes helyein elmarad a hangalakok beillesztése, mégis a tagmondat kérdéses helyein pontosan beazonosíthatóak, visszanyerhetők a hangalakkal nem rendelkező, „csendes” lexikai egységek, azok valamennyi mondattani és jelentéstani jegye.

A mellérendelt tagmondatok közti viszonyokban lehetséges ellipszisek szabályait fogjuk leírni. A hangalakkal nem rendelkező, „csendes” lexikai egységekre azt fogjuk mondani, hogy *ellipszis alá esnek*. A beazonosíthatóságukat, visszanyerhetőségüket lehetővé tevő, hangalakkal bíró lexikai egységek egy másik, mellé- vagy alárendelt tagmondatban találhatók. Ezeket **engedélyezőnek** fogjuk nevezni. Látható lesz, hogy az engedélyező lexikai egységek mondattani és jelentéstani jegyei azonosak az engedélyezett, ellipszis alá eső egységekével, kivéve bizonyos morfológiai, morfoszintaktikai jegyeket. A tagmondatok között az engedélyező és az engedélyezett részek viszonyának tehát olyannak kell lennie, hogy az engedélyező anyag alapján a hangalakkal nem rendelkező, ellipszis alá eső lexikai egységek a saját tagmondatukban pontosan beazonosíthatók legyenek.

Az *ellipszis* terminust a későbbiekben finomítani fogjuk. A fenti megközelítésből ugyanakkor adódik néhány következmény.

A nyelvtan szabályaival jellemezhető ellipszisekkel foglalkozunk, és a csakis kommunikációs, pragmatikai vagy diskurzusfeltételekből adódókkal nem (például feliratok, címek, kontextus alapú beszédcselekvések: *Bejárat, Csomagkiadás, Két kávét, Három jegyet a nyolc órára, hátra, sor szélére! Fizetni!* stb.). A feltételezett empirikus nyelvtani szabályokat tehát grammatikalitási tesztekkel igazoljuk.

Az adatainkat az ellipszis *iránya* szerint rendezzük. A magyar mellérendelt mondatokban az ellipszis lehet **előreható** és **hátraható**. Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, előreható ellipszisiről beszélünk, ha pedig az engedélyező tagmondat követi az elliptikust, akkor hátrahatóról. Az empi-

rikus adatok azt mutatják, hogy a magyarban az előreható és a hátraható ellipszisek nyelvtani jegyei nem szimmetrikusak.

10.2. Az előreható ellipszis

10.2.1. Előreható ellipszis irtóhangsúly után

Az irtóhangsúllyal kiemelt összetevők után (ha van még következő irtóhangsúly, akkor addig, egyébként a tagmondat végéig) semminek nem kell állnia, lehetséges az ellipszis. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy ez pontosan mit jelent.

Az igei csoport ellipszise irtóhangsúly után

Az itt következő mondatok azt mutatják, hogy a magyarban az igei bővítmények számára az igeicsoport-ellipszisben való részvétel nem a bővítmény mondattani kategóriájától függ: a kötelező vonzat, az alany, és a nem kötelező határozói bővítmény egyaránt része lehet az ellipszis alá eső anyagnak. Az ellipszisnek ebben a típusában mindig a hátulsó tagmondat irtóhangsúlyos összetevőt követő részét hagyjuk el.

(1) Pusztá ige ellipszise

- a. János /Marira mosolygott, Pista pedig \Erzsire [mosolygott].
- b. János /jól tanul, de Mari \még jobban [tanul].

(2) Az ige és vonzatai ellipszis alatt

- a. \Én a /szomszédnak adtam oda a pénzt, /te meg a \házmesternek [adtad oda a pénzt].
- b. \Én a /házmesternek adtam oda a pénzt, és \te is [a házmesternek adtam oda a pénzt].
- c. \Én a /szomszédnak adtam oda a pénzt, de \te \nem [a szomszédnak adtam oda a pénzt].
- d. \Én /nem a szomszédnak adtam oda a pénzt, de /te \biztosan [a szomszédnak adtam oda a pénzt].

(3) Az ige és az alany is ellipszis alatt

- a. \Marit /Jánoshoz küldte Péter, /Katit viszont \Jutkához [küldte Péter].
- b. \Marit /Jánoshoz küldte Péter, /Katit viszont \nem [Jánoshoz küldte Péter].

(4) Ige és nem kötelező bővítmény ellipszis alatt

- \János /nagyon jól tanul, de /Mari \kevésbé [jól tanul].

Morfoszintaktikai feltételek

A párhuzamos szerkezeti pozícióban lévő engedélyező ige és az ellipszis alá eső ige + idő/módjel szigorúan azonos kell, hogy legyen:

- (5) \Péter /tegnap tette le a vizsgát, /János meg \ma [tette le a vizsgát]/*[teszi le a vizsgát].

Az időjeles ige engedélyezi az infinitívusz ellipszisét, mivel az időjel tekintetében specifikálatlan, az információt a ragozott ige hordozza:

- (6) a. `János /tegnap tette le a vizsgát, /Péter meg `holnap fogja [letenni a vizsgát].
 b. `János /letette a vizsgát, de /Péternek `nem kell(ett) [letennie a vizsgát].
 c. `András /nem tart előadást, /neked azonban `értelmes lesz [előadást tartanod].

Az alany és a tárgy személyével, számával és határozottságával való egyeztetést jelölő igevégződések ellipszisének a feltételei mások. Itt nem kötelező feltétel az engedélyező ige és az ellipszis alá eső ige szigorú morfoszintaktikai azonossága:

- (7) a. `Én /moziba megyek, /ti pedig `színházba [mentek].
 b. `Te az /összes gyereket megmosdattad, de /mi csak `néhányat [mosdatunk meg].

A feltétel azért más, mert az igevégződéseket a saját tagmondatukbeli alany/tárgy személy/szám jegyei engedélyezik, így az ellipszis alá eső ige végződéseit is, és nem szükséges az ellipszist engedélyező tagmondat igéjének végződéseivel való szigorú azonosság.

Előreható főnévcsoport-ellipszis

Az irtóhangsúlyos összetevő (igealak) után főnévi csoport is ellipszis alá eshet. Feltétel, hogy a tagmondatok fókuszált igéi azonos esetjegyet és azonos esetragot adjanak az ellipszis alá eső főnévi csoportnak:

- (8) a. `Én /vettem drága autót, /te meg `eladtál [drága autót].
 b. `János /mesélt az énekesnőről, /Ödön meg `pletykált [az énekesnőről].

Előfordul, hogy az irtóhangsúly nem egy egész főnévi csoport kiemelésére szolgál, csak valamelyik összetevőjére (mennyiségjelölő, birtokos, jelző). Ilyenkor a főnévi fej önmagában is előreható ellipszis alá eshet, ha a főnévi csoport maradék (kiemelt) része ellátható esetraggal (illetve birtokos szerkezet esetén a birtokra utaló ún. **anaforikus birtokjellel**):

- (9) a. `Én egy /drága autót vettem meg, /te pedig egy \*`olcsó [autót]/`olcsót.
 b. `Én /három inget vettem, `te pedig csak `kettőt.
 c. `Én /Pista házában voltam, `te pedig `Jóskáéban.
 d. *Pista igazi szakállat visel, Jóska pedig ált/műt.
 e. *Ferit főhadnagynak/alhadnagynak nevezték ki, Janit pedig alnak/főnek.

Ellipszis verumfókusszal

Mint minden irtóhangsúlyos mondatban, verumfókuszos mondatban is lehetséges az ellipszis. Ilyenkor azonban a szerkezet párhuzamát a tagadószó, illetve az ebben a szerkezetben különlegesen használt *igen* szó biztosítja:

- (10) a. ` János /megvette Marinak a fülbevalót, de /Péter \nem [vette meg Marinak a fülbevalót].
 b. ` János /nem vette meg Marinak a fülbevalót, de /Péter \igen [= megvette Marinak a fülbevalót].

Persze kétséges, hogy a (b)-ben szereplő jelenséget egyáltalán ellipszisnek tartjuk-e, vagy inkább mondjuk azt, hogy a második tagmondatbeli *igen* valójában visszaütő névmás, amelynek *előzménye* az *előző* tagmondat (pozitív változata). Ezt a kérdést nem kell most eldöntönnünk, különösen, ha kimondjuk, hogy az ellipszis maga is a *visszaütálás sajátos esete*.

10.2.2. Igecsoport-ellipszis irtóhangsúly nélkül

A szakirodalomban *gapping* néven tárgyalt jelenséget a továbbiakban **űrképzésnek** fogjuk nevezni. Olyan ellipszist értenek ezen, amely az igei csoport igei fejének az ellipszisének kötelezően tartalmazza, és opcionálisan kiterjedhet bővítményekre is, de úgy, hogy az ellipszis bal és jobb szélén egyaránt nyílt lexikai anyag marad. Az űrt nem képző, tehát az elliptikus tagmondat végéig tartó előreható igeicsoport-ellipszis a neutrális mondatokban nem grammatikus, például:

- (11) a. *Péter felébredt és János [felébredt].
 b. Vali az ezüstöt eladta az ékszerésznek és a gyémántokat [eladta] a bankárnak.
 c. *Vali az ezüstöt eladta az ékszerésznek és a gyémántokat [eladta az ékszerésznek].

A tagmondatoknak párhuzamos szerkezetűeknek kell lenniük. Így keletkezik a tagmondaton belüli „űr”:

- (12) Ernő kedveli a halat, Ica meg [kedveli] a sültet.

A „rendes” igeicsoport-ellipsziséknél szintaktikailag jóval megszorítottabb az űrképző ellipszis: csak szomszédos mellérendelő tagmondatok között lehetséges, nem „távolíthatóak” a tagmondatok:

- (13) Ernő kedveli a halat, Mari tanulmányozza is a receptkönyvet, *Ica meg [kedveli] a sültet.

Az engedélyező igei csoportot tartalmazó tagmondatnak meg kell előznie az űrt tartalmazó tagmondatot, vagyis ennek az ellipszisnek nincsen hátraható változata:

- (14) *Ernő [kedveli] a halat, Ica meg kedveli a sültet.

Az űrképző ellipszis követi az ún. „komplex főnévi csoport megszorítást”, vagyis nem képezhető űr a komplex főnévi csoport belsejében (l. (15a)), és nem lehet főmondatbeli engedélyező után alárendelt mondatban (l. (15b)).

- (15) a. *Ernő kedveli a halat, de nem haragszik [_{NP} Icára, aki [kedveli] a sültet].

- b. *Az elsők mondattanból kívántak szóbelizni, viszont a másodikosok azt mondták, hogy ők meg alaktanból [kívántak] írásbelizni.

Végül figyeljük meg, hogy az úrképző ellipszist igevonatok határolják, legalábbis az ilyen úrképző ellipszisek kifogástalanok. Ha szabad bővítmények határolják az úrképző ellipszist, akkor a megkérdezett anyanyelvi beszélők többsége a neutrális intonációt nem tartotta alkalmazhatónak, kötelezőnek tartotta a kontrasztív nyomatékok használatát:

- (16) a. ??Tegnap János odaadott Marinak egy könyvet a folyosón, és ma [János odaadott Marinak egy könyvet] a könyvtárban.
 b. \Tegnap adott oda János Marinak egy könyvet a /folyosón, és /ma [adott oda János Marinak egy könyvet] a \könyvtárban.

Megjegyzendő, hogy az irtóhangsúly utáni ellipszisekre mindezek a megszorítások nem érvényesek. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az ellipszis feltétele a *párhuzam* megléte; irtóhangsúlyos mondatokban a megfelelő irtóhangsúlyos összetevők (minthogy eleve a párhuzam jelölésére szolgálnak, l. 1) jelölik, hogy melyek a párhuzamos elemek, míg az irtóhangsúlyos mondatokban csak szigorú szomszédosság esetén egyértelmű a párhuzam, és csak kötelezően megjelenő elemek jelölhetik.

10.3. A hátraható ellipszis

10.3.1. Hátraható ellipszis irtóhangsúly után

A hátraható ellipszis esetében az engedélyező anyagot tartalmazó tagmondat követi az elliptikus tagmondatot. Az engedélyezés iránya tehát fordított az előreható ellipsziséhez képest. Látni fogjuk, hogy ez nem jelenti azt, hogy a kétféle irányú ellipszis nyelvtani jegyei szimmetrikusak lennének.

Vannak olyan adatok, melyekben az ellipszis iránya megfordíthatónak mutatkozik. Az előreható ellipszist tartalmazó mondataink közül számosban mintegy vissza lehet fordítani, és ezáltal hátrahatóvá tenni az ellipszist. Ezt mutatjuk be az előreható ellipszist tartalmazó (1)–(2) mondatokhoz hasonló példákon, amelyekben az ellipszisek irányát most megfordítjuk, és hátraható ige- és igeicsoport-ellipsziseket hozunk létre:

- (17) a. \Pista /Erzsire [mosolygott], \János meg \Marira mosolygott.
 b. \János /jól [tanul], de \Mari \még jobban tanul.
 c. \Te a /ház mesternél [hagytad a pénzt], \én viszont a \szomszédnál hagytam a pénzt.
 d. \Te /nem [a szomszédnál hagytad a pénzt], de /én a \szomszédnál hagytam a pénzt.

Hátraható ellipszis és alárendelés

A hátraható ellipszis követi a hátraható anaforára vonatkozó általános megszorítást:

(18) **A hátraható anafóra vonatkozó megszorítás**

Az ellipszis megelőzheti az engedélyezőjét, de csak akkor, ha nem k-vezérli (vagyis nincs hozzá képest fölérendelt helyzetben).

Vagyis az engedélyezett hátraható ellipszis lehet alárendelt tagmondatban, az engedélyező tagmondat részeként, Viszont hátraható irányban nem grammatikus az alárendelt tagmondatbeli engedélyező a főmondatbeli ellipszis számára:

- (19) a. Minthogy `Mari /Jánost [hívta meg], /Jutka `Pistát hívta meg.
b. *`Jutka /Pistát [hívta meg], minthogy /Mari `Jánost hívta meg.

Az előreható ellipszisben nem érvényesül hasonló megszorítás: ott az előbb jövő engedélyező alárendelt tagmondatból is engedélyezheti az ellipszist:

- (20) a. Minthogy `Mari /Jánost hívta meg, /Jutka `Pistát [hívta meg].
b. `Jutka /Pistát hívta meg, minthogy /Mari `Jánost [hívta meg].

Vannak olyan adatok, melyekben az előreható ellipszis „megfordítása” kérdéses vagy agrammatikus mondatot ad:

- (21) a. `Te a /házmesternek adtad oda a pénzt, és /Jóska `szintén [a házmesternek adta oda a pénzt].
b. *`Te /szintén [a házmesternek adtad oda a pénzt], és /Jóska a `házmesternek adta oda a pénzt.
c. *`Te [a házmesternek adtad oda a pénzt], és /Jóska `szintén a házmesternek adta oda a pénzt.
- (22) a. `János /nagyon jól tanul, de /Mari `kevésbé [jól tanul].
b. *`János /nagyon [jól tanul], de /Mari `kevésbé jól tanul.

Hátraható főnévi ellipszis

Ha hátraható ellipszisben marad ki a főnévi csoportból a főnévi fej, a maradékon nem jelenhet meg esetragnak, illetve birtokjel:

(23) **Előre- és hátraható főnévellipszis**

- a. `Én egy /drága autót vettem meg, /te pedig egy \*`olcsó [autót]/^{OK}`olcsót.
b. `Én egy /drága [autót vettem meg]/\*egy /drágát, `te pedig egy `olcsó autót vettél meg.
c. `Én /Pista házában voltam, `te pedig `Jóskáéban.
d. `Én Pista [házában voltam]/*Pistáéban, te pedig Jóska házában voltál.

A fenti (18) megszorításból ezt a kontrasztot nem tudjuk levezetni.

Ez a jelenség is azzal függhet össze, amit az alábbi adatok is mutatnak, hogy a hátraható ellipszis a fonológiai frázisok megoszlását követi, ami pedig nem szükségképpen esik egybe a mondatnyi szerkezet frazális szerkezetével:

- (24) a. `Péter a /tíz[betűs szavakat kereste meg a szótárban], /Mari pedig a `húszbetűs szavakat kereste meg a szótárban.

- b. `Ödön /pénz [nélkül vásárolt be], /Jani meg `fedezet nélkül vásárolt be.
- c. `Csaba a /pszicho-[lingvisztikai állításokat hozta elő], /Miklós meg a `szociolingvisztikai állításokat hozta elő.
- d. `Számunkra `Vali néni csak /egy [angol tanár], /George bácsi viszont `az angol tanár.

Ezek a példák azt is mutatják, hogy a hátraható ellipszis még a lexikai egységek integritását sem tartja tiszteletben, az összetett szavak bal oldala kívül maradhat, jobb oldala pedig beleeshet a hátraható ellipszisbe: *tíz[betűs ...], pszicho[lingvisztikai ...]*.

Mindez csakis hátraható ellipszis mellett lehetséges, az előreható ellipszis nem keresztelheti a frazális összetevők határait és szerkezetét:

- (25)
- a. *Mari a húszbetűs szavakat kereste meg a szótárban, Péter pedig a tíz[betűs szavakat kereste meg a szótárban].
 - b. *Jani fedezet nélkül vásárolt, Ödön meg pénz [nélkül vásárolt].
 - c. *Miklós a szociolingvisztikai állításokat hozta elő, Csaba meg a pszicho-[lingvisztikai állításokat].

Lényeges feltétel, hogy a frazális szerkezetet megszakító, kontrasztív elem után már csak az ellipszis következhet. A fonológiai forma tekintetében ez azt jelenti, hogy a kontrasztív nyomatékú szerkezet részletnek szomszédosnak kell lennie a mellérendelő kötőszóval, vagy ha az a jobb oldali tagmondat belsejében van, akkor a jobb oldali tagmondat kezdetével:

- (26)
- a. `Csaba a /pszicho-[lingvisztikai állításokat sorolta], /Miklós meg a `szociolingvisztikai állításokat sorolta.
 - b. *`Csaba a /pszicho-[lingvisztikai állításokat sorolta] a /plenáris ülésen, `Miklós meg a /szociolingvisztikai állításokat sorolta a `szekcióvitában.

Egyeztetés a hátraható ellipszisben

A hátraható ellipszis bizonyos esetekben olyan szórendet eredményez, hogy a szerkezetben akár összetevők (nem pedig mondatok) mellérendelését is láthatnánk:

- (27) `Mari /bement [a rendőrségre vallomást tenni], /Ferit pedig `bevitték a rendőrségre vallomást tenni.

Vajon lehet-e ezt a szerkezetet úgy felfogni, mintha a *Mari bement* és a *Ferit bevitték* összetevők lennének egymás mellé rendelve? Az *egyeztetés* jelenségei ennek ellenkezőjét bizonyítják:

- (28)
- a. `Feri /tegnap [ment be a rendőrségre vallomást tenni], /én pedig `ma mentem be a rendőrségre vallomást tenni.
 - b. *Feri tegnap, én pedig ma mentünk be a rendőrségre vallomást tenni.

Ha lennének is olyan összetevők, hogy *Feri tegnap* meg *én ma*, az igealak, amely az ezekből alkotott mellérendelő szerkezettel egyezhetne, csak a *bementünk* lehetne, nem pedig *bementem*. Ezt az alábbi példával is illusztrálhatjuk:

- (29) Tegnap Feri és ma én bementünk/*bementem a rendőrségre vallomást tenni.

A párhuzam szerepe

Az ellipszisre adott példánk többségében a mondatok párhuzamosságot mutattak, a felhasznált szórendi pozíciók és az őket kitöltő szerkezeti kategóriák a két tagmondatban egymásnak megfeleltethetők és egymással párhuzamos sorrendűek voltak; eddig úgy láttuk, hogy ez alapvető feltétele az ellipszis létrejöttének.

A hátraható ellipszisnek azonban még szigorúbbak a feltételei, mint annak, hogy az előreható ellipszis irtóhangsúly nélkül álljon elő, és ebből az ellipszis kialakulásának egy újabb tényezőjét fedezhetjük fel:

- (30) a. /János érkezett meg, mégpedig a \Déli pályaudvarra [érkezett meg].
 b. *János [érkezett meg], mégpedig a \Déli pályaudvarra érkezett meg.
 c. Egy /delfint állítottak ki, mégpedig a \nagymedencében [állították ki].
 d. *Egy /delfint [állítottak ki], mégpedig a \nagymedencében állították ki.

Ezekben a mondatokban csak az előreható ellipszis grammatikus. A hátraható ellipszis a párhuzam hiánya miatt nem lehetséges. Eszerint tehát az előreható ellipszis esetén a teljes párhuzam pótolható, míg hátraható ellipszis esetén nem.

Min alapulnak a fenti előreható ellipszises példák, ha nem a párhuzamon? Valószínűleg **anafora–antecedens** (más kifejezéssel: **visszaütalás–előzmény**) viszonyokon. A második tagmondatokban fókuszált összetevők (*a Déli Pályaudvarra*, illetve *a nagymedencében*) valójában előzménnyel rendelkeznek az első tagmondatban, az igeik választható vonzatainak formájában:

- (30) a. /János érkezett meg (valahova), mégpedig a \Déli pályaudvarra [érkezett meg].
 (c) Egy /delfint állítottak ki (valahol), mégpedig a \nagymedencében [állították ki].

Az anaforikus viszonyokra épülő ellipszisek a párhuzamos szerkezetűektől eltérő szabályokat követnek. A fenti példákban látható az is, hogy az *és* kötőszó kompatibilis a párhuzamos tagmondatszerkezettel, a *mégpedig* meg az antecedens viszonyt tartalmazó tagmondatkapcsolatokkal.

Tárgymutató

akár-, 75

alany, 115, 153

logikai ~, lásd topik

alanyesetes birtokos szerkezet, 110

alanyi kontroll, 164

alanyi névmás, 119–120

alanytalan ige, 20

alárendelés

azonosító ~, 161

amelyik, 143–144

anafora, lásd visszautalás

anforikus birtokjel, 183

antecedens, lásd előzmény

arányos *sok*, 89

az, *ami*, 158–159

az a(z), 120–121

azért, 41

azonosító alárendelés, 161

azonosító mondat, 21, 68, 111, 116–119

álkérdőszó, 122, 128–129, 141

~s kérdés, 123

~s kérdés, 121

állítmány

névszói ~, 20, 63, 116–117

névszói-igei ~, 63

bár-, 75

beágyazott eldöntendő kérdés, 103–105

beágyazott kérdés, 162–165

beágyazott kijelentő mondat, 165–166

beágyazott választó kérdés, 104

bekebelezés, 55

tárgy-~, 55

bekebelező birtoklásmondat, 20, 55

beszéérték, 10–23

bezzeg, 41

birtoklásmondat

bekebelező ~, 20, 55

birtokos szerkezet, 26, 110–111

alanyesetes ~, 110

datívuszos ~, 110

bővítmény

lokális ~, 114

célhatározói mellékmondat, 169

metonimikus ~, 172

célszerepű vonzat, 60, 62, 67

csak, 23, 158

hangsúlytalan ~, 73–74

csoda (*csuda*), 112

csügges, 23, 33, 55

dallam

emelkedő ~, 12

emelkedő ~, 25, 30, 34, 36, 96, 105

emelkedő-eső ~, 12

emelkedő-eső ~, 27, 101

ereszkedő ~, 12

ereszkedő ~, 30

eső ~, 12

eső ~, 25, 26, 30, 35, 96, 105

féleső ~, 12

féleső ~, 30

függelék~, 23

karakter~, 26, 27

lebegő ~, 25, 30

magas szinttartó ~, 12

stilizált karakter~, 12

datívusz, 39

~os birtokos szerkezet, 110

- ~ragos kontrasztív topik, 39, 41
- de (mint pozitív válasz), 100
- ~ *igen*, 100
- definíciós kérdés, 118
- disztributivitás, 38, 38, 50, 77–78
- disztributív és kollektív értelmezés, 89
- disztributív kvantor, 38, 39, 77
- inherensen ~, 53
- e, 103–105
- egzisztenciális mondat, 16, 58, 72
 - esemény~, 18, 63
 - individuum~, 18, 67, 81
- egyeztetés, 187–188
 - tárgyi ~, 69, 116
 - tárgyi ~, 109, 143
- elöntendő kérdés, 11, 27, 45, 100–101, 162
 - beágyazott ~, 103–105
- elöntendőkérdés-teszt, 29
- elhagyhatóság
 - hoggy* ~a, 177–179
 - bővítmények ~a, 13
 - vonatkozó kifejezés ~a, 149
 - vonatkozó mellékmondat fejének ~ ~a, 152–155
- ellipszis, lásd kihagyás
- előjárószó, 26, 109, 114
- előfeltevés, 59, 72, 78
- előkészítő rész, lásd topik
- előzmény, 188
 - vonatkozó mellékmondat ~e, 146
- emelkedő dallam, 25, 30, 34, 36, 96, 105
- emelkedő-eső dallam, 27, 101
- enklízis, lásd csüggés
- eredményhatározó, 61
- ereszkedő dallam, 30
- eseményegzisztenciális mondat, 63
- eseményszerűség, 152
- eső dallam, 25, 26, 30, 35, 96, 105
- esődallamteszt, 29
- ez a(z)*, 120
- faktív régens, 163
- felkiáltó mondat
 - kérdőszavas ~, 137–142
- felszólító mondat, 28
 - bagatellizáló ~, 28
- felszólító mód, 20, 58, 168
- feltételes mondat, 166
- feltételes mód, 58
- félbeszakadt kérdés, 22
- féleső dallam, 30
- folyamatos mondat, 14, 58, 61
- fókusz, 12, 15, 14–16, 20, 40, 45, 51, 55, 70–73, 83, 106, 110, 114, 154
- fókusztagadás, 72
- főhangsúly, 12, 14, 27, 34, 55, 71
- főnév
 - pusztá ~, 39
 - pusztá ~, 62
- főnévi csoport, 36
- főnévi igenév, lásd infinitívusz
- függelékdallam, 23
- generikus mondat, 33, 34, 37
- ha*, 166
- hangsúly
 - fő~, 14, 27, 34, 55, 71
 - irtó~, 15, 23, 30, 34, 36, 40, 57, 70, 83, 95, 96, 114
- hangsúlykerülő ige, 57, 67, 69, 171
- hangsúlyváró ige, 171
- hasonlító szerkezet, 156
- határozatlan névelő, 32, 37
- határozott névelő, 32, 36
- határozott névszói csoport
 - ~ mint igevivő, 67
- határozó, 39
 - eredmény~, 61
 - hely~, 33, 67, 153
 - ~ mint igevivő, 57
 - idő~, 32, 34
 - ~ mint igevivő, 57
 - relatív ~, 66
 - mondat~, 32, 34, 62
 - predikátum~, 83
 - szabad ~, 33, 61
- hatókör, 45, 93–98
- helyhatározó, 33, 67, 153

- ~ mint igevivő, 57
- hídige, 122
- hogy, 160–181
 - ~ mint álkérdőszó, 123
- hogyha, 166
- hogyhogy, 131
- hókusz, 21, 68, 70
- idiomatikusság, 56
- időhatározó, 32, 34
 - ~ mint igevivő, 57
 - relatív ~, 66
- igazságfeltételek, 46
- ige
 - ~ kiemelése, 15
 - alanytalan ~, 20
 - hangsúlykerülő ~, 57, 67, 69, 171
 - hangsúlyváró ~, 171
 - híd~, 122
 - igekötős ~, 14, 55, 57, 67
 - lét~, 20, 116–117
 - ragozott ~, 14, 19, 25, 39, 55, 114, 138
- igekötő, 14, 23, 56, 62
 - ~s ige, 14, 55, 57, 67
 - irányjelölő ~, 64
- igemód, 54
- igenév
 - főnévi ~, lásd infinitívusz
- igetagadás, 72
- igevivő, 23, 33, 34, 93, 138
 - ~s infinitívusz, 69
- igevivő-pozíció, 55
- individuumegzisztenciális mondat, 67, 81
- infinitívusz, 25, 39, 41, 68–70, 116
 - igevivős ~, 69
- inherensen disztributív kvantor, 53
- inkorporáció, lásd bekebelezés
- intonáció, 25, 25–30
- inverzió, 114, 138, 168
- irányjelölő vonzat, 60
- iránymeghatározó válasz, 124
- irtóhangsúly, 12, 15, 23, 27, 30, 34, 36, 40, 57, 70, 83, 95, 96, 114
- is, 15, 28, 78–79, 95, 130
 - értékelő ~, 80
- IS pozíció, 77, 95
- is-es kifejezés, 28
 - ~ kiemelése, 15
- ismét, 80
- ismételtető kérdés, lásd visszakérdezés
- ismétlő kontrasztív topik, 97
- jelző, 26, 62
- jól (értékelő), 87
- karakterdallam, 26, 27
- kategorikus állítás, 35
- kevés, 49, 73
- kérdés, 99–136
 - álkérdőszós ~, 123
 - álkérdőszós ~, 121
 - beágyazott ~, 162–165
 - definíciós ~, 118
 - eldöntendő ~, 11, 27, 45, 100–101, 162
 - beágyazott ~, 103–105
 - félbeszakadt ~, 22
 - ismételtető, lásd visszakérdezés
 - kiegészítendő ~, 28, 75–76, 100, 105–107, 113–121, 162
 - mellérendelő ~, 125–129
 - nem fókuszos ~, 131–132
 - nem lokális ~, 115
 - többszörös ~, 114, 123
 - választó ~, 102
 - beágyazott ~, 104
 - visszakérdezés, 28, 101, 105, 129
- kérdő kifejezés, 106, 107–109, 113–114
- kérdő névmás, 107–109
- kérdő, vonatkozó, felkiáltó (KVF) ki-
fejezés, 107
- kérdőszó, 40, 75–76, 106, 113–114
 - ál~, 122
- kicsoda, 111–112
- kiegészítendő kérdés, 28, 75–76, 100, 105–107, 113–121, 162
- kiemelés, 12, 55
 - ~ nélküli mondat, 13–14
 - többszörös ~, 15

- kihagyás, 15, 19, 106, 114, 126–127, 149, 181–188
 ~ engedélyezője, 181
 előreható ~, 181
 hátraható ~, 181
 kijelentő mondat, 101, 113
 beágyazott ~, 165–166
 klitikum, lásd simulószó
 kollektív és disztributív értelmezés, 89
 kollektív olvasat, 39
 komment, 22, 24, 101
 kommentelőzmény, 78, 94
 kompozicionalitás, 56
 kondicionális mondat, lásd feltételes mondat
 konjunktívusz, lásd kötőmód
 kontextus, 11, 37
 kontraepisztemikusság, 170
 kontraszt, lásd szembeállítás
 kontrasztív topik, 30–32, 35, 37–54, 96
 ~ asszociáltja, 30, 36, 40, 51
 ~ módosítója, 35, 41
 datívuszragos ~, 39, 41
 ismétlő ~, 97
 kontroll
 alanyi ~, 164
 konverzációs implikátúra, 42
 koordináció, lásd mellérendelés
 korlátozó és nem korlátozó módosítás, 144
 korlátozó és nem korlátozó vonatkozó mellékmondat, 144
 kötőmód, 168
 kötőszó, 26
 kvantifikáció
 ~ tartománya, 72
 univerzális ~, 79
 kvantor, 15, 40, 42, 47, 74, 77–98, 140
 ~ is-pozícióban, 79
 ~ kiemelése, 15
 disztributív ~, 38, 39, 77
 inherensen ~, 53
 monoton csökkenő ~, 38, 44
 nem monoton növekvő ~, 64–66
 univerzális ~, 38
 lapos prozódia, 14
 lebegő dallam, 25, 30
 lexikalizáltság, lásd idiomatikusság
 létige, 20, 116–117
 logikai alany, lásd topik
 lokalitás
 ~i feltétel, 115
 lokális bővítmény, 114
 nem lokális kérdés, 115
 már, 87
 másodlagos predikátum, 60, 63, 68, 111
 megint, 80
 megszólítás, 12, 20, 22
 mellékmondat
 hogy kötőszós ~, 160–181
 célhatározói ~, 169
 metonimikus ~, 172
 okhatározói ~
 metonimikus ~, 172
 utalószó nélküli ~, 171–172
 vonatkozó ~, 144, 143–159
 ~ előzménye, 146
 ~ feje, 146
 korlátozó és nem korlátozó ~, 144
 melléknév, 39, 41
 mellérendelés, 26
 mellérendelő kérdés, 125–129
 mennyiségjelölő, lásd kvantor
 metanyelvi használat, 15
 metanyelvi metonímia, 180
 metonimikus célhatározói mellékmondat, 172
 metonimikus okhatározói mellékmondat, 172
 metonímia
 metanyelvi ~, 180
 mi az, hogy/mi az a, 133
 micsoda, 111–112
 miért, 131–132
 minden-, 30
 minden, 140–141
 MINDEN mező, 77, 95
 mint, 148–149, 156–157
 mit, 133

modális operátor

episztemikus $\sim$, 46

mondat-alárendelő régens, 161

mondatátszövődés, 170

mondatbevezető, 145

mondathatározó, 32, 34, 62

mondatszó, 19

mondattani szerkezet, 25

$\sim$ és prozódiai szerkezet, 25

monoton csökkenő kvantor, 38, 44

monoton növekvő kvantor

nem $\sim$, 64–66

monotonitás, 38, 65

módosítás, 144

korlátozó és nem korlátozó $\sim$, 144

módosítószó, 26

mutató névmás, 38, 41

nem, 102–103, 140

nem fókuszos kérdés, 131–132

nem lokális kérdés, 115

nemcsak, 72

né-, 74

nélő, 26

$\sim$ s névszói csoport, 67–68

határozatlan $\sim$, 32, 37

határozott $\sim$, 32, 36

névmás, 150–152

alanyi $\sim$, 119–120

kérdő $\sim$, 107–109

mutató $\sim$, 38, 41

rögzített antecedensű $\sim$, 151

személyes $\sim$, 38, 41

vonatkozó $\sim$, 143

névmási utalószó, 170–171

névszó, 20

$\sim$ mint ragozott ige, 20

névszói állítmány, 20, 39, 63, 111, 116–117

névszói csoport, 11, 14, 26, 62

határozott $\sim$

$\sim$ mint igevivő, 67

nélő, 67–68

puszta $\sim$, 62–64

specifikus $\sim$, 59

többes számú $\sim$, 64

névszói-igei állítmány, 63

névutó, 108, 109

$\sim$ ként is használható eljárószo, 109

névutós csoport, 36

normatív *sok*, 89

nyomatékos mondat, lásd verumfókus

oda (mint igevivő), 57

okhatározói mellékmondat

metonimikus $\sim$, 172

olyan, 155–156

operátor

predikátum $\sim$, 83

ott (mint igevivő), 57

parentetikum, 23

páciensszerepű vonzat, 67

párhuzam, 11, 185

párlistaválasz, 124

pied-piping, 115–116

predikatív mondat, 116

predikatív vonzat, lásd másodlagos predikátum

predikátum

másodlagos $\sim$, 63, 68

predikátumhatározó, 83

predikátumoperátor, 66, 83

prepozíció, lásd eljárószo

preszuppozíció, lásd előfeltevés

progresszív, lásd folyamatos mondat

prozódiai szerkezet, 25

$\sim$ és mondattani szerkezet, 25

puszta főnév, 39, 62

puszta névszói csoport, 62–64

ragozott ige, 14, 19, 25, 39, 55, 114, 138

referáló kifejezés, 36, 42, 48, 51

relatív időhatározó, 66

retorika, 13

rezultatívum, 61

rögzített antecedensű névmás, 151

rövid válasz, 13, 19, 106

- segédige, 39, 69
sem-es kifejezés, 28
 semleges beszédérték, 14
 simulószó, 103
sok, 29, 49, 84–90
 arányos ~, 89
 normatív ~, 89
 összehasonlító és nem összehasonlí-
 tó értelmű ~, 29
 SOK pozíció, 77
 specifikus határozatlan kifejezések, 37
 specifikusság, 36, 40, 58–60, 67
 szabad határozó, 33, 61
 számnév
 ~i determináns, 37
 szembeállítás, 11, 35, 37, 70
 teljes ~, 13
 személyes névmás, 38, 41
 személyrag, 20
 ~ mint névmás, 20
 személytelen régens, 170
 szerkezet
 mondattani és prozódiai ~, 25
 szummativitás, 50
 tabukifejezés, 112
 tagadás, 18, 38, 40, 42, 46, 59, 71–73,
 82–84
 fókusz~, 72
 ige~, 72
 tárgy, 115
 ~i egyeztetés, 69, 116
 ~bekebelezés, 55
 ~i egyeztetés, 109, 143
 „tárgyas” és „alanyi” ragozás, lásd tár-
 gyi egyeztetés
 teljes szembeállítás, 13
 téma, 12, 14, 15, 17
 ~szerepű vonzat, 63, 67
 tényállás, 152
 thetikus állítás, 36
 topik, 21–23, 24, 24–54, 62, 94
 kontrasztív ~
 ~ asszociáltja, 30
 kontrasztív ~, 30–32, 35, 37–54, 96
 ~ asszociáltja, 36, 40, 51
 ~ módosítója, 35, 41
 datívuszragos ~, 39, 41
 ismétlő ~, 97
 topikpozíció, 21
 többszörös kérdés, 114, 123
 tulajdonnév, 36, 118
 tüzetes rész, lásd komment
 univerzális kvantifikáció, 79
 univerzális kvantor, 38
 utalószó, 150, 160
 ~ nélküli mellékmondat, 171–172
 névmási ~, 170–171
úgy, 172–174
újra, 80
 úrképzés, 184
vajon, 99
vala-, 59, 74–75
van mit/kit, 135
 válasz
 íránymeghatározó ~, 124
 párlista~, 124
 rövid ~, 13, 19, 106
 választó kérdés, 102
 beágyazott ~, 104
 választó szerkezet, 102
 verumfókusz, 16, 40, 57, 63, 72
 végpontszerepű vonzat, 60
 visszakérdezés, 28, 101, 105, 129
 visszautalás, 188
 visszhangkérdés, lásd visszakérdezés
 vokatívusz, lásd megszólítás
 vonatkozó kifejezés, 143
 ~ elhagyhatósága, 149
 vonatkozó mellékmondat, 144, 143–
 159
 ~ előzménye, 146
 ~ feje, 146
 ~nek elhagyhatósága, 152–155
 korlátozó és nem korlátozó ~, 144
 vonatkozó névmás, 143
 vonzat
 alanyi ~, 115
 célszerepű ~, 60, 62, 67
 írányjelölő ~, 60

páciensszerepű $\sim$, [67](#)

predikatív $\sim$, lásd másodlagos predikátum

tárgyi $\sim$, [115](#)

témaszerepű $\sim$, [63](#), [67](#)

végpontszerepű $\sim$, [60](#)